

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI
SAMARQAND DAVLAT UNIVERSITETI**

**«ADABIYOTSHUNOSLIK NAZARIYASI»
FANIDAN**

MA'RUZALAR MATNI

Samarqand – 2012

«Adabiyotshunoslikka kirish» fani oliy o'quv yurtlarining filologiya yo'nalishi bakalavriatida tahsil olayotgan talabalar tomonidan birinchi kursda o'rganiladi. Unda asosan adabiyot va adabiy asar haqida boshlang'ich nazariy ta'limot beriladi.

Ushbu ma'ruzalar matnida badiiy adabiyotning muhim qonuniyatlari, badiiy asar tabiati, badiiy ijod sehr-jozibasi va estetik ta'siri sirlarining mazmun-mohiyati atroflicha ochib berilgan. Shuningdek, undan o'rin olgan ma'lumotlarning barchasi talabalarni o'qish-izlanishga o'rgatadi, ularda mustaqil mushohada yuritish ko'nikmasini shakllantiradi. Izlanishga, topqirlikka, amaliy xulosalar chiqarishga va yaratishga yetaklaydi.

Ma'ruzalar matnidan oliy o'quv yurtlari talabalari, o'qituvchilar, ilmiy xodimlar, aspirant va tadqiqotchilar, adabiyotshunoslik muammolariga qiziqadigan kitobxonlar foydalanishlari mumkin.

Tuzuvchi:

prof. H.Umurov

Adabiyotshunoslik – badiiy adabiyot haqidagi fan

(2 soat)

Reja:

1. Adabiyotshunoslik - filologiyaning bir sohasi
2. “Adabiyot” va “adabiyotshunoslik” atamalari
3. Adabiyotshunoslik metodologiyasi
4. Adabiyotshunoslikning ob’ekti va vazifalari

1. Adabiyotshunoslik – “filologiya”(gr.philo – sevaman va logos - so’z), ya’ni “so’zshunoslik” fanining katta bir sohasidir. Uning ikkinchi sohasi – tilshunoslik yoki lingvistika (lat. Lingma - til)dir. Ikkalasi ham o’ziga xos tarzda so’zshunoslikning tabiatini o’rganadi.

Adabiyotshunoslik – jahon adabiyoti durdonalarini o’rganish asosida badiiy adabiyotning qonun-qoidalarini, siru asrorlarini kashf etish bilan shug’ullansa, tilshunoslik – tilning grammatik qurilishi (morfologik va sintaksis)ni, ya’ni so’z shakllarini, ularning hosil bo’lish yo’llarini, so’zlarning morfema sostavini, so’z turkumlarini; so’zlarining birikish yo’llarini, gapning tuzilishi va tiplarini, gap bo’laklarini o’rganadi. Birgina jumla bilan aytsek, adabiyotshunoslik - so’zning san’atini, tilshunoslik – so’zning mag’zini chaqadi.

Bu fanlar doimiy aloqada bo’ladilar va hamisha bir-birlarining kamoloti uchun xizmat qiladilar. Til va uning qonuniyatlari adabiyotning tug’ilishi va rivoji uchun qanchalik xizmat qilsa, adabiyotning poetik tili – tilning rivoji va qonuniyatlari mohiyatini ochish uchun shunchalik asos beradi.

2. “Adabiyot” atamasi (arabcha - adab) “odob” so’zidan olingan. Odob-axloq jamiyat ma’naviyatining o’zagi, inson kamoloti (insoniyligi)ning ko’rsatgichidir. Axloq – ma’naviyatning amalidir, ma’naviyat esa o’zlikni anglashdir. Uni o’rganish – inson qalbiga sayqal berishdir. Shuning uchun ham adabiyot inson tuyg’ularining adadsiz to’lqinini ezgulik yaratish ishiga safarbar etadi. U turli xalqlar tilida turlicha ataladi. Chunonchi, ruslarda “literatura” (lat. letera - harf), nemislarda “wortkunst” (so’zshunoslik), o’zbek va tojiklarda “adabiyot”... Bundan qat’i-nazar “Adabiyot” so’zi uch xil ma’noda qo’llaniladi:

1. Bir xalqning, davrning badiiy, ilmiy, filosofik va boshqa asarlari majmui: o’zbek adabiyoti, antik adabiyot.

2. San’atning so’z, til vositasida badiiy obrazlar yaratuvchi sohasi va shu sohada yaratilgan asarlar majmui: she’r, proza, drama.

3. Muayyan bir fan yoki sohaga, masalaga oid kitoblar: siyosiy adabiyot, adabiyotshunoslikka oid kitoblar, terrorizmga qarshi kurashga bag’ishlangan asarlar.

Ko’rinadiki, “Adabiyot” atamasi keng ma’noda qo’llanilganda yozilgan barcha asarlarni qamraydi va tor (professional, maxsus) ma’noda ishlatilganda faqatgina badiiy asar (romanlar, g’azallar, dostonlar, balladalar, komediyalar kabi)larni ko’zda tutadi.

“Adabiyotshunoslik” atamasi “Adabiyot” so’ziga fors – tojikcha “shinohtan” (“bilish”, “tayin etish”) fe’lining va o’zbekcha “lik” affiksining qo’shiluvidan yasalgan. “Shinohtan” singormonizmga uchrab, “shunos” shakliga kelib qolgan va u o’zbek tilida “biluvchi”, “o’rganuvchi” ma’nolarida ishlatiladi.

Bundan ko’rinadiki, adabiyotshunoslikning o’rganish manbai, asosi – badiiy asarlar jamidir. Albatta, badiiy asarlar tabiatini o’rganish, o’z navbatida, ijodiy jarayon qonuniyatlarini, adabiy muhit va sharoit xususiyatlarini, yozuvchi-obraz-kitobxon muammolarini ham o’rganishni kun tartibiga chiqaradi.

Ayni paytda, mumtoz (klassik) asarlar tahlili jarayonida badiiy adabiyotning o’ziga xos qonuniyatlarini o’rgatish barobarida badiiy ijod namunalarini tahlil etish va bevosita turli-tuman janrlarda asarlar yaratish ko’nikmalarini ham beradi.

“Adabiyotshunoslikka kirish” fani – badiiy adabiyotning umumiy xususiyatlarini, badiiy asar tabiatini, ijodiy jarayonning eng muhim muammolarini, badiiy ijodning sehrini o’rgatadi. Badiiy asarlar yaratish san’atidan xabar beradi va poetik asarlarni mustaqil, ob’ektiv tahlil etish ko’nikmalarini yaratadi. Filolog o’qituvchilar – bakalavr va badiiy ijod oshnalarini tayyorlaydi.

3. Insoniyat va xalq hayoti taraqqiyoti bilan adabiyotning rivojlanish aloqalarini tushuntirish – metod (gr. Meta-orqali, vositasida va hodos-yo’l)ning vazifasiga kiradi, demak, bu muayyan

muammoni o'z predmeti, materiali vositasida tadqiq qilish yo'lidir. Metodologiya esa metod haqidagi ilm, metod nazariyasidir.¹ Fan rivojini ta'minlovchi umumiy mezonlar ta'rifidir, ularning asosiy tamoyil(prinsip)lari, ustuvor qoida(postulat)larini qamragan ilmiy tushunchalardir.

Shunga binoan adabiyotshunoslik doimo quyidagi asosiy muammolarga javob izlagan: Nega har bir xalqning, har bir davrning adabiyoti mavjud? U shu xalq hayotiga va ayni paytda, jahon xalqlariga qanchalik ta'sir ko'rsatgan? Uning xususiyatlari, yuzaga kelish sabablari, falsafasi nimada? Nega har bir xalqning adabiyoti taraqqiyoti har bir davrda o'ziga xos bo'ladi? Davrlar adabiyotining farqli xususiyatlari, mohiyati nimada? Nega u tarixan o'zgaradi va yangilik tomon rivojlanadi, nega aynan shunday?.. Adabiy rivojlanishning milliy-tarixiy, ijtimoiy-siyosiy, hayot va mafkura (g'oya)lar bilan bog'liqligini yaxlit tushuntirish uchun jamiyatning tarixiy rivojlanishini asosli tushuntiruvchi nazariyaga tayanish talab etiladi.

Bu nazariya – milliy istiqlol mafkurasidir. U “o'z mohiyatiga ko'ra, xalqimizning asosiy maqsad-muddaolarini ifodalaydigan, uning o'tmish va kelajagini bir-biri bilan bog'laydigan, asriy orzu istaklarni amalga oshirishga xizmat qilgan g'oyalar tizimidir” (I.Karimov). Ana shu g'oyalardan birik-komil inson g'oyasidir va u ham milliy, ham umumbashariy mohiyat kasb etgan, hamisha odamzodni taraqqiyotga, ezgulikka yetaklagan. “Komil inson – ozod shaxs, erkin fikr qiluvchi, o'z xalqining ideallari uchun kurashuvchi inson, o'z Vataniga halol xazmat qiluvchi kishidir”¹ki, u adabiyotimizning muqaddas qahramoni sifatida tasvirlangan, turli davrlarda turlicha talqin etilgan, tobora mazmuni chuqurlashib borgan. Jumladan, “Avesto”da halol mehnat komillikning asosiy mezoni bo'lsa, “Alpomish”da jismoniy kamolot, mardlik va vatanparvarlik bo'lgan. “Temur tuzuklari”da adolat va qudrat, birlashish va ezgulik yaratish kabi xislatlar bosh o'lchov sanalgan...

Milliy istiqlol mafkurasida - milliy o'zlikni va umumbashariy vazifani aniq anglatadigan nurdir. O'zlikni anglagangina insoniyatga tegishli bo'ladi, bashar odamlari qalbidagi yaratuvchi kuchni-mehrmuruvvatni, adolatni, or-nomusni, iroda va matonatni, poklik va go'zallikni qadr-qimmatiga yetadi. Doimo faoliyatda, hushyorlikda, ogohlikda bo'ladi. Eng asosiysi insoniyligini yo'qotmaydi, Alloh yaratgan har qanday bandani o'ziga do'st tutadi, ulug'laydi, e'zozlaydi. Va shu orqali o'zi ham e'zozlanadi, ulug'lanadi.

Demak, adabiyotshunoslik metodologiyasi milliy istiqlol mafkurasining umuminsoniy asoslarini ishlab chiqqan “Milliy istiqlol g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar”ga va Prezidentimiz I.A.Karimov asarlariga tayanadi. Shu asosda hayot va adabiyot taraqqiyotini asosli tushuntira oladi.

4. Adabiyotshunoslikning ob'ekti, ya'ni predmeti tarixiy-ijtimoiy sharoit va ijodiy muhit bilan aloqada olingan adabiy asarlar va ularni yaratish jarayonidir. U tarixiy-adabiy jarayonni chuqur o'rganish asosida, so'z san'atining qonuniyatlarini ochadi. Hamma yozuvchi san'atkorlarning faoliyati va ular yaratgan poetik asarlarining badiiyligini tahlil etadi.

So'z san'atining inson va jamiyat hayotida tutgan o'rni va ahamiyati haqidagi tushunchalarni boyitish jarayonida o'zlikni toblashga yetaklaydi. Eng asosiysi-hayotni sevishga, ardoqlashga, boyitishga, go'zallashtirishga o'rgatadi.

Tayanch tushunchalar

Filologiya fani va uning sohalari. “Adabiyot”. “Adabiyotshunoslik”. Adabiyotshunoslik metodi va metodologiyasi. Adabiyotshunoslikning predmeti.

Savol va vazifalar

1. Filologiya nima? Uning qaysi qismlari mavjud?
2. “Adabiyot” va “Adabiyotshunoslik” atamaları qanday yasalgan va ularning ma'nolari nima?
3. Adabiyotshunoslikning predmetini aniqlang, uning maqsad va vazifalarini sharhlang.

Adabiyotlar:

1. To'xta Boboyev. Adabiyotshunoslikka kirish, T., “O'qituvchi”, 1979, 5-9 betlar.
2. Abdulla Ulug'ov. Adabiyotshunoslikka kirish, T., “Universitet”, 2000, 5-13 betlar.
3. Vvedeniye v literaturovedeniye, M., “Vysshaya shkola”, 1988, 4-30 betlar.

¹ Введение в литературоведение, Москва, “Высшая школа”, 1988, стр.14.

¹ Миллий истиқлол Ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар, Т., “Янги аср авлоди”, 2001 йил, 131-бет.

2-mavzu. Adabiyotshunoslik fanining asosiy va tarkibiy qismlari

(2 soat)

Reja:

1. Adabiyotshunoslik fanlari: folklorshunoslik, adabiyot nazariyasi, adabiyot tarixi, adabiy tanqid.
2. Adabiyotshunoslikning qo'shimcha sohalari: matnshunoslik, kitobiyot, adabiyot o'qitish uslubi, manbashunoslik.

1. Adabiyotshunoslik – keng soha, uning tarixiy rivoji davomida undan maxsus fanlar– folklorshunoslik, adabiyot nazariyasi, adabiy tanqid ajralib chiqqan. Ularning har biri adabiyot hodisalarini o'z predmeti nuqtai-nazaridan o'rganadi va barchasi so'z san'ati xususiyatlarini tekshirgani uchun bir-biri bilan uzviy aloqada bo'ladi, ya'ni bir-birini to'ldiradi, boyitadi, bir-biriga yangilik beradi, xulosalarini asoslaydi va tasdiqlaydi. Pirovard natijada adabiyotshunoslik ilmi yaxlitlik kasb etadi.

Badiiy adabiyot ikki shakldan iborat: og'zaki (xalq og'zaki ijodi) adabiyot va yozma adabiyot. Ikkalasi ham hayotni badiiy tasvirlash bilan shug'ullanadi, ya'ni bitta vazifani o'taydi. Yozuv paydo bo'lganiga qadar xalq og'zaki ijodi rivojda bo'lgan va u yozma adabiyotning yuzaga kelishiga asos sanaladi. Yozma adabiyotning hamma janrlari ibtidosini, negizini-xalq og'zaki ijodida ko'rish mumkin. Folklor asarlarida xalq ruhiyati, ko'p asrlik ijtimoiy-siyosiy kurash tarixi ifodasini topgan. Xalq hayotining ko'zgusi, ensiklopediyasi, solnomasi sifatida rang-barang boyligi bilan, o'ta ta'sirchan va donolikka o'rangan oddiyligi bilan hamon kishilarni maftun etadi.

Xalq og'zaki ijodi–folklor(inglizcha so'z bo'lib, xalq og'zaki ijodi ma'nosini beradi)ning o'ziga xos tabiatini, poetik xususiyatini, yozma adabiyot bilan munosabatlarini o'rganuvchi fan – folklorshunoslik deb yuritiladi. O'zbek folklorshunosligida – Hodi Zarif, Muzayyana Alaviya, Oxunjon Sobirov, Bahodir Sarimsoqov, To'ra Mirzayev, G'ayrat Jalolov, Juma Qobulniyozov kabi o'nlab olimlarni ko'rsatish va ularning tadqiqotlari bilan tanishish- folklorning mo'jizaviy qudrati bilan oshna bo'lishga yetaklashi, shubhasizdir.

Adabiyot nazariyasi – so'z san'atining mohiyati, ijtimoiy tabiati, taraqqiyot qonunlarini, kishilik va tuzumlar rivojida o'rni va ahamiyatini, o'ziga xos xususiyatlarini tadqiq etadi, badiiy asarlarning tahlil qilish mezonlari va unga baho berish me'yorini belgilaydi. Eng asosiysi, badiiy mahoratning hamma qirralarini keng va chuqur o'rganadi va shu asosda umriboqiy mumtoz(klassik) asarlarning qalbini, uning qa'rida yotgan poetik nurni kashf qiladi. A.Fitratning “Adabiyot qoidalari”(1926), O'zFAning ikki tomlik “Adabiyot nazariyasi” akademnashri (1978-1979), I.Sultonning “Adabiyot nazariyasi”(1980), H.Umurovning “Adabiyot nazariyasi”(2001) va sh.k. darslik, tadqiqot, qo'llanmalarining o'ziyoq – adabiyot nazariyasi faniga qiziqishning kuchliligidan xabar beradi. Ayni paytda, ko'plab so'z san'atkor (A.Navoiy, Z.Bobur, B.Mashrab, A.Qodiriy, H.Olimjon, Oybek, G'.G'ulom, P.Qodirov, A.Oripov, O'.Hoshimov, E.Vohidov kabi)larning ham adabiyot nazariyotchilari ekanligi – bu fanning ijodkorlar uchun ham zarur ekanligini va uni o'zlashtirgan – badiiy ijod ustasi bo'la olishini isbotlaydi.

“Predmet tarixisiz predmetning nazariyasi bo'lishi mumkin emas; shu bilan birga predmet nazariyasiz adabiyotning tarixi haqida hatto fikr bo'lishi ham mumkin emas.. ” (N.G.Cherniyeshevskiy) ligi **adabiyot tarixi** fanining zarurligini ko'rsatadi. U so'z san'atining vujudga kelishidan boshlab to bugungacha rivojlanish tarixini tadqiq etadi. Hayot va jamiyatlarning tarixiy taraqqiyotida badiiy adabiyotning ahamiyatini, uning tamoyillarini, davrlar adabiyotining o'ziga xosliklarini, ular o'rtasidagi an'ana va yangilik (novatorlik)larni, ijodkorlarning hayoti va ijodiy faoliyatlarini, davrlashtirish prinsiplarini talqin qiladi.

Bugunga qadar o'zbek adabiyotini ikkita katta davrga bo'lib o'rganish rasm bo'lgan. Birinchisi, eng qadimgi davrlardan boshlab XX asrgacha bo'lgan adabiyot – mumtoz adabiyot tarixi deb yuritiladi. Bu haqda N.Mallayev (“O'zbek adabiyoti tarixi”, 1-jild, 1962), V.Abdullayev (“O'zbek adabiyoti tarixi”, 2-jild, 1964), G'.Karimov (“O'zbek adabiyoti tarixi”, 3-jild, 1966)lar darsliklar yaratishgan. Ikkinchisi, XX asr va XXI asr boshlari adabiyoti – hozirgi zamon adabiyoti tarixidir.

Bu davr xaqida ocherklar, qo'llanmalar ham yaratildi. I.Sulton, H.Yoqubov, S.Mamajonov, M.Yunusov, O.Sharafiddinov, U.Normatov, S.Mirvaliyev, N.Shukurov, B.Qosimov, N.Karimov kabi

hozirgi zamon adabiyoti tadqiqotchilarining asarlarida XX asr adabiyoti muammolari jiddiy tahlil qilindi, yangi ilmiy-nazariy xulosalar chiqarildi.

Adabiy tanqid – har bir davrning adabiy hodisalari, yozuvchilari ijodi haqida o'z vaqtida muhokama yurgizadi, ularni badiiy adabiyotning vazifalari va o'z zamonasining ijtimoiy talablari nuqtai-nazaridan baholaydi. Davr bilan hamnafas bo'lib, adabiy jarayonga faol aralashadi, ilg'or ijtimoiy tamoyillar va g'oyalarning adabiyotga kirishiga madad beradi; kitobxon ommasining badiiy saviyasi yuksalishiga oziq beradi. Eng asosiysi, ijtimoiy fikr (bugungi kunda mustaqillikning milliy mafkurasi) ning faollashuviga va rivojiga, uning qalblarda o'sishiga samarali ta'sir ko'rsatadi.

Adabiy tanqid ilm va san'atning dialektik o'zaro aloqasining birligidan tashkil topgan “insonshunos”- likdir. Shu bois, V.G.Belinskiy “har ikkisinin mazmuni bir, farqi faqat shakldadir”, - degan edi. Demak, tanqidiy asar-san'at asari bo'lishi, unda ilmiylik, chuqurlik, ta'sirchanlik samimiy bo'lishi shartdir; u, ayni paytda, hayotni badiiy o'zlashtirish jarayonini o'rganuvchi va shu jarayon oqimiga ta'sir ko'rsatuvchi ilmdir. Shu sabab har bir adabiy tanqidchining talantida hayotni tadqiq qiluvchi san'atkorlik fazilati bilan badiiy ijod hodisalari haqida haqqoniy hukm chiqaruvchi olimlik xislati jamuljam bo'lishi lozim. U “voqyelikni anglash” va hayotning “hamma masalalariga aralashish” sohasida jamiyatning bugungi taraqqiyot qonunlarini aniq bilish borasida yozuvchi va shoirdan, dramaturg va publisistdan orqada qolmagandagina o'z hunarining mukammal sohibi bo'lishi mumkin.

“Tanqidchilik talanti kam uchraydi, tanqidchining yo'li qaltis va xatarli yo'ldir” (V.Belinskiy). Lekin bu yo'lni tanlab, adabiyotimiz rivojiga salmoqli hissa qo'shayotgan tanqidchilar safi hozirgi o'zbek adabiyotshunosligida ham anchagina: Ozod Sharafiddinov, Matyoqub Qo'shjonov, Ibrohim G'ofurov, Umarali Normatov, Norboy Xudoyberganov, Ibrohim Haqqul, Najmiddin Komilov, Suvon Meliyev, Abdug'afur Rasulov va sh.k.

Adabiy tanqid faqatgina nazariyani amaliyotga bog'lab qo'yish bilan cheklanmaydi. Balki, nazariya sohasini kengaytiradi, tayyor badiiy “mahsulot”dan yangi, hayotiy, nazariy qoidalar yaratadi, san'atkorlarning g'oyaviy fikr doirasini kengaytiradi, mahoratlarini oshiradi. U adabiyotdan o'rganadi va adabiyotga yangiliklar kiritadi, estetikani boyitadi.

Adabiyotshunoslikning yordamchi sohalari – matnshunoslik (tekstologiya), kitobiyot (bibliografiya), adabiyot o'qitish uslubiyati (metodikasi), manbashunoslik fanlaridir.

Matnshunoslik (tekstologiya-lat.textus-asos, bog'lanish, yunoncha logos-so'z, fan)-badiiy asarlarning asl matnini yaratish bilan shug'ullanadi. U turli davrlarda yaratilgan, xattotlar tomonidan ko'chirilgan yoki bir necha bor nashr etilgan asarlarning nusxasi yoxud nashrini aniqlaydi, uning nusxa (nashr)larini o'zaro chog'ishtiradi, tahlil qiladi, sharhlaydi va asarning ilmiy-tanqidiy matnini (muallif yozganini) tayyorlaydi.

Jumladan, Alisher Navoiyning o'n besh jildlik asarlari matni tayyorlanib, nashr qilindi. Bu Navoiy asarlarining mukammalligini ta'min etdi, uni tekshirish, tahlil etish, to'g'ri xulosa va saboqlar chiqarishga asos bo'ldi. “Xazoyin ul-maoniy”ga kiruvchi devonlarning tanqidiy matnini Hamid Sulaymon, “Xamsa”ga kiruvchi dostonlarning matnini Solih Mutallibov (“Hayrat ul-abror”), Porso Shamsiyev (“Farhod va Shirin”, “Saddi Iskandariy”), G'ulom Karimov (“Layli va Majnun”), “Mezon ul-avzon”ni Olim Sharafiddinov va Izzat Sulton, “Majolis ul-nafois”ni Suyuma G'aniyevlar nashrga tayyorladilar.

Bundan tashqari Hamza Hakimzoda Niyoziy, Oybek, H.Olimjon, A.Qahhor kabi san'atkorlarning mukammal asarlari to'plamining nashr etilgani-matnshunoslarimiz zahmatli mehnatining, tinimsiz izlanishining mevasidir.

Matnshunoslik fanining bo'limlaridan biri **atribusiya** (lat.attributio-nisbat bermoq) bo'lib, u muallifi noma'lum asarning yaratuvchisini, asar yozilgan joyni, uning qachon yozilgan vaqtini aniqlaydi.

Jumladan, XIX asrning o'rtalarida ba'zi olimlar ingliz dramaturgi, jahon dramaturgiyasining tojdori Vilyam Shekspirning-mohir dramaturg bo'lganiga shubha bildirishgan. Ularning fikrlaricha, V.Shekspir-oddiy aktyor bo'lgan, shoh dramalar yaratishga qodir bo'lmagan. Bunday shubhalar asossizligini atribusiya isbotlagan va V.Shekspirning nomini, san'atini, mohirligini yanada ulug'lagan. “Iliada” va “Odisseya” eposlarining muallifi-Gomer, “Gul va Navro'z” dostonining egasi-Lutfiy ekanligi ham shu soha vakillarining izlanishlari natijasidir.

Kitobiyot (bibliografiya-yunoncha biblion-kitob, grapho-yozaman), turli-tuman asarlarning tematik va xronologik ro'yxatini tuzadi, ularning har biriga sqiq tarzda (kitob muallifi, kitobning nomi, xarakteri, nashriyoti, nashr etilgan yili, chop etilgan joyi, formati, hajmi, bahosi va sh.k.) izoh beradi, son-sanoqsiz adabiyotlar orasidan keragini tez va oson topib olishni ta'minlaydi. Bibliografiya umumiy bibliografiya (kutubxona misolida olsak, o'sha yerda jamlangan hamma kitoblarning sistemali va alfavitli ko'rsatkichlari)ga, maxsus bibliografiya (Alisher Navoiy yoki H.Olimjon ijodlari bo'yicha tuzilgan ko'rsatkichlar)ga, tematik bibliografiya (badiiy asar syujeti mavzusidagi adabiyotlar ko'rsatkichi)ga bo'linadi.

Xullas, bibliografiya o'rganilishi zarur bo'lgan manbalarni aniqlaydi, ularning ilmiy ro'yxatini tuzadi, shuningdek asarlarni baholash metodlari va mezonlarini ham ishlab chiqadi.

Adabiyot o'qitish metodikasi fani o'rta va oliy maktabda adabiyot o'qitishning asosiy vazifalarini va usullarini o'rganadi. Ayni paytda, o'qitiladigan adabiy materiallarni tanlashga, ularni sinf va kurslarda joylashtirishga va shular asosida o'quvchi va talabalarni estetik tarbiyalashga alohida e'tibor qiladi. Adabiyot va adabiyotshunoslikning tabiati, qonuniyatlariga tayangan holda badiiy asarni idrok etish va o'zlashtirishga ko'makka keladi, uni ilmiy asoslaydi, oson "hazm" qilishning yo'l yo'riqlarini ishlab chiqadi. Dars mashg'ulotlari jarayonida adabiy hodisa va asarlarni tahlil etish, baholash ishi bilan shug'ullanadi.

Demak, adabiyot o'qitish metodikasi fani- o'qituvchining adabiyot ilmidan mukammal bilimga ega bo'lishini va shu bilimni ilmiy, uslubiy jihatidan qiziqarli va zavqli qilib o'quvchi va talabalarga singdirishni talab qiladi. Bu fan o'qituvchisida ilmiy bilimdonlik va pedagogik mahorat jamuljm bo'lishi, ular birlashib komil insonlarni yetishtirish ishiga xizmat qilishi lozim.

Tayanch tushunchalar

Adabiyotshunoslik – filologiyaning bir sohasi. Folklorshunoslik. Adabiyot nazariyasi. Adabiyot tarixi. Adabiy tanqid. Matnshunoslik. Kitobiyot. Adabiyot o'qitish uslubiyati.

Savol va vazifalar

1. Filologiyaning sohalarini aniqlang, vazifalarini tushuntiring.
2. Adabiyotshunoslikning asosiy sohaları predmetlarini asoslang, o'ziga xoslik va umumiylik xususiyatlarini bayon eting.
3. Matnshunoslik, kitobiyot, adabiyot o'qitish uslubiyati fanlarining vazifalarini aniqlang, ular bilan shug'ullanuvchi olimlarni toping.

Adabiyotlar

1. To'xta Boboyev. Adabiyotshunoslikka kirish, T., "O'qituvchi" 1979, 9-18- betlar.
2. Abdulla Ulug'ov. Adbiyotshunoslikka kirish, T., "Universitet", 2000, 5-10 betlar.
3. N.Shukurov, N.Hotamov, Sh.Xolmatov, M.Maxmudov. Adabiyotshunoslikka kirish, T., "O'qituvchi", 1984, 2-33 betlar.
4. Erkin Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish, T., "O'qituvchi", 1995, 6-8 betlar.
5. Hotam Umurov. Tahlil san'ati, T., G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1978, 3-72 betlar.
6. N.Hotamov, B.Sarimsoqov. Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o'zbekcha izohli lug'ati, T., "O'qituvchi", 1979.

Mavzu: Adabiyotshunoslik - fan

Reja:

1. Fan, san'at, adabiyot
2. Adabiyot – so'z san'ati
3. Adabiyot “Insonshunoslik”dir, ruhshunoslikdir
4. Adabiyot - tuyg'ular tarbiyachisi

Inson o'z hayoti davomida hayotni-tabiati, jamiyat, insonni bilishga intiladi, ularning mohiyati, qonuniyatlari va xususiyatlarini tadqiq qiladi. Ayni paytda inson dunyoni va o'zini bilish bilan cheklanmaydi, balki to'plagan bilimlariga suyanib u jamiyatni, o'zining ruhiy-ma'naviy dunyosini boyitib, o'zgartirib boradi. Ong-borliqning inson miyasidagi oliy in'ikos (aks etish) shakli ekan, u ijtimoiylik kasb etadi. Inson ongi (ruhiy va aqliy qobiliyati) jamiyatdagi hayoti davomida tarkib topadi, ijtimoiy muhit ta'sirida reallashadi, faollashadi, ijod qiladi.

Ijtimoiy ong shakllari (siyosat, huquq, ahloq, din, fan, san'at, falsafa, riyoziyot, tibbiyot va h.)ning barchasi-hayotni o'rganadi, biroq har biri o'ziga xos predmetiga asosan ob'ektiv borliqni in'ikos etadi, o'rganadi va o'rgatadi.

Jumladan, ilmiy ijod-insonning tabiat, jamiyat va o'z tafakkurida amal qiladigan qonun va qonuniyatlarni kashf etish, bilish va o'rganish bilan shug'ullansa, badiiy ijod-tabiati, jamiyat va insonning nafosat qonunlari va tamoyillari asosida badiiy ifodalash sirlarini ochadi. Boshqacha aytsak, ilmiy tafakkur barcha fanlarni, badiiy tafakkur san'at va uning shakllarini o'zida birlashtiradi. Ikkalasi ham real borliq (hayot)ni, bizdan tashqaridagi olamni o'rganadi. Biri-hayot (tabiat, jamiyat, inson tafakkuri)ning ob'ektiv qonunlarini ochish, tushuntirish bilan shug'ullansa, ikkinchisi-hayot(tabiat, jamiyat, inson)ning badiiy (obrazli) kashfini tahlil va tadqiq qiladi. Ilmiy tafakkur borliqni ilmiy tushunchalar, g'oyalar, kategoriyalar, prinsiplar, muammolar, gipotezalar, hukmlar, xulosalar, nazariyalar, qonunlarda ifodalasa, badiiy tafakkur borliqni obrazlarda aks ettiradi. Ha, shuning uchun ham, “Agar fanlar va san'atlar bo'lmaganda, inson va inson hayoti ham bo'lmasdi” (L.N.Tolstoy).

“Filosof sillogizmlar orqali fikr yuritisa, shoir-obrazlar va kartinalar vositasida gapiradi va ularning ikkalasi ham ayni bir narsani aytadi. Siyosiy iqtisodchi statistik raqamlar bilan qurollanib, o'z o'quvchi yoxud tinglovchilarining zehniga ta'sir etib, jamiyatdagi falon sinfnig ahvoli falon-falon sabablarga ko'ra ko'p yaxshilangani yoxud ko'p yomonlashganini isbotlaydi. Shoir voqyelikning jonli va yorqin tasviri bilan qurollanib, o'z o'quvchilarining fantaziyasiga ta'sir etib jamiyatdagi falon sinfnig ahvoli falon-falon sabablarga binoan haqiqatdan ham ko'p yaxshilangani yoxud yomonlashganini haqiqiy kartinalarda ko'rsatadi. **Biri isbotlaydi, ikkinchisi ko'rsatadi-ikkalasi ham ishontiradi, bunga faqat ularnng biri mantiqli asoslash, boshqasi kartinalarda namoyon etish bilan erishadi**” (V.Belinskiy; Ta'kidlar bizniki-H.U).

Yuqoridagi “Humoyunnoma” (Gulbadan begim) asaridan keltirilgan parchaga e'tibor qilsangiz, unda mantiqiy fikrlash, mushohada, xabar ustunlik qiladi; hamma so'zlar aniqlik, ob'ektivlik, “quruq qayd” etishga bo'ysindiriladi va haqiqatan bo'lgan voqea haqida tushuncha beradi.

“Yulduzli tunlar” romanidan keltirilgan lavha esa Bobur, Mohim begim, Shayxulislom (Ko'hinur olmosi ham) jonli gavdalanadi, ularning o'zaro muloqotlaridan har birining qalbidagi tuyg'u va hislarni (jumladan, Mohim begim “yum-yum yig'laydi”, “Boburga qo'rquv aralash hayrat bilan tikiladi”. “Bobur suyukli o'g'lini hadeb o'tga-suvga solib, shu kasallikka o'zi ham sababchi bo'lganday o'rtanadi”, Humoyunga “Sening shu og'ir dardingni xudo sendan olib menga bersin!”-deya iltijo qiladi. Munkaygan Shayxulislom qiymati ulkan oltin xazinalariga barobar keladigan Ko'hinur olmosini sandig'iga tushirishga yo'l topganday-Humoyun betobligidan foydalanishga intiladi, “ota-bolaga baqrayib qaraydi”, sarosimaga tushadi...) to'laligicha aniq nuqtalari bilan ko'ramiz, jonli his etamiz. Shunday bo'lishi mumkin bo'lgan voqea bilan tanishamiz. Xotirada voqea aniq va “quruq” bayon etiladi, lavhada esa tasvirlanadi. Birida mantiqiy mushohada, ikkinchisida ko'rsatish ustunlik qiladi.

San'at (arxitektura, haykaltaroshlik, rassomlik, musiqa, teatr, xoreografiya, kino va sh.k.) fanlar (ilmiy tafakkur)ning yutuqlariga suyangan holda hayotni obrazlar vositasida ifoda etadi. Obrazlilik-

san'atning hamma ko'rinishlarini birlashtiradigan, umumiyligini, o'xshashligini ta'minlaydigan universal vositadir.

“Obrazli formadan tashqarida san'at yo'q” (Oybek).

Lekin ravshanlik, ta'sirdorlik, noziklik, go'zallik kabi obrazlilikning atributlari (ajralmas belgilari, xususiyatlari) san'atning har bir shaklida o'ziga xos bo'ladi:

“Skulptura... inson tanasi shakllarining go'zalligini ifodalaydi, inson yuzidagi fikrning bir paytini, tanadagi (attitude) bir vaziyatnigina tutib oladi. Shu bilan birga skulpturaning ijodiy faoliyati insonning butun siymosini qamray olmaydi, balki inson tanasining tashqi shakllari bilangina chegaralanadi, erkak kishilarda faqat mardlik, ulug'vorlik va kuchni, xotirlarda go'zallik va noziklikni ifoda qiladi. Rassomlik san'ati butun insonni, hatto uning ichki ruhiy dunyosini ham o'z ichiga oladi; ammo rassomlik ham hodisaning faqat bir paytini qamrash bilan chegaralanadi. Muzika esa, eng ko'p, ruhning ichki dunyosini ifoda etuvchidir; lekin muzika ifoda qilgan g'oyalar tovushlar (sadolar)dan ayrilmaydi, tovushlar ruhga ko'p narsa bersa ham, aqlga hych nimani ochiq va aniq qilib aytmaydi. Poeziya erkin inson so'zida ifodalanadi, so'z esa-ham tovush, ham kartina, ham aniq va ravshan aytilgan tasavvurdir...”¹

Tinib-tinchimas rus tanqidchisi V.G.Belinskiy tomonidan “Poeziyaning xil va turlarga bo'linishi” maqolasida aytilgan bu nozik kuzatish va xulosalar san'atning har bir ko'rinishi “o'z tili”ga, “o'z uslubi”ga-“o'zligi”ga ega ekanligini ravshan isbotlaydi.

San'atning ba'zi ko'rinishi (masalan, V.Belinskiy aytgan skulptura) muayyan cheklangan jihatlar bo'lishidan qat'i – nazar, dilni quvontiradigan, his – hayajonlarni yondiradigan jonliligi va go'zalligi bilan, latofati va nafisligi bilan beaded quvonch baxsh etadi:

“Haykaltarosh Skopas marmardan Vakx qizini yaratdi: qiz jonli ko'rinadi, tosh o'sha toshligicha qolgani holda, go'yo jonsiz tabiat qonunlarini buzganday edi... O'z tabiatiga ko'ra qattiq bo'lgan tosh ayol nafisligiga taqlid qilib, go'yo o'zi ham nafis bo'lib qolganday, ayollik tabiatiga ko'ra keskin, nozik harakatlar qilayotgan ayol qiyofasiga kirgan edi. Tabiatan harakatdan mahrum bo'lgan tosh san'atkor qo'lining sehri, qudrati bilan Vakx qizlari raqsida charx urib aylanayotganday edi. Garchi ehtiros toshga xos bo'lmasa ham, Vakx qizining yuzida es – hushidan ayrilgan ayol shavqi ravshan sezilardi... Uning sochlarini shabada yulqilar, toshning o'zi ham nozik va mayin, durkin soch tolalariga aylangan edi. Bu holni tushunishga, tasavvur etishga aql bovar qilmas edi, tosh bo'la turib, bu marmar obrazda ayolning bor mayinligi, nafisligi ko'rinar edi”²

Bu tasvirning o'ziyoq, garchi marmardan yasalgan Vakx qizini ko'rmasangiz ham, Sizda Skopasning mohirligi, tosh ayoldagi uyg'unlik va jonlilik ajib tuyg'ular ato qiladi, ayolning go'zalligi ko'ngilni olijanoblikka o'raydi, o'ziga maftun etadi.

Adabiyot “boshqa san'atlarning barcha unsurlarini o'z ichiga oladi, bo'lak san'atlarning har biriga ayrim ravishda berilgan hamma vositalardan birvarakay va to'la suratda foydalanadi” (V.Belinskiy). Shu sababdan ham adabiyotning maydonidan chiqib ketadigan bironta hodisa, voqea, ruhiy holat, xatti – harakat, kechinma bo'lmaydi va ularning hammasi so'z vositasida ta'riflanadi, ochiladi, jonlantiriladi. Alloh so'z qudrati bilan borliqni yaratganki, uning qudratidan boshqa buyukroq mo'jiza yo'q. Hadisi sharifda “So'zda sehr bor...” deb ta'kidlansa, xalqimiz “So'z qilichdan o'tkir”, “So'z – kishining o'zagi, Odob uning bezagi”, deydi. Bobomiz Alisher Navoiy “Chin so'z – mo'tabar, yaxshi so'z qisqa - muxtasar” desalar, Mashrab Boboyev “So'z aytgani kelar dunyoga inson”, deydi. Rus shoiri Aleksandr Tvardovskiy “So'z – bu mening oshi halolim, so'z – men uchun muqaddas”,- deb kuylaydi. Ha, so'z – aqlimizning toji, yuragimizning otashi, insoniyligimizning belgisidir. Ana endi bu so'z badiiylashganda, adib Oybek aytganidek, har bir so'z, uzukka qo'yilgan qimmatli tosh kabi porlaydi, har bir misrada katta mazmun barq urib turadi. So'z chertib olinadi, ohangi, ifoda kuchi, bo'yog'i va boshqa xislatlari bilan hissiy qudratga ham ega bo'ladi (Oybek. Adabiyot to'g'risida, T., “Fan”, 1985, 32-33-betlar).

Shu asosga ko'ra, **adabiyotning “tili”, birdan – bir quroli – so'zdir, so'z san'atidir.** Uning tasvir imkoniyatlari nihoyasizdir. Adabiyot so'z san'ati ila hayotni o'rganadi va tasvirlaydi (uning

¹ В.Г.Белинский. Танланган асарлар, Т., Ўзбекистон ССР давлат нашриёти, 1955, 132-133-бетлар.

² Қаранг: Н.Шукуров ва бошқалар. Адабиётшуносликка кириш, Т., “Ўқитувчи”, 1979, 48-бет.

mag'zini chaqadi), hayotni tadqiqi jarayonida undan muayyan xulosa va saboqlar chiqaradi (hukmga keladi), hayotdan dars oladi ("hayot darsligi" vazifasini o'taydi), hayotni qayta (umid va orzular asosida) yaratadi.

Demak, so'z san'atining ob'ekti – tabiat, jamiyat, insonni birlashtiruvchi, bizdan tashqarida yashovchi cheksiz – chegarasiz olamdir.

Inson san'at va adabiyotning bosh predmetidir. Yozuvchi Maksim Gorkiyning ta'biricha, "O'zining intilishlari, ishlariing butun xilma – xilligi bilan, o'zining o'sishi va tanazzulga ketishi jarayoni bilan odam badiiy adabiyotning materiali bo'lib xizmat qiladi".

Aristotel ("Poetika"), V.Belinskiy ("Poeziyaning xil va turlarga bo'linishi")larning fikriga ko'ra, qadimgi yunon (Homerning "Iliada", "Odessiya" asarlari, Esxil, Sofokl tragediyalari) san'atidan boshlab, inson san'at asarining bosh predmetiga aylangan. Hamon u adabiyot va san'atning kashflarini, yutuq va kamchiliklarini sarhisob qiluvchi asosiy o'lchov bo'lib kelmoqda. Shu sababdan inson tasviri yo'q joydan san'atni izlash no'rindir. To'g'ri, badiiy asarni varaqlasangiz, inson obrazidan tashqari, uni o'rab olgan tabiat (peyzaj) ham, hayvonu o'simliklar ham, jamiyat ham, buyumlar, predmetlar ham tasvirlanadi. Yuqorida ta'kid etganimizdek, **adabiyot va san'atda borliqning hamma atributlari o'z aksini topadi, faqat ular bitta shartga bo'ysinadilar, ya'ni ular inson xarakteri va ruhiy holatining u yoki bu qirrasini ochishga xizmat qilishlari, demakki, insoniylashlari lozim.**

Qo'shiqchi shoirlar sardori Muhammad Yusufning "Erka kiyik" asarida ham shu haqiqatning ifodasini ko'ramiz:

*Erka kiyik, maylimi bir erkalasam,
Majnun bo'lib sahrolarga yetalasam,
Bu dunyoda birday g'arib men ham, sen ham, Erka kiyik maylimi bir erkalasam?..*

*Sening ko'zing qora, mening ko'zim qora,
Sening bag'ring yara, mening bag'rim yara,
Bu dunyoda sen bechora, men bechora!..
Erka kiyik, maylimi bir erkalasam?..*

*Shamol emas, izing quvib yurdi kamon,
Sayyod mening kulbamni ham qildi vayron.
Sening joning, mening jonim – omonat jon,
Erka kiyik, maylimi bir erkalasam?..*

*Kel yig'laymiz birgalashib yantoqlarga,
Sahrolarda qurimagan buloqlarga.
Ikkalamiz yaralganmiz qiynoqlarga,
Erka kiyik, maylimi bir erkalasam.*

*Umrimizning barcha yo'li, so'qmog'i cho'g',
Cho'g'dan qo'rqma, beyuz qo'ygan qopqondan qo'rq.
Bu dunyoda senga do'st yo'q, menga do'st yo'q,
Erka kiyik, maylimi bir erkalasam?*

*Soch oqardi, dildosh kutib ko'zim toldi, Yuragimdan to'kilmay ne so'zim qoldi.
Yo'l so'ngida, hyech bo'lmasa o'lim oldi
Erka kiyik, maylimi bir erkalasam?..¹*

Mungli, iztiroblarga to'la qo'shiqni tinglar ekansiz, undagi lirik qahramon armonlariga, g'aribligiga, bechoraligiga, qiynoqlariga, cho'g'li so'qmoqlariga dildosh "erka kiyik" - mahbubaning uyg'unligini yaqqol sezasiz. Qahramon qalbidagi kechinma va tuyg'ulari "erka kiyik" (eng yaqin do'st,

¹ Мухаммад Юсуф. "Ёлғончи ёр", Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994, 144-бет.

taqdirdosh inson) vositasidagina barq urib ochiladi: iltijo orqali erka kiyikka majnun bo'lib yolvoradi, hamdam do'stga zorligini, uning ko'nglini olishga judayam ishtiyoqmandligini - dilining izhorini to'kadi. Erka kiyik – fikr va hissiyotlar ifodasi uchun ramziy vosita, insoniylashgan obrazga aylangani uchun ham - u eng zarur unsurdir.

Inson va inson tafakkurini o'rganmagan fanning o'zi yo'q, chunki fanlar tabiat, jamiyat va insonni ilmiy bilish jarayonida yuzaga kelgan ilmlar tizimidir. Lekin hych bir fan predmet, hodisa, insonni "o'z harakatida", "jonli" holatda, birbutunlikda, yaxlitlikda o'rganmaydi. Bunday vazifani adabiyot va san'atgina bajaradi, xolos.

Jumladan, psixologiya (gr. "psyuxe" - "ruh", "logos" - fan) – ruhshunoslik fani miyaning ob'ektiv voqyelikni aks ettirish jarayonidagi holatlarini o'rgansa, falsafa (yunoncha "filio" (sevmog), "sofos" (donishmandlik) – "donishmandlikni sevis" fani insonning mohiyati haqidagi eng muhim bilimlarni, eng umumiy muammolarni o'rganadi.

Adabiyot esa insonni yaxlit va jonli tarzda o'rganadi, tahlil va tadqiq qiladi, tasvirlaydi: kitobxon ko'z o'ngida u fikrlovchi, harakat qiluvchi, his qiluvchi, o'z atrofidagi olamlar bilan jonli munosabatda bo'luvchi odam tarzida gavdalanadi. Shu sabab ham adabiyotda qayta yartilgan olam-insoniylashgan olam mukammalligi, ezgulikni uyg'otadigan go'zalligi bilan inson ong-shuuriga qattiq ta'sir etadi; uni komil insoniylikka yetaklaydi. Shu fazilati bilan adabiyot – "insonshunoslik" (M.Gorkiy)dir; inson ruhiyatini poklovchi, boyituvchi, "kir-chir"lardan xalos etuvchi mo'jizadir. Insonin ulug'lab, e'zozlab, hurmatlab, ardoqlab, sevib kuylovchi va xuddi shunday ruhni boshqalarga ato etuvchi qiyosi yo'q ne'matdir. Shuning uchun ham hazrat Navoiy bugun ham xitob qiladilar:

*Jondin seni ko'p sevarman, ey umri aziz!
Sondin seni ko'p sevarman, ey umri aziz!
Har neniki sevmog ondin ortiq bo'lmas,
Ondin seni ko'p sevarman, ey umri aziz!*

Xulosa: adabiyotning tasvir ob'ekti – hayot, tasvir predmeti - inson, vazifasi - inson tuyg'ularini tarbiyalashdir. Demak, adabiyot hayotning so'z san'ati orqali insoniylashgan ifodasidir.

Tayanch tushunchalar

Fan, san'at, adabiyot. Adabiyot – so'z san'ati. Adabiyot insonshunoslikdir. Adabiyot tuyg'ular tarbiyachisidir.

Savol va vazifalar

1. Fan va san'at nima? Ularning qaysi ko'rinishlarini bilasiz?
2. Adabiyot nega so'z san'ati? So'zning qudrati haqida bilganlaringizni so'zlang.
3. Adabiyot – insonni qanday o'rganadi?
4. Adabiyotning vazifalarini aniqlang, yodlagan asarlaringiz misolida isbot qiling.

Adabiyotlar

1. Falsafa. T., "Sharq", 1999, 401-445-betlar.
2. V.G.Belinskiy. Tanlangan asarlar. T., O'zbekiston SSR davlat nashriyoti, 1955, 131-134-betlar.
3. Oybek. Adabiyot to'g'risida, T., "Fan", 1985.
4. Muhammad Yusuf. Yolg'onchi yor, T., G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1994.
5. T.Boboyev. Adabiyotshunoslikka kirish, T., "O'qituvchi", 1979, 24-33-betlar.
6. Hotam Umurov. Adabiyot nazariyasi, o'quv qo'llanma, S., SamDU nashri, 2001, 14-30-betlar.

Mavzu. O'tmish adabiy tanqidi va adabiyotshunosligining ifodalanish "janr"lari va xususiyatlari.

Reja:

- 1. Adabiyotshunoslikning qo'shimcha sohasi – manbashunoslik**
- 2. Manbashunoslik tarixiga bir nazar**
- 3. Milliy istiqlol mafkurasi va adabiyotshunoslik**

Manbashunoslik (Istoriografiya – tarix va yozuv ma'nosini beradi) **adabiyotshunoslik fanlarining barcha davrlardagi tarixiga oid materiallarni to'playdi, umumlashtiradi va ularning rivojlanish yo'llarini sarhisob qiladi.**

Adabiyotshunoslikning vujudga kelishi va tarixiy taraqqiyotini manbashunoslik ikki qismga bo'lib, o'rganib kelmoqda:

I. Sharq klassik adabiyotida adabiy-tanqidiy fikrlar taraqqiyoti

Qadimgi Sharq mumtoz adabiyotshunosligida adabiy-tanqidiy fikrlar sinkretik tarzda (narsaning dastlabki, bir-biridan ajralmagan, qorishiq holati)da mavjud bo'lgan. "Shu tufayli o'tmishda" adabiy - tanqidiy qarashlar, she'r va shoirlik haqidagi mulohazalar tarixiy yodnomalarda, esdalik tipidagi asarlarda, devonlarga yozilgan debochalarda, manolib holatlarda, kichik lirik janrlardagi asarlarda, dostonlarning maxsus boblarida, tazkiralarda, aruz, qofiya, badeye' va sonoye'ga doir risolalarda, ba'zan esa umuman ilmi adab deb atalmish ilmlar turkumiga bag'ishlangan kitob va lug'atlarda bayon etilgan.¹ Ularni quyidagicha shakllarga bo'lish mumkin:

1. Adabiy-tanqidiy fikrlar, eng avvalo, adabiy anjuman va yig'lishlarda, o'zaro suhbatlarda og'zaki shaklda, ko'pincha fikr olushuvlar va munozaralar tarzida kechgan. Bu holatning tasviri tarixchi Xondamirning "Makorim ul-axloq" asarida ham akslangan:

"Mavloni Lutfiy so'z lutfida yagonai davron edi. Undan ilgari hyech kim turkiy tilda she'rni undan yaxshiroq ayta olmagan. Oliy hazrat yoshlari endigina to'lib, yigitlik davri boshlangan paytda, bir kuni Lutfiy xizmatiga bordi. Lutfiy o'z nozik fikrlaringizni natijalaridan yuzaga chiqqan bir g'azalni o'qish bilan bizni bahramand qilsangiz, deb iltimos qildi. Ul xazrat bir g'azal o'qidi. Uning matlai mana shu:

***Orazin yopqach, ko'zimdin sochilur har lahza yosh,
Bo'ylakim, paydo bo'lur yulduz, nihon bo'lg'ach quyosh.***

Mavlaviy janoblari bu alangali g'azalni eshitish bilan hayrat dengiziga cho'mib, shunday dedi: "Volloh, agar muyassar bo'lsa edi, o'zimning o'n-o'n ikki ming forsiy va turkiy baytimni shu g'azalga almashardim va buning yuzaga chiqishini zo'r muvaffaqiyat hisoblardim".²

Bu og'zaki bo'lib o'tgan mulohazadan ko'rinadiki, alloma Alisher Navoiy yigitlik davridayoq "o'z zamonining malik ul-kalomi" nazariga tushgan va poetik mahoratining yuksakligi sababli ularni qoyil qoldirgan.

2. Sharq mumtoz adabiyotida shoir va shoirlik haqidagi mulohazalar dostonlar, she'rlar tarkibida ifoda qilingan. Jumladan, Alisher Navoiyning "Hayrat ul-abror" dostonida nasr va nazm, ma'no va shakl haqida shunday so'z yuritiladi:

***Nazm anga gulshanda ochilmog'lig'i,
Nasr qaro yerga sochilmog'lig'i.***

Bo'lmasa e'joz maqomida nazm,

¹ Ботир Валихўжаев. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. X-XIX асрлар, Т., "Ўзбекистон", 1993, 9-бет.

² Хондамир. Макорим ул-ахлоқ, Т., Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967, 45-46-бетлар.

Bo'lmas edi tengri kalomida nazm.

***Nazmda ham asl anga ma'ni durur,
Bo'lsun aning surati harne durur.***

***Nazmki ma'ni anga marg'ub emas,
Ahli maoniy qoshida xo'b emas.***

***Nazmki ham surat erur xush anga,
Zimnida ma'ni dog'i dilkash anga.¹***

Ya'ni, "gulshanda gullarning saf tortib ochilib turishi, bu-nazm; ularning yerda sochilib-to'kilib yotishi esa nasrdir. Nazm bu qadar yuksak e'zozlanmasa, tangri so'zi ("Qur'on")da she'r bo'lmas edi.

Nazmda ham asosiy narsa ma'nodir, uning shakli esa har xil bo'lishi mumkin. Yaxshi mazmunga ega bo'lmagan she'r tushungan odamlar tomonidan yaxshi baholanmaydi. Ham yaxshi shaklga ega bo'lgan, ham go'zal ma'no asosiga qurilgan she'r-haqiqiy she'r"dir.

Haqiqiy badiiy asardagi mazmun va shaklning omuxtaligini bunday tushunish-bugun ham amalda ekanligi Alisher Navoiy tushunchalarining haqqoniyligi, asilligi, asosligi, umrboqiyiligiga dalolatdir.

3. Adabiy jarayon va so'z san'atkorlarining xususiyatlari haqidagi fikrlar tarix, tarixiy-esdalik va nasihatnomalarda ham uchraydi. Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma", Zayniddin Muhammad Vosifiyning "Badoye' ul-vaqoye'", Kaykovusning "Qobusnoma", Nizomiy Aruziy Samarqandiyning "Majma' un-navodir" asarlarini misol keltirish mumkin.

"Boburnoma"da "Alisherbek naziri yo'q kishi erdi. Turkiy til bila to she'r aytubdirlar, hyech kim ancha ko'p va xo'b aytqan emas",- degan odilona va rostgo'y xulosaga duch kelsak, "Qobusnoma" (Kaykovus)da "Har xil narsa yozmoqchi bo'lsang, o'z fikring bilan yozgil, boshqalarning so'zini takrorlama, agar boshqalarning so'zini takrorlasang, ko'ngling ochilmaydi, she'r maydoni senga keng bo'lmas va dastlabki she'r yozgan darajangda qolaverasan" ("Qobusnoma", T., "O'qituvchi", 1968, 99-bet), - degan to'g'ri o'gitni ham uchratamiz.

4. "Sharqda o'n ikki qismdan, jumladan lug'at, sarf, nahv, maoni, bayon, aruz, qofiya, sanoye' kabi ilmlar turkumini ilmi adab deb ataganlar. O'rta asr adiblari asarlarida bu ilmlar ko'pincha qorishiq tarzda ko'ringan, ya'ni muallif o'zining asarlarida ilmi adabning turli sohalari bo'yicha mulohaza yuritgan, ularni bir-biri bilan bog'li tarzda tavsif qilgan va sharhlagan. Shuning natijasida she'r va shoirlik haqidagi fikrlar turli ilmlar haqida bahs yuritilganda ham bayon qilingan".¹

Abu Nasr Muhammad ibn Tarxon al-Farobiy(873-950)ning "Shoirilar san'ati qonunlari haqida risola" (Arabchadan A.Irisov tarjimasi), Abu Rayhon Beruniyning "Al-osor ul-boqiya an al-qurun ul-holiya" ("O'tmish davridan qolgan yodgorliklar"), Abu Ali ibn Sinoning "Shifo" kabi kitoblarini misol keltirish mumkin.

Jumladan, Abu Nasr Forobiy eslatilgan asarida yozadi: "Biz yana shunday deymiz: bu san'at ahli bilan (uyga) naqsh beruvchi rassom san'ati o'rtasida qandaydir munosabat bor. Bular ikkalasining san'atdagi moddasi turli-tuman bo'lsa ham, ammo shaklda, yaratilish va maqsadlarda bir-biriga mos keladi. Yoki aytaylik, o'sha ikkala yaratilgan narsada, ular shakllarida va maqsadlarida bir-biriga muvozanat, o'xshashlik bor. Bu shundayki, she'r san'atini bezaydigan narsalar so'z-mulohazalar bo'lsa, rassomlar san'atini bezaydigan narsa-buyoqlar sanaladi. Bularning ikkovi o'rtasida farq bor, ammo ikkalasi ham odamlar tasavvuri va sezgilarida bir maqsadga-taqlid qilishga yo'nalgan bo'ladi."¹

X asrdayoq she'r san'ati-so'z, rassom san'ati-buyoq ekanligi, ikkalasi ham odamlar qalbini obrazli ifoda qilishi haqidagi bu mulohaza-adabiyot ilmining ancha chuqur o'rganilganligini isbotlaydi.

5. Sharq mumtoz adabiyotida she'riyat (adabiyot) qonun-qoidolari haqida maxsus nazariy risolalar ham yaratilgan. Ularda "ilmi qofiya", "ilmi aruz", "ilmi muammo" va so'z san'atlari ilmi kabi maxsus

¹ Алишер Навоий. Хайрат ул-аброр, Т., Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1989, 21-бет.

¹ Б.Валихўжаев. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи, Т., "Ўзбекистон", 1993, 17-бет.

¹ Абу Наср Форобий. Шеър санъати, Т., Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979, 39-бет.

sohalar tekshirilgan va poetika masalalari o'rganilgan. Jumladan, Abulhasan Saraxsiyning "Kanz ul-qofiya", Vahid Tabriziyning "Jam'i muxtasar", Rashidi Votvotning "Hadoyiq us-sehr fi da qoyiq ush-she'r" asarlarini ko'rsatish mumkin. Alisher Navoiyning "Mezon ul-avzon", Muhammad Boburning "Muxtasar" asarlarida aruz qonun-qoidalari mufassal tekshirilgan. Alisher Navoiyda 19 bahr o'rganilgan bo'lsa, Bobur tavil bahri (mutalifa) doirasida hosil bo'luvchi ariz va amiq bahrlarini ham qo'shadi va aruzning 21 bahrini, 537 vaznini tavsif qiladi.

6. Adabiy-tanqidiy qarashlarni ifoda etuvchi, shoirlar hayoti va ijodi haqida ma'lumot beruvchi maxsus tazkira (ar. "zikr" so'zidan, "esdalik daftari" ma'nosini beradi)lar ham ko'plab yaratilgan. Aruziy Samarqandiyning "Chahor maqola" (XII), Muhammad Avfiy Buxoriyning "Lubob al-albob" (XIII), Davlatshoh Samarqandiyning "Tazkirat ush-shuaro" (XV), Alisher Navoiyning "Majolis un-nafois" (XV), Mutribiy Samarqandiyning "Tazkirat ush-shuaro" (XVII), Masiho Samarqandiyning "Muzokir ul-as'hob"i (XVII) kabilar tazkiraning go'zal namunalaridir.

"Majolis un-nafois" 8 majlis-bobdan iborat. Unda XV asrning 39-90 yillari orasida (51 yil davomida) faoliyat ko'rsatgan 459 shoir haqida ma'lumot beradi, ularning poetik mukammal asarlaridan namunalar keltiradi.

Iste'dodli shoir Mirzobek (u yoshligida vafot etgan) haqida A. Navoiy yozadi: "Bu matla aningdurkim:

Ko'zing ne balo qaro bo'lubdur,

Kim jong'a qaro balo bo'lubdur.

Zulqofiyatayndur va qofiyalari tardiakskim, javob aytmog bu faqir qoshida maholatdindur (qiyindir, mushkuldir-H.U). Agarchi aning tiliga bu nav' abyot ko'p o'tar erdi, ammo hargiz parvo qilib bir yerda bitimas erdi. Bu matlain faqir tugatib, aning yodgori devonda bitibman".

7. XIX asrda O'rta Osiyoni Rossiya bosib olgach, gazeta va jurnallar nashr etila boshlandi. Vaqtli matbuotda – "Turkiston viloyatining gazet", "Sadoyi Farg'ona", "Al Isloh", "Oyna" kabi gazeta va oynomalarda adabiyotga doir maqolalar bosildi, bahs va munozaralar uyushtirildi.

Xullas, adabiyotshunoslik va adabiy-tanqidiy qarashlarni ifodalovchi bu shakllar (ularning hammasini qayd qildik, degan xulosadan yiroqmiz) davr taqozasiga ko'ra rivojlanib, o'zgarib bordi, ayni paytda, badiiy adabiyotning kamolot sayin rivojiga hamkor bo'ldi.

II. G'arb mumtoz adabiyotida adabiy-tanqidiy qarashlar taraqqiyoti

G'arbda adabiyot haqidagi ilmiy ma'lumotlar falsafa fani doirasida maydonga keldi.

Eramizdan oldingi IV asrda yashagan Aristotel (384-322) "Poetika" va "Ritorika" nomli asarlarida Gomer, Sofokl, Evripid, Aristofan kabi san'atkorlarning asarlarini tahlil etdi. Uning "Poetika" asari birinchi adabiyot nazariyasi kitobi sanaladi. Unda poeziya san'ati xususiyatlari-tasvirlash predmetining xilma-xilligi, aks ettirishning turli usullari, tragediya, komediya, dramaning mohiyati, ularning eposdan farqi, badiiy xarakter, til va fikr, turlar kabi nazariy muammolar izchil tekshiriladi. Ko'pgina masalalar haqqoniy tarzda tahlil qilinadi. Birgina isbotni ko'raylik, u yozadi: "Tarixchi va shoir shu bilan tafovutlanadiki, ularning biri haqiqatan bo'lgan, ikkinchisi esa bo'lishi mumkin bo'lgan voqea haqida so'zlaydi. Shuning uchun poeziya tarixga qaraganda falsafiyroq va jiddiyroqdir: poeziya ko'proq umumiy, tarix esa alohida voqealarni tasvirlaydi".¹

Uning adabiyot haqida ishlab chiqilgan dastlabki qoidalari yetuk ta'limot sifatida XVIII asrning oxirigacha estetik tushunchalarga nazariy asos bo'lib xizmat qildi.

G'arbda Uyg'onish adabiyotshunosligiga Italiya gumanistlari Franchesko Petrarka, Jovani Bokkacho (XV) asos soldilar. Ular qatorida Aligyeri Dante, Erazm Rotterdamskiy kabi ijodkorlar badiiy adabiyotni real hayotni o'rganish bilan bog'liqlikda olib borishga intildilar.

XVII asrga kelib klassisizm qodialari ishlana boshlandi. Fransuz adibi Nikola Bualo "Poeziya san'ati" (1674) nomli asarida klassisizmning makon, zamon va harakat birligi nazariyasiga asos soldi;

¹ Аристотель. Поэтика (поэзия санъати хақида), Т., Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980, 22-бет.

tabiat go'zalligidan ilhomlanib, aqlu idrok va yuksak ahloqqa mos keluvchi asarlar yaratish tamoyillarini ilgari surdi.

Fransuz Deni Didro ("Dramatik poeziya haqida"), nemis Gotxold Lessing ("Loakoon yoki tasviriy san'at bilan poeziya chegaralari haqida")lar realistik dramaturgiya tamoyillarini yaratadilar; voqealar mohiyatini chuqur yoritgan holda realistik tasvirlash qoidasini ilgari surdilar.

XVIII asrda G'arbda ma'rifatchilik g'oyalari keng tarqaldi. Nemis yozuvchilari I.Gyote, F.Shiller, adabiyotshunos I.Gerderlar adabiyotga hayotni o'zgartiruvchi, tushuntiruvchi vositalardan biri deb qaradilar; adabiyotni xalq ruhining in'ikosi tarzida baholadilar.

XIX asrning boshlarida nemis faylasufi G.F.Gegel "Estetikadan leksiyalar"ida adabiyot nazariyasining muhim masalarini chuqur yoritdi, "Adabiyot obrazlar orqali fikrlash" san'ati ekanligini ishonchli asosladi.

XIX asr rus revolyusion-demokratlari materialistik adabiyotshunoslikning yuzaga kelishiga katta hissa qo'shdilar. V.G.Belinskiy (1811-1848), A.G.Chernishevskiy (1828-1889), N.A.Dobrolyubov (1836-1861) larning adabiyot

ning yuksak g'oyaviyligi, xalqchilligi, obrazlilik, estetik xarakteri, yaxlitligi, badiiyligi, badiiy asar pafosi kabi ta'limotlarini asosladilar. Ayniqsa, bu sohada V.Belinskiyning "Aleksandr Pushkin asarlari", "Poeziyaning xil va turlarga bo'linishi", "Gogolga xat", N.Chernishevskiyning "San'atning voqeyilikka estetik munosabatlari", N.Dobrolyubovning "Zulmat ichra nur", "Haqiqiy kun qachon keladi" kabi asarlari materialistik estetikani anglashda, realizm va tanqidiy realizm metodlari qonuniyatlarini ilmiy tushinishda bebahodir. V.Belinskiy "G'oyasiz san'at-murdaning o'zidir" desa, N.Chernishevskiy "Eng go'zal narsa hayotdir" deb tasdiqladi.

K.Marks, F.Engels, V.Lenin materialistik falsafaga asos soldilar. Shu ta'limotga tayanib, F.Engels "Mening fikrimcha, realizm detallarning haqqoniyligidan tashqari, tipik xarakterlarni tipik sharoitlarda haqqoniy tasvirlanishini ham taqozo etadi", - degan ta'rifni 1888 yilda M.Garknessga yozgan xatida yaratdi. V.Lenin dunyoni badiiy (falsafiy, ilmiy) idrok etishning in'ikos nazariyasini ishlab chiqdi. Uning ta'limoti XX asr sovet adabiyoti uchun metodologik asos vazifasini o'tadi.

XX asrga kelib Sharq G'arb adabiyotshunosligi birlashdi: ularning yutuqlari umumlashtirildi. Natijada adabiyotshunoslikning biz yuqorida ta'kidlagan asosiy va qo'shimcha sohalari alohida-alohida fan sifatida shakllandi va rivojlandi.

Birgina "Adabiyotshunoslikka kirish" fanini nazarda tutsak, bu fan qonuniyatlarini bevosita o'rganuvchi ko'plab darslik va qo'llanmalar yaratilganiga voqif bo'lamiz. Bular: Abdurauf Fitratning "Adabiyot qoidolari" (1926), N.Shukurov, N.Hotamov, Sh.Xolmatov, I.Mahmudovlarning "Adabiyotshunoslikka kirish" (1979) darsligi, To'xta Boboyevning "Adabiyotshunoslikka kirish" o'quv-metodik qo'llanmasi (1979), E.Xudoyberdiyevning madaniyat va san'at institutlari talabalari uchun "Adabiyotshunoslikka kirish" (1995) darsligi, Abdulla Ulug'ovning "Adabiyotshunoslikka kirish" (2000) o'quv qo'llanmasi, Hotam Umurovning "Adabiyotshunoslikka kirish dasturi, test va ko'rgazmalilik" metodik qo'llanmasidir.

Biroq, istiqlool berayotgan tarixiy o'zgarishlar barcha ijtimoiy fanlarni, shu jumladan adabiyotshunoslikning ham mohiyatini qayta idrok etishga chorlamoqda. Milliy Istiqlool mafkurasiga tayangan holda yangicha ilmiy talqin va tahlil qilishni kun tartibiga chiqardi.

Agar biz Prezidentimiz I.A.Karimov yozganidek, "Odamlarning ming yillar davomida shakllangan dunyoqarashi va mentalitetiga asoslangan, ayni vaqtda shu xalq, shu millatning kelajagini ko'zlagan va uning dunyodagi o'rmini aniq-ravshan belgilab berishga xizmat qiladigan, kechani va ertangi kuni o'rtasida o'ziga xos ko'pri bo'lishga qodir g'oyani jamiyat mafkurasida deb bil¹"sak, Milliy Istiqlool mafkurasida "xalqni-xalq, millatni-millat" qilishga safarbardir. Zero, mustaqillik va ozodlik, erk va adolat, tinchlik va Vatanga muhabbat, obodonchilik va farovonlik, qadr-qimmat va mehru oqibat, go'zallik va nafosat, sabr-bardosh va mehnatsevarlik, hurfikrlilik va diniy bag'rikenglik, ma'rifat va ma'naviyatparvarlik kabi insoniy xususiyatlarni yuzaga chiqarar va insonni yetishtirishga dahldordir.

¹ И.Каримов. Жамиятимизнинг мафкураси халқни-халқ, миллатни миллат қилишга хизмат этсин, Т., "Ўзбекистон", 7-жилд, 89-бет.

Shuning uchun ham “Milliy istiqlol mafkurasining asosiy tayanch nuqtasi ham ijtimoiy darajadagi milliy o’zlikni anglata olishidadir”.²

Mana shu mafkura asosida yotgan ulug’vor g’oyalarni ayniqsa, komil inson g’oyasini ham milliy, ham umumbashariy mohiyatini ochish, uni obrazli ifodalash-adabiyotni va adabiyotshunoslik ilmining vazifasidir.

Shu asoslar sababidan Milliy Istiqlol mafkurasida adabiyotning partiyaviyligi va sinfiyligi tushunchalarini rad etdi. Adabiyot partiyaga emas, balki komil insonni yaratish uchun xizmat qilishi lozimligini-bosh haqiqatni tasdiqladi. Adabiyot hamma hazrati insonlarga-boyga ham, o’rtaholga ham, kambag’alga ham hayot darsligi vazifasini o’tashi lozimligini tushuntirdi. Adabiyotimizni diniy-mistik adabiyot, saroy-feodal adabiyoti, tasavvuf yoxud so’fizm adabiyoti, o’zbek jadid adabiyoti kabi bo’laklarga bo’lib, uni regressiv xarakteridagi yo’nalish deb atashning beburdligini (So’fi Ollohyor, Naqshband, Ahmad Yassaviy, Feruz, Husayn Boyqaro...) tayin etdi, ularni o’rganishni yo’lga qo’ydi. Xalq uchun ular ham darslik ekanini isbotladi.

Badiiy asar tahlil va talqini-har jihatdan yetuk va komil inson tasvirini o’rganishga qaratilishi (sotsialistik jamiyat kishisini-yasama obrazning tadqiqiga emas)-adabiyotning bosh vazifasi (insonning ezgu tuyg’ulari tarbiyasi)ni adabiyot ilmining mazmunini tamoman o’zgartirdi.

Shunga o’xshash yangi asoslar, dalillar “Adabiyotshunoslikka kirish”ning zamonaviy nusxasini yaratishni talab etadi. Biz yaratilgan darslik va qo’llanmalarining mag’zidan, Izzat Sulton, O.Sharafiddinov, M.Qo’shjonov, U.Normatov, U.Xudoyberganov kabi o’zbek olimlarining so’nggi izlanishlaridan, jahon adabiyotshunoslarning tajribalaridan foydalanamiz.

Milliy istiqlol mafkurasiga va adabiyotning mohiyatiga mos keladigan ilmiy imkonimiz darajasida yaratishga, Siz aziz talabalar bilan birgalashib, Alloh nomi bilan kirishamiz.

Tayanch tushunchalar

Manbashunoslik. Sharq mumtoz adabiyotida adabiy-tanqidiy fikrlarni bayon etish shakllari. G’arb mumtoz adabiyotshunosligi tarixi. “Adabiyotshunoslikka kirish” -faniga oid darslik va qo’llanmalar Milliy istiqlol mafkurasiga va adabiyotshunoslik.

Savol va vazifalar

1. Manbashunoslik fani, uning maqsad va vazifalarini gapiring.
2. Sharq mumtoz adabiyotida adabiy-tanqidiy fikrlarni o’zida jamg’argan “janr”larni o’rganing, misollar bilan to’ldiring.
3. G’arb adabiyotshunosligi tarixini, uning qaysi asarlarini, yirik vakillarini bilasiz?
4. Milliy istiqlol mafkurasiga adabiyotshunoslikka qanday yangiliklar berdi? Mafkura, g’oya va adabiyotshunoslik munosabatlarini sharhlay olasizmi?

Adabiyotlar

1. Milliy istiqlol g’oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar, T., “Yangi asr avlodi”, 2001.
2. I.Karimov. Jamiyatimizning mafkurasiga xalqni-xalq, millatni millat qilishga xizmat etsin, “Tafakkur” jurnali, 2-son, 1998.
3. B.Valixojayev. O’zbek adabiyotshunosligi tarixi. X-XIX asrlar, T., “O’zbekiston”, 1993.
4. N.Shukurov va boshqalar. Adabiyotshunoslikka kirish, T., “O’qituvchi”, 1979, 22-38 betlar.
4. T.Boboyev. Adabiyotshunoslikka kirish, T., “O’qituvchi”, 1979, 9-18-betlar.
5. Alisher Navoiy. Hayrat ul-abror, T., G’afur G’ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti, 1989.
6. Abu Nasr Forobiy. She’r san’ati, T., G’afur G’ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1979.
7. Qobusnoma. T., 1968.

² Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар, Т., “Янги аср авлоди”, 2001, 93-бет.

Mavzu: Oybekning “Navoiy” romani va Abdulla Qodiriyning “O’tkan kunlar”ida yaratish va ularning klassifikatsiyasi

Reja:

1. Oybekning “Navoiy” romanining yaratilish tarixi
2. Abdulla Qodiriyning “o’tkan kunlar” romani va uning yaratilishi
3. Asarlarning adiiy xususiyatlari
4. tarixiy asarlar va ularning klassifikatsiyasi

Yuqoridagi adabiyotga berilgan ta’rif to’liq va mukammal bo’lishi uchun badiiy adabiyotning yana bir nechta umumiy xususiyatlarini o’rganish lozim bo’ladi.

Bu xususiyatlarning uchtasini V.G.Belinskiy “Adabiyot so’zining umumiy ma’nosi” maqolasida ta’riflaydi; ularni nazariyotchi olim Izzat Sulton “Adabiyot nazariyasi” darsligida asosli tahlil qiladi.

Darhaqiqat, “adabiyot doimo ommaviylikka suyanadi, o’z tasdig’ini jamiyat fikridan oladi... butun xalqdan, eng kamida-xalqning ma’rifatli sinflarining e’tiboridan madad oladi. Adabiyot butun jamiyatning mulkidir” (V.G.Belinskiy).

Chunki, “adabiyot jamiyatning hamma tabaqalariga mo’ljallangan bo’ladi va odamlarning yoshi, jinsi, kasbi, ijtimoiy pog’onada tutgan o’rniga qaramasdan, hamma tomondan o’qiladi, har bir kishida qiziqish tug’diradi. Bugina emas, bir xalqda yaratilgan adabiyot asarlari boshqa xalqlarning ham barcha vakillari tomonidan qiziqib o’qiladi, jahondagi odamlarning hammasida (ularning irqiy, milliy, diniy, iqlimiy farqlaridan qat’i nazar) qiziqish tug’dira oladi, hamma kishilarga foyda yetkazadi, butun insoniyatning mulki bo’lib qoladi”¹. Shunga ko’ra, hindlarning “Ramayana”si ham, o’zbeklarning “Alpomish”i ham, arablarning “Ming bir kecha”si ham, qirg’izlarning “Manas”i ham, ruslarning “Igor jangnomasi” ham – butun jahonning, barcha hazrati insonlarning mulki bo’lib, ularning kamoliga xizmat qilaveradi. **Bu adabiyotning ommaviylik xususiyatidir.**

Adabiyotning ommaviyligi – uning **xalqchilligi** xislatini yuzaga chiqaradi. Chunki, “Xalqchillik adabiyotning fazilati emas, balki zarur shartidir” (V.G.Belinskiy), milliy va umuminsoniy shon-shuhratining, bashariyatga ta’sir qudratining o’lchovidir. Xalqchillik bor joyda badiiylik ham borligiga isbotdir, “agar xalqchillik deganda biror xalq, biror mamlakat odamlarining xulqi atvorini, urf-odatlarini va xarakterli xususiyatlarini haqqoniy tasvirlashni tushunadigan bo’lsak, xalqchillik chinakam badiiy asarlarning zarur shartidir. Har qanday xalqning hayoti faqat uning o’ziga xos shakllarda namoyon bo’lsa, u xalqchil hamdir,”¹ – deb yozadi V.Belinskiy o’zining “Rus povesti va janob Gogol povestlari haqida” asarida.

Bu asoslardan ko’rinadiki, haqiqiy badiiy asar doimo xalqchil bo’ladi. Chunki, unda **birinchidan**, xalqning ruhiyati, umid-armonlari, orzu-istaklari badiiy ifodasini topadi. **Ikkinchidan**, xalqning ruhiyati haqiqiyligi, tiniqligi asarlardagi har bir “qahramon” xarakterida aksini topadi. **Uchinchidan**, badiiy asar keng xalq ommasi uchun tushunarli til va uslubda, dono soddalik, nozik ta’blik bilan yoziladi va ayni paytda, xalqning tuyg’ularini ma’nan birlashtirishga, bashariy e’tiqodi (hammamiz bitta Yer kurrasida yashaymiz, hammamiz Allohning bandasimiz, insonligimiz-bir-birimizgagina bog’liqligi)ni mustahkamlashga xizmat qiladi. “Xalqchillik singari, originallik ham chinakam talantning zarur shartidir. Ikki odam buyurtma ishda bir-biriga o’xshatishi mumkin, lekin aslo ijodda emas; zero, modomiki bir odamga bir ilhom ikki marta kelmas ekan, demak, bir xil ilhomning ikki odamga kelishi bundan ham mushkuldir. Mana, shuning uchun ham ijod olami tuganmas va cheksizdir”.

Chinakam iste’dodli shoirida har bir shaxs-tip, har bir tip esa o’quvchi uchun **notanish tanishdir**. Mana bu odam bag’ri daryo, qaynoq ehtiroslarga, teran aqlga boy, ammo mulohazasi cheklangan, xotinini shu qadar ashaddiy sevadiki, vafodorligiga zarracha shubhalansa, uni bo’g’ib o’ldirishga tayyor, demaysiz, balki lo’nda qilib, mana bu Otello, deysiz! Mana bu odam inson burchini va hayotning ma’nosini teran tushunadi, yaxshilikka intiladi, ammo ruhida kuch-g’ayrat yo’qligidan

¹ И.Султон. Адабиёт назарияси, Т., “Ўқитувчи”, 1980, 11-бет.

¹ В.Г.Белинский. Адабий орзулар, Т., Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977, 250-бет.

birorta xayrli ish qila olmaydi va o'zining ojizligini anglab, iztirob chekadi, demaysiz, lekin bu Hamlet deysiz! (Shu asar, 250-251-betlar).

Demak, adabiyotni, adabiy asarni talantlar, shaxslar voqye qiladilar. Ular o'zliklarining – originalliklarini yaratayotgan xarakterlarida jamlaydilar. Shu sabab Otello, Hamletni esga olishingizdanoq sizning ko'z o'ngingizga tragediya sohibqironi – Vilyam Shekspir keladi. Bu adabiyotning ikkinchi xususiyatidir.

Bu ikkala xususiyatning mohiyati bilan chambarchas bog'langan va ulardan nur olib, bu nurni yanada (Alanga va nurning bir-biri bilan uyg'unlashgani kabi) yulqinli qiladigan uchinchi xususiyati – badiiylkdir.

Badiiylk - (ar. “bada” fe’lidan kelib chiqqan bo’lib, “yangilik kiritish, ijod qilish” ma’nolarini beradi) hayotni jonli va ta’sirli qilib tasvirlashning umumiy belgisi, qayta yaratilgan olamning – **badiiy asarning tirikligini, mo’jizakorligini, ta’sirchanligini ta’minlovchi universal hodisadir, ya’ni qayta yaratilayotgan hayotga jon ato etish, insoniylashtirishdir.** Badiiylk – badiiy ijodning hamma unsurlarini (obraz, xarakter, tip, syujet, detal, kompozitsiya, badiiy til, ifoda-tasvir vositalari, poetik sintaksis, janr, tur, uslub, ommaviylk, xalqchillik, talant, ilhom, tasavvur va h.)ni o'z ichiga qamrab oladi, ularning har biriga va ayni paytda, turli-tuman tarzda birlashib, yaxlitlashganlarida qon, jon va ruh ato etadi. Demak, badiiylk deganda hayotni jonli va ta’sirli qilib qaytadan yaratish san’ati, hayot hodisalari ustidan chiqarilgan “hukm”, shu adolatli va insonparvar hukm ruhida tarbiyalash tushuniladi.

Shunga, binoan badiiylksiz san’at(adabiyot ham)ning yuzaga kelishi mumkin emas, degan qat’iy xulosaga kelamiz. Badiiylkning hamma sirlariga oshno bo’lish – adabiyotning hamma unsurlarini bilishni kun tartibiga qo’yadiki, biz uni (kurs davomida) izchil o’rganib boraveramiz.

Ommaviylk va xalqchillik talantning individualligi va badiiylk adabiyotning milliyliigi va umuminsoniyligini taqozo qiladi.

“Insonning ichki olami qanchalar boy va go’zal, hayot sharobiga limmo-lim to’la bo’lmasin, buloq singari qanchalar qaynab toshmasin, u o’ziga tashqi dunyo, jamiyat va insoniyatning manfaatlarini chuqur singdirib olmasa, nomukammaldir... **Tirik** inson o’z ruhida, qonida jamiyat hayotini tashiydi, beixtiyor uning illatlaridan dard chekadi, uning iztiroblaridan azob tortadi, uning salomatligidan yashnab ketadi, saodatidan baxtiyor bo’ladi”,¹ ekan, demak, san’atkor doimo milliydir. Uning milliyliigi umuminsoniyligidan, insoniyatga muhabbatidan kelib chiqmog’i lozim.

Chunki xalq hayoti bilan mustahkam bog'langan adabiyot **har bir xalqning o’ziga xos urf-odatlarini, ruhiyatini, fikrlash, yashash tarzini akslantirishi tabiydir-ki, bu – adabiyotning milliyliigini vujudga keltiradi.** Va bu milliylik shu adabiyotni yaratgan daholarning ijodlarida, ularning eng yaxshi asarlarida yaqqol ko’zga tashlanadi. Jumladan, Navoiy, Bobur, Mashrab, Yassaviy, G’G’ulom, H.Olimjon, A.Oripov, E.Vohidovlar butun dunyoda sevilib o’qiladi. Chunki ularning asarlarida o’zbek xalqining “o’zligi”, xakteri chuqur ifodalanganidan tashqari, **ularda insoniyat uchun, inson uchun zarur bo’lgan muammolar tasvir va tahlil qilinganidan umuminsoniy xislat kasb etadi.**

“Badiiy ijod shunday daraxtki, shoxida umuminsoniy mevalar yetiladi, ildizi esa milliy zaminda yotadi”, - deganida yozuvchi Htkir Hoshimov tamomila haqdir.

Shu nuqtai nazardan she’riyatimiz malikasi Zulfiya hayoti va ijodiga bir nigoh tashlaylik.

Zulfiya 29 yoshida bir qizu bir o’g’il bilan beva qoldi. Umrining oxirigacha Hamid Olimjon sevgisiga “sodiq bo’lmoq o’zi soadat” deb tushundi.

Tunlar tushimdasan, kunduz yonimda,

Men hayot ekanman, hayotsan sen ham,- deya

kuyradi. Vafosi, sadoqati bilan o’zbek **Onasi, o’zbek ayolining Vafosi** ramzi sifatida bizning qalbimizni isitdi, haqiqiy va buyuk muhabbat qudrati haqida jonli dars berdi, ibrat namunasini ko’rsatdi.

Kamalak yetti rangda yetmish xil jilolanib, barchani maftun qilganidek, Zulfiya “tongning o’ziday rost va yorqin haqiqatga” yo’g’rilgan poeziyasi bilan (“Kechir, qoldim g’aflatda!” “Bahor

¹ В.Г.Белинский. Адабий орзулар, Т., Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977, 98-бет.

keldi, seni so'roqlab", "Ne baloga etding muhtalo" va sh.k.) sadoqat va vafodorlik tuyg'usini – insoniylikning bosh mezonini darajasiga ko'tardiki, usiz haqiqiy komil insonni tasavvur etish ham mumkin emas. Bugungi hayotimizda qo'ydi-chiqdilar, sarson-sargardon yetimlar, havoyi istaklar deb or-nomusdan voz kechgan, "ignaga o'tirgan" ayollar, hayosiz, ibosiz juvonlar jabrini tortayotgan jahonda Zulfiyaning hayajonli, o'tli chaqirig'i, jasoratga to'liq qo'shig'i-har bir qalbda (farang, olmon, ingliz, arab, fors qalbida ham) jaranglamogda.

Vafoga, sadoqatga, hurmat va e'zozga, nazokat va latofatga, or-nomus va insoniylikka chaqirayotibdi. Shu bilan odamdek yashashimizga, komil inson va sog'lom avlod uchun kurashishimizga faol yordam berayapti. Bu Zulfiya ijodining umumbashariyligidan, umrboqiyligidan, chuqur zamonaviyligidan, butun insoniyat uchun zarurat ekanligidan dalolat beradi.

Demak, san'atkor ijodida, uning chinakam asarida milliylik va umuminsoniylik bir vujudan oziqlanadi. Milliylik qanchalik chuqur va yorqin ifodalansa, unda umuminsoniy xislatlar shunchalik ulug' va ta'sirchan qudrat kasb etadi; million-millionlarni insoniylik yo'lida hamkorlikka chorlaydi, qalblar va onglarni birlashtirib ezgulikka, komillikka yetaklaydi.

Buning uchun umuminsoniy qadriyatlar har bir millatning ma'naviy mulkiga aylanishi zarur. XXI asrda xalqlar o'rtasidagi nizo va zidlashuvlar bo'lmasligi uchun xalqlar o'rtasida ularni birlashtiruvchi ahillik va murosani yuzaga keltirish, "Ulug' maqsadlar yo'lida yo'ldoshlik qilishga ko'ndirish" (I.Karimov)- adabiyotning umuminsoniy vazifasidir.

Tayanch iboralar

Adabiyotning ommaviyligi, xalqchilligi. Uni talantli shaxslar tomonidan yaratilishi. Badiiylik. Milliylik va umuminsoniylik.

Savol va vazifalar

1. Adabiyotning qaysi xususiyatlari – umumiy sanaladi.
2. V.G.Belinskiyning "Adabiyot so'zining umumiy ma'nosi" asarini o'qiganmisiz?
3. O'qigan qaysi asaringizda badiiylik kuchli? Yodlagan she'ringizning birontasi misolida – o'sha asardagi milliylik va umuminsoniylik belgilarini ko'rsata olasizmi?

Adabiyotlar

1. V.G.Belinskiy. Adabiy orzular, T., G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1967.
2. I.Sulton. Adabiyot nazariyasi, T., "O'qituvchi" 1980, 9 –11-betlar.
3. Hotam Umr, Azmiddin Nosir. She'riyat malikasi, S., "Zarafshon", 1996.
4. N.Shukurov va boshqalar. Adabiyotshunoslikka kirish, T., "O'qituvchi", 1979, 79-84-betlar.
5. T.Boboyev. Adabiyotshunoslikka kirish, T., "O'qituvchi", 1979, 33 – 39-betlar.

Hayot va adabiyot. Adabiyotning tasvir ob'ekti, predmeti, vazifasi

(2 soat)

Reja:

1. Ijodiy jarayon haqida dastlabki tasavvur
2. Hayot, ma'naviyat, ijtimoiyatning o'zaro aloqasi
3. In'ikos va uning shakllari
4. Adabiyot hayotni qayta yaratish san'atidir

Zahiriddin Muhammad Boburning qizlari Gulbadan begim yozadilar:

"U kishi (Humoyun - H.U.) kasal yotgan vaqtda podshoh hazratlari hazrat Murtoza Ali (xudo unga karam qilsin) mozoriga boruvchi (kishi)ni ko'rishni istadilar. U boruvchini chorshanba kunidan (bori) saqlar edi. O'zlari iztirob va betoqatlik bilan seshanba kuni kuzatdilar. Havo nihoyatda issiq edi. Dil-jigarlari kuyar edi. O'sha boruvchidan, xudoyo, agar jon o'rniga jon berish mumkin bo'lsa, menki Boburmen, umri-jonimni Humoyunga bag'ishlayman", deb duo qilishni so'radilar. Shu kunning o'zidayoq jannat makon Hazratning toblari qochib qoldi. Humoyun podshoh esa o'z boshlaridan suv

quyib, tashqariga chiqdilar va ko'rgani kelganlarni qabul qildilar, podshoh Bobomning kasalliklari tufayli ichkariga olib kirdilar. Yaqin ikki-uch oy (kasal bo'lib) yotib qoldilar".¹

Bu ishonchli va tarixiy ma'lumot "Yulduzli tunlar"da quyidagicha badiiy talqin qilinadi.

"Humoyun nafasi qaytganday talvasa qilib, o'zini u yoqdan bu yoqqa bir-ikki otdi-yu, yana hushidan ketdi.

Saroy tabiblari bu og'ir dardga hyech bir davo topolmadilar. Mohim begim yum-yum yig'laydi. Bobur suyukli o'g'lini hadeb o'tga-suvga solib, shu kasalikka o'zi ham sababchi bo'lganday o'rtanadi. Og'ir paytlarda Boburga suyanib o'rgangan odamlar biron chora topishni undan kutadilar. Lekin hozir u ham chorasizlikdan o'zini qo'yadigan joy topolmay qiynaladi.

Keksayib munkillab qolgan Shayxulislom Boburning yoniga keldi:

- Hazrati oliylari, ko'p g'am chekmang, parvardigor g'oyibdan shifo yuborgusidir, - dedi. - Tabiblardanki ish chiqmadi, endi xudo yo'liga dunyo molidan tasaddiq qilmoq kerak.

Bobur Shayxulislomning niyatiga tushunolmay:

- Qaysi moldan? - deb so'radi.

- Jon omon bo'lsa javohir topilur. O'shal... ashxas olmos yaxshi tasaddiq bo'lg'ay.

Bobur Jamna ustida o'ltirganda Humoyun keltirib ko'rsatgan olmosni esladi.

- Ko'hinurnimi?

Shayxulislom tasdiq ma'nosida bosh irg'adi. Bobur hushini bir joyga yig'ib:

- Taqsir, kimga tasaddiq qilaylik? - deb so'radi.

Qiymati ulkan oltin xazinalariga barobar keladigan bu olmosni o'g'rilardan qo'riqlab turish uchun ham juda ko'p navkar kerak edi. Shuni biladigan Shayxulislom "menga" deyishga tili bormadi.

- Murtazo Ali mazoriga, - dedi. - Din yo'liga.

Mozor va Ko'hinur olmosi bir-biriga mutlaqo qovushmaydigan narsalar edi. Dindorlarning kattasi Shayxulislom bo'lganligi uchun olamni bezaydigan bu go'zal olmos aylanib kelib uning sandig'iga tushishi aniq. Bobur hozir molu dunyoni o'ylaydigan ahvolda bo'lmasa ham Humoyunga taqdim etilgan bu noyob gavharga munkaygan Shayxulislom ko'z tikkani uni sergaklantirdi. Ruqoniyilar ilojini topsa podshohdan ham baland turishga va ularni boshiga og'ir kun tushganidan foydalanib hukmlarini o'tkazishga intilishlari ko'pdan ma'lum edi.

- Taqsir, nazaringizda, o'shal olmos azizmi yoki mening jonim aziz?

Shayxulislom hang-mang bo'lib:

- Nechun unday deysiz, hazratim! - dedi. Undoq olmoslarning yuztasidan sizning bir mo'yingiz azizroqdir!

- Minnatdormen! Undoq bo'lsa, men Humoyunga jahondagi barcha olmoslardan ham azizroq bir narsamni qurbon qilmoqchimen. Faqat bu qurbonni siz bizga o'xshagan bandalari emas, zarur bo'lsa, parvardigorning o'zi olsun!

Bobur o'ziga umid bilan qarab turgan odamlarning orasidan o'tib, Humoyunning to'shagi yoniga keldi.

- Humoyun, jigarbandim! - dedi u hamma eshitadigan tovush bilan. - Sening betoqatligingga men toqat keltiray. Sening shu og'ir dardingni xudo sendan olib menga bersin!

Behush yotgan Humoyun bu gaplarni eshitmas, lekin bemorning xobgohidagi ayollar, mulozimlar, tabiblar, ruhoniylar - hammasi Boburga quloqlarini ding qilib turardilar.

Bobur umumiy jimlikdan Humoyunning boshidan uch marta aylandi-yu:

- E, parvardigor! - deb iltijo qildi. - Menki Boburmen, agar jon berish mumkin bo'lsa, umri jonimni Humoyunga qurbon qildim! Azroyil mening jonimni olsinu xudo Humoyunga shifo bersin!

Mohim begim yig'idan to'xtab, Boburga qo'rquv aralash hayrat bilan tikilib turardi. Kexsa Shayxulislom esa hozirning o'zidayoq Humoyunning sog'ayib ketishini va Boburning holsizlanib yiqilishini kutganday ancha vaqt ota-bolaga baqrayib qarab turdi.

Lekin kutilmagan mo'jiza yuz bermadi. Behush Humoyun alahlab bir nima dedi-da, yana jim bo'ldi. Bobur boshini quyi solib xobgohdan sekin chiqib ketdi. Unda hyech

¹ Гулбадан бегим. Хумоюннома. Т., ЎзФА нашриёти. 1959, 39-бет.

qanday o'zgarish yuz bermagani esa Shayxulislomni sarosimaga soldi" ("Yuulduzli tunlar", T., 1979, 483-485 betlar).

Tarixiy fakt, hujjat bilan badiiy kashfni solishtirib ko'rish uchun, ataylab, ikki manbani ham to'liq keltirdik.

Ko'rayapsizki, ikkalasida ham Bobur o'g'liga kelgan ajalni o'ziga oladi. Tarixiy aniq hujjatda aytilishicha, Murtazo Ali mozoriga boruvchidan "Xudoyo, agar jon o'rniga jon berish mumkin bo'lsa, menki Boburmen, umri jonimni Humoyunga bag'ishlayman" deb duo qilishni so'raydi. Romanda esa g'oyaviy-badiiy asosga mos tarzda ishonarli va o'ta ta'sirchan qilib, bu haqiqat jonlantiriladi: Bobur Humoyunga Ko'hinurdan ham aziz jonini sadqa qiladi. Lekin uning asosida o'g'lining buguni - sog'ayib ketishigina emas, balki ertasi - Shayxulislom kabi ruhoniylarga mute bo'lishdan asrash ham yotadi. Chunki o'sha tasaddiq evaziga Humoyunni biz tuzatganmiz, degan ishonch bilan, uni qayirib olishlari mumkinligini Bobur chuqur his qiladi. Shu tasvirning o'ziyoq Boburni uzoqni o'ylaydigan donishmandligidan, insoniyligining buyukligidan, jumardligidan, fidoiyligidan ogoh etadi, ularga to'la-to'kis ishontiradi.

Bobur haqidagi ana shunga o'xshash haqiqatlar san'atkor qalbidagi ishonchli va boy realistik haqqoniylikka zarblangach, P.Qodirovning "o'z Boburi" - bizning, hammamizning Boburimiz bo'lib tiriladi. Eng asosiysi, fothlikdan, shohlikdan Otalikni, insoniylikni, olijanoblikni, barcha ezgu tuyg'ularni ustun qo'ygan-tariximiz, bugunimiz, ibratimiz bo'lib, qalbimizning o'ta shaffof, sof va o'xshashi yo'q olmosi bo'lib yashayveradi.

Hazbekning - betakror fidoiysi, farzandiga jonini sadqa qilgan ulug' otasi, haqni va haqiqatni yoqtirgan, ixlos qilgan, "Sharqdagi shohlar orasida bu jihatdan yagona va benazir" (P.Qodirov), dilbar (J.Neru) Insoni bo'lib, safdosh va zamondosh bo'lib yashayveradi. Istiqlohimizni ezgulik bilan boyitaveradi.

Ha, ajdodlarimiz hayotidan, tariximiz haqiqatlaridan, uning ana shunday badiiyatidan bahramand bo'lishga doimo shoshilish lozim. Go'zal xulq, nodir insoniy munosabatlar egasi bo'lish uchun o'rganmoq, umrimizni tezroq bezamoq uchun ham shoshilmoq zaruratdir.

"Yulduzli tunlar" (P.Qodirov) romanidan keltirilgan ushbu lavhaning yaratilish tarixini aniq tasavvur qilish uchun uni (shartli ravishda) bo'laklarga ajratish mumkin:

1. Hayot va unda bo'lib o'tgan voqea (Humoyunning og'ir xastaligi va Boburning unga munosabati)
2. Uni mushohada qiluvchi yozuvchi (Pirimqul Qodirov)
3. Mushohada va muhokama natijasida yozuvchi ongida tug'ilgan fikr, g'oya (Bobur farzandi uchun jonini sadqa qiluvchi buyuk va mard podshoh, fidoyi ota - shohlar orasidagi benazir inson)
4. Shu fikr (g'oya)ni ifoda qilish uchun yozuvchi tomonidan tasavvur qilingan va yaratilgan lavha (yuqorida keltirilgan badiiy parcha)

Bu bo'laklarning har birini va o'zaro aloqasini - adabiyotshunoslikning asosiy vazifasini kurs davomida tahlil etamiz. Lekin hozircha ular badiiy ijod jarayonini tasavvur qilishimizga imkon beradi: Hayot va uning voqealari turli - tuman taassurotlar, sezgilar orqali yozuvchinng ongiga kiradi, qalbiga ta'sir etadi, unda ma'lum fikrlar, tuyg'ular silsilasini uyg'otadi, ular san'atkor salohiyati(borlig'i)da "qaynab", "pishib", "yetilib" adabiyot asari sifatida yuqoridagi lavha shaklida ko'z oldimizda namoyon bo'ladi.

Demak, adabiyotning asosi, uni dunyoga keltiruvchi omil - hayotdir. U bitmas - tunganmas yaratish qudratiga, yangilanishga, o'sish va rivojlanishga qodir ekan, adabiyot ham unga mos holda shu qodirlikni o'zida mujassam etadi, u ham kamolot sayin taraqqiy qilishdan, hayot baxshida etgan yangiliklarni kashf etishdan to'xtamaydi.

Albatta, adabiyot bu vazifani inson ruhiyatining ma'naviyatga va ijtimoiy borliqqa o'zaro ta'sirini o'rganish, tadqiq qilish bilan amalga oshiradi. Chunki ma'naviyatsiz ijtimoiy borliqni, ijtimoiy borliqsiz insoniyatni tasavvur qilish mumkin emas.

Ma'naviyat (Kishining ichki hayoti(ruhiyati)ga oid, degan ma'nosi bor) - keng ma'noda inson qalbi va ruhiyatining barometri; axloqiy, iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy, madaniy, mafkuraviy, huquqiy, diniy, texnikaviy, tarbiyaviy, falsafiy va sh. k. sohalaridagi bilim, ko'nikma va tajribalarini jamlab,

yaxlitlab poklikka yetaklovchi ohanrabodir. Inson o'z faoliyati bilan qalb pokligiga erishishi, o'zligini va Allohni tanishi – ma'naviyatdir. Ma'naviyatning ildizi – iymon, e'tiqod, ishonch va vijdon pok bo'lmagan yerda – ma'naviyatsizlik hukmron bo'ladi; inson qalbi – shaytonlashadi, ya'ni ifloslanadi, og'ulanadi, qabohatlashadi, yovuzlanadi va h.

Ma'naviyat, dastavval, san'at va adabiyotda ob'ektivlashadi, moddiylashadi, ya'ni uning ranglari, kuylari, notalari, raqslari, suratlari, so'zlarida ifodalanadi, takomillashadi, yuksaladi va birbutun go'zalligi bilan o'zining egasini – odamlarni hayratga soladi, poklikka burkaydi. Ma'rifat (bilim) inson tafakkurini toblasa, ma'naviyat – inson ruhiy dunyosini boyitadi, qushning ikki qanotidek, ikkalasi birlashib – insonni “yaxshi so'z, yaxshi fe'l, yaxshi axloq va maorif” (A.Navoiy)ga ega odamni bunyodga keltiradi. Komil insoniyat – bid'at, xurofot, jaholat, yolg'onchilik, yulg'ichlik, boqimandalik, o'g'rilik, tubanlik, yovuzlikdan yiroq bo'lib, hamkor, hamdard, hamfikir, hamdam bo'ladi; “Shariat, tariqat va haqiqatda yetuk” (A.Nasafiy)likka erishadi. “Ijtimoiy borliq deyilganda, individual yakka shaxs va jamiyat hayotining hamma tomonlari emas, balki ularning faqat moddiy hayoti tushuniladi. Jamiyat moddiy hayoti esa kishilarning o'z hayotlari jarayonida ularning irodalariga bog'liq bo'lmagan ishlab chiqarish munosabatlaridan, bu ishlab chiqarish munosabatlarining jamini o'z ichiga olgan jamiyatning iqtisodiy tizimi, real bazisidan iborat bo'ladi”¹

“Iqtisodiyot jamiyatning tanasi bo'lsa, ma'naviyat uning joni” (I.Karimov) ekan, ular birlashganda – inson tirikligi, harakati, faoliyati rivoji ta'minlanadi.

Demak, insoniyat, ma'naviyat va ijtimoiyat o'zaro aloqada, o'zaro ta'sirda bo'ladi, uchchalasi birlashgan holda butun bir jamiyat hayotini voqye qiladi, uning mohiyati va faoliyatini ta'minlaydi. Shu asosda o'zligini, borliqni, Allohni bilish va o'rganishda uzluksiz davom etaveradi.

Demak, ana shu murakkab dunyo yozuvchi ongida in'ikos (arabcha so'z: ob'ektiv voqyelikning kishi ongida aks etishi, aksi) etadi va uning so'z vositasidagi ifodasi – badiiy asar bo'lib tug'ilaveradi. Lekin bu in'ikos xilma – xildir.

Jumladan, yuqoridagi parchani yozuvchi Bobur faoliyatining bir lahzasini betaraf tarzda, xuddi uzoqdan ko'rib turgandek tasvir etadi, undan kelib chiqadigan fikr – g'oyani ham, tasvirdagi voqeaga munosabatini ham ochiq aytmaydi. Boburning – benazir va betakror podshoh ekanligini, shohlik va boylikdan o'z farzandining salomatligini ustun qo'yuvchi, o'z jonini Humoyunga baxshida etuvchi buyuk otaligini tushunib olishni kitobxonga havola qiladi. Ushbu parchadagi voqeani betaraflarcha hikoyalash, ob'ektiv ko'rsatish shakli ko'z o'ngimizda namoyon bo'ladi.

San'atkor hayot voqealaridan ta'sirlanib, qalbidagi tug'yonlarini kuyub, yonib, musiqaviy ohangdor qilib tasvirlashi ham mumkin. Jumladan, Hamid Olimjonning “Savol”i – kuydek yoqimli, jozibadek sodda. Uni – yorga bo'lgan intilishning beg'ubor va mayin tasvirini, yoqimli qo'shiqni xirgoyi qilasiz:

*Kiyintirsam seni bahorga,
Yulduzlarni o'rasam qorga.
Olib kelib oldingga qo'ysam,
Ham yulduzni, ham seni suysam.
To tonggacha so'ylasam ertak
Chechak terib etak va etak
Oyog'ingga keltirib to'ksam,
Seni maqtab, ag'yorni so'ksam –
Shunda seni ko'ngling to'lurmi?
Aytganlaring bajo bo'lurmi?..*

Ushbu she'rda hayotning keng manzarasi ifodasi yo'q, unda yorning iltijosi borasida qallda uyg'ongan tuyg'u – hislarning bir oniy tasviri bor; yorga baxshidalik, yor ko'nglini olish uchun borlig'ini berishga tayyorlik bor. Bu – shoirning shaxsiy kechinmalari shaklida, hayajonli va musiqiy tarzda yuzaga chiqyapti.

Hayotni akslantirishning yana bir usulida ko'rsatmalilik, ya'ni “tomosha” ko'rsatish, to'g'rirog'i harakat bilan tomosha ko'rsatish bosh xususiyat sanaladi. Unda muallif ishtirok

¹ Фалсафа. Т., “Шарк”, 1999, 176-бет.

(remarkalarni hisobga olmaganda) etmaydi, voqyeli harakatdagi insonlarning dialog va monologlari shaklida yuzaga chiqadi; kollektiv sezimga, ya'ni asarni jamoa bo'lib, bir o'tirishda sahnada tomosha qilishga mo'ljallangan bo'ladi:

Olimjon. Xo'p, unda men yaratgan robot, ya'ni mening mashinam qani?

Qo'chqor. Men qaydan bilaman sening mashinangni! E, birovning uyiga bostirib kirib, mashinam qani, deysan! Biz er – xotin tinchgina o'tiribmiz, chirog'imizni yoqib!

Olimjon. Demak, men yetti yil ko'zimning nurini to'kib, mingta byurokrat bilan olishib ...

Qo'chqor. Nima krat?

Olimjon. Byurokrat. Kechalari uxlamay, o'lib tirilib sizga xotin tayyorlab bergan ekanman-da, a?

Qo'chqor. Rahmat. Biz ham yaxshi kunlaringda qaytararmiz. Bizdan qaytmasa, bola – chaqamizdan qaytadi.

Olimjon. Bola – chaqangizdan? Hali “kichkina – kichkina robotchalar yasab ber” ham dersiz?

Qo'chqor. U yog'i bilan ishing bo'lmasin, bildingmi?! Kerak bo'lsa, o'zimiz yasab olaveramiz! (Bir oz sukunatdan so'ng) Vey, bu dunyoda odamdan faqat yaxshilik qoladi. Otam rahmatli “birov senga yomonlik qilsa ham yaxshiligingni ayama, o'sha padariga la'natdan” deganlar. Yaxshilik yaxshida, Olimtoy!.. (Sharof Boshbekov, “Temir xotin”, “Yoshlik”, 1989, №5, 28-bet).

Hayotning adabiyotda in'ikos etilishining uchchala universal ko'rinishlaridan tashqari boshqa shakllari ham ko'p. Jumladan, san'atkor hayotimizda nuqson va kamchiliklarni yengil kulgu bilan tasvirlasa – yumor (ing. humor – ho'l, suyuqlik) yuzaga keladi. Unda hazil, kulguli holat ustunlik qiladi; Hayotdagi kamchiliklar ustidan san'atkorning falsafiy o'ylari tarzida voqye bo'ladi, yumoristning yuksak ma'naviy ideali bilan hayotdagi kamchilik, nuqsonlar o'rtasidagi qarama – qarshilik, to'qnashuvdan tug'iladi. “Afsona” (A.Muxtor) – xuddi shu fikrlarga isbotdir:

*Qadim arman yerida
(Bizga aloqasi yo'q),
Go'zal tonglarning birida
Paq etib otildi o'q.
El ustiga ofat yetdi,
Dushman bosdi o'lkani.
Omon qolgan qochib ketdi,
Yerda qoldi o'lgani.
Shahnoz ochdi darpardasin
Osmon o'par ko'shkida.
Bosqinchilar sarkardasi
Yonar uning ishqida.
Kelganida vahshiydek,
Malika eshik ochmadi.
Bundan o'lim yaxshi, deb
Derazadan tashladi...*

*- Shumi?! – dersiz. Quloq soling,
Eng qizig'i bu yoqda.
Malikamiz tirik qoldi,
Yumshoq qo'ndi o'tloqqa.
Chunki xuddi parashyutday
Ochilgandi etagi ...*

*Tamom bo'ldi mana sho'tta
Malikaning ertagi.
Ammo, gap bor qizlarga,
- Nima bo'пти! – demanglar.
Saboq shuki sizlarga,*

Mini yupka kiymanglar...

Keltirilgan ushbu misollardan xulosa chiqarish mumkin: yozuvchi doimo hayotdan, hayotdagi fakt va hodisalardan turtki oladi. Tasavvuri va tajribasida ularni pishitadi, so'ngra asariga olib o'tadi. Demak, adabiyot hayotning in'ikosidir.

Ko'rinadiki, san'atkor to'ppadan – to'g'ri hayotni tasvirlamaydi, balki muayyan g'oyaviy – badiiy maqsad asosida hayotni qayta yaratar ekan, xuddi ana shu maqsadning birbutunligini, maftunkorligini ta'minlashga qodir bo'lmagan keraksiz va foydasiz fakt va hodisalardan voz kechadi, eng xarakterli, zaruriylarini tanlaydi, saralaydi, o'zida (xotirasida, qalbida, zehnda, tajribasida) borini qo'shadi. Eng asosiysi, hayotga haqiqatan o'xshash qilib, bo'lishi mumkin bo'lgan olamni yaratadi. Mana shu haqiqatda adabiyotning mohiyati yaqqol ko'zga tashlangani uchun yana bir bor ta'kidlaymiz: san'atkor (adabiyot) hayotni asos qilib oladi, uni salohiyatiga moslab bichib-to'qib, qaytadan tiklaydi, hayotga o'xshash qilib, hayotda bo'lishi mumkin bo'lgan, to'qilgan, mubolag'ador badiiy olamni yaratadi.

Tayanch tushunchalar

Ijodiy jarayon. Hayot. Ma'naviyat. Ijtimoiy borliq. Adabiyotning asosi. In'ikos va uning turli-tuman shakllari. Badiiy olam kashfi.

Savol va vazifalar

1. Ijtimoiy jarayon nima?
2. Hayot, ma'naviyat, ijtimoiy borliq munosabatlarini bilasizmi? Ular birlashsa-chi?
3. In'ikos nima? Adabiyotda uning qaysi ko'rinishlari universal sanaladi?
4. Hayot va adabiyotni farqlay olasizmi? Hayotning va badiiy haqiqatning mazmuni-farqi nimada?

Adabiyotlar

1. Falsafa. T., "Sharq", 1999, 160-177-betlar.
 2. I.Sultonov. Adabiyot nazariyasi, T., "O'qituvchi", 1980, 53-62 betlar.
 3. Hotam Umurov. Ma'naviyat va badiiyat, S., "Sug'diyona", 1998, 96-102 betlar.
- Hotam Umurov. Badiiy ijod mo'jizalari, S., "Zarafshon", 1992, 24-41 betlar.

Mavzu: Badiiy obraz

Reja:

1. Obraz va uning xillari
2. Badiiy obrazning asosiy xususiyatlari
3. Badiiy obraz yaratishda tasavvur va aqlning ishtiroki

Badiiylik – san'atning ham joni, ham ruhi ekan, uni yuzaga keltiruvchi asosiy vositalardan biri – badiiy obrazlardir va u adabiyotshunoslik fanining markaziy muammosi sanaladi.

Chunki adabiyotshunoslik ilmida "obraz" deganda inson ongida in'ikos etilgan voqea – hodisalargina emas, balki shu bilan birga so'z vositasida san'atkor tomonidan anglangan, qayta ishlangan (bichib to'qilgan) va tasvirlangan hayot tushuniladi. "... Unda hyech bir tasodifiy va ortiqcha narsa yo'q. Hamma qismlar butunga buysungan, hammasi bitta maqsadga yo'naltirilgan, hammasi birlikda bitta go'zallik, yaxlitlik, individuallikni maydonga keltiradi".¹

Shuning uchun ham biz bu odam Yusufbek hoji, bu odam Qori Ishkamba, mana bu qiz Layli, mana bu yigit Majnun deymiz. Ularning har biri "Voqyelikdagi ma'lum hodisalarning mag'zini chaqib beradigan, umumlashtiruvchi... har qanday voqyeiy hodisadan yuksak... har qanday tarixdan ishonchliroqdir" (V.Belinskiy).

¹ В.Г.Белинский. Адабий орзулар, Т., Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977, 101-бет.

Lekin “obraz” atamasi faqatgina san’atda ishlatilmaydi. Jumladan, falsafada hayotni inson ongidagi in’ikosini – obraz deb tushunish odat tusiga kirgan. “Fan – voqyelik faktlaridan ularning mohiyatini – g’oyasini ajratib oladi” (V.Belinskiy), undagi obrazning maqsadi – ana shu g’oya (tushuncha, muhokama, isbot, xulosa)ni ta’kidlash, ko’rgazmali tarzda yetkazishdir. Fandagi obraz voqea – hodisaning shunchaki tashqi ko’rinishi emas, balki ana shu ko’rinishlarning eng tipigi (o’rnakli misolini, eng arzirli namunasi)ni ifodalashga xizmat qiladi, u **ko’rgazmali (illyustrativ) obrazdir**. Albatta, uning mohiyatida tipiklik (umumlashtirish) xislati bo’lsa-da, lekin voqyelik faktlarini mubolag’ali tarzda ko’rsata olmaydi. Hayotda “obraz” atamasi yana boshqa bir ma’noda ishlatiladi, uni **suratli (fotografik) obraz** deb yuritish mumkin. U ham voqea – hodisani aks ettirishda eng xarakterli vaziyat va holatni tanlaydi. Lekin aniqlikka, aynanlikka bo’ysunadi va uning asosiy maqsadi – voqea – hodisaga xos bo’lgan individuallikni ko’rsatishdir. Uning asosida individuallashtirish (xususiylik) xislati yaqqol ko’zga tashlansa-da, u orqali suratkash o’zining unga bo’lgan hissiy munosabatlarini bera olmaydi. Shu sababdan ham ularning ta’sir doirasi tor bo’ladi va barchaga zavq bera olmaydi, maftun etolmaydi. San’at va adabiyotdagi obraz ularga nisbatan adadsiz ta’sirchan bo’ladi, chunki hayotiy voqea – hodisalar san’atkorning aql - tafakkuri, qalbi, ruhi, salohiyati bilan boyitiladi, ziynatlanadi, san’atkor “unga o’z idealini singdiradi va shunga ko’ra qayta yaratadi”, “oqilana voqyelikning bunyodkori” (V. Belinskiy) bo’ladi. Natijada bu obraz go’zalligi va ta’sirchanligi bilan millionlar qalbini zabt etadi. V.Belinskiy aytganidek, “bashar hayotining tepib turgan yuragi, uning qoni va joni, uning shu’lasi va quyoshi”ga aylanadi. Chunki obraz jonli harakati, jozibadorligi va yorqinligi bilan o’zida voqea – hodisalarning qonuniyatini asosli va chuqur mujassam etadi.

Badiiy obraz xususiyatlarini o’rganishni atamaning mazmunidan boshlagan ma’qulroq. **“Obraz” atamasi “raz” (“chiziq”) so’zidan olingan bo’lib, “raz” so’zidan “razit” (“chizmoq, yo’nmoq, o’ymoq”) va undan “obrazit” (“chizib, o’yib, yo’nib shakl yasamoq”) so’zi yasalgan. “Obrazit”dan “obraz” (“umuman olingan tasvir”) vujudga kelgan.**

“Aslida “obraz” slavyan tillariga xos so’z bo’lib, u voqea – hodisalarning xayolda namoyon bo’ladigan manzarasini bildiradi. Slavyanlar “obraz” deganda, avvalo, odamzotni azob – uqubatlardan saqlab qolish uchun Alloh tomonidan yuborilgan Iisus Xristos (Iso payg’ambar)ning rassomlar, haykaltaroshlar tasvirlagan qiyofasini tushunishgan.

Xristian (nasroniy) dinida payg’ambar Isoning tug’ilishi, hayoti, o’limi bilan bog’liq voqealarni aks ettiruvchi san’at asarlarini yaratish keng tarqalgan. Rassomlar, haykaltaroshlar o’z xayol – tasavvurlari asosida Isoga bag’ishlangan ko’plab asarlar ijod qilishgan. Yog’och, tosh va boshqa materiallardan chizib, o’yib, yo’nib yasalgan bu asarlar juda ta’sirchan yaratilgan”¹.

Yuqoridagi barcha fikrlarni jamlasak, bitta xulosa kelib chiqadi: adabiyotga hayotning hamma (inson, narsa, buyum, hayvon, hodisa, predmet, o’simlik; ko’chma ma’nodagi so’zlar, iboralar, leksik resurslar; ifoda – tasvir vositalari – mubolag’a, kichraytirish, o’xshatish, omonim, sinonim antonimlar; anafora, epifora, asindenton va sh. k.) unsurlari kirar ekan, kirganda ham san’atkor ongi va qalbida jilolanib, boyib, kattalashib, eng muhimi insonlashib va birbutunlik kasb etib muhrlanar ekan – ularning barchasini obraz deb yuritish qonuniyatidir. Shu nuqtai nazardan birgina misolga – benazir shoir, o’zbekning ko’z qorasi Hamid Olimjonning “O’zbekiston” she’ridan kichik bir parchaga e’tibor qilaylik:

*O’xshashi yo’q bu go’zal bo’ston,
Dostonlarda bitgan guliston –
O’zbekiston deya atalur,
Uni sevib el tilga olur.
Chiroylidir go’yo yosh kelin,
Ikki daryo yuvar kokilin.
Qorli tog’lar turar boshida,
Gul vodiylar yashnar qoshida.
Chor atrofga yoyganda gilam*

¹ А.Улуғов. Адабиётшуносликка кириш, Т., “Университет”, 2000, 14-бет.

Unda O'zbekiston ham – obraz, ko'klam ham – obraz, “Chiroyldir go'yo yosh kelin, ikki daryo yuvar kokilin” – o'xshatishi ham obraz. Lekin ularning barchasi ham – ko'z o'ngimizda o'xshashi yo'q O'zbekistonni betakror ranglari, ijodi, turmushi. baxti, tolesi, iqboli, yallasi, allasi, shirmoni, butun bag'riyu aziz tuprog'i bilan yaqqol va butunligicha aniq gavdalantiradi, qalbni g'ururga to'ldiradi.

Biroq, V.Belinskiy ta'kid etganidek, san'atdagi eng oliy predmet – inson hisoblanarkan, demak, “obraz” atamasini insonga (badiiy asardagi insonga) nisbatan qo'llash ma'quldir. Chunki, “Yozuvchining materiali – uning o'zi kabi xususiyatlar, niyatlar, xohishlarga ega bo'lgan, did va kayfiyatlari o'zgarib turadigan insondir” (M.Gorkiy, 101-bet). Adabiyotda ana shu Insonga va unga asoslanib hayotning qolgan barcha predmetlari, hodisalari ham insoniylashadi; Insonning badiiy kashfi uchun xizmat qiladilar.

Badiiy obraz ko'rgazmali obrazdagi **umumlashtirishni** va suratli obrazdagi **individuallikni** o'zida birdaniga birlashtiradi. Aslida har bir mavjudot kabi inson – umumiy va individual tomonlarning birligidan iborat: bir tomondan, u jonli mavjudotning bir vakili, tarixiy rivojlanish nuqtai nazaridan biron – bir urug'ning, millatning, sohaning, mutaxassislikning vakili. Unga o'xshash minglab, millionlab kishilar bor. Lekin, ayni paytda, u boshqa biron kishiga tashqi jihatdan ham, xarakteri jihatidan ham o'xshamaydi, ulardan farqlanib turuvchi o'z dunyosi bor.

Yozuvchi muayyan obrazda voqea – hodisalarning eng muhim xususiyatlarini umumlashtiradi. Jumladan, “Sudxo'ring o'limi”dagi Qori Ishkambada bosh xususiyat qilib xasislik, ochko'zlik, sudxo'rlik xislatlari shunchalik umumlashtirilganki, biz hayotda uchratgan xasis va sudxo'r kishilarni – qori ishkambalar deb atayveramiz.

Ayni paytda, Qori Ishkambaning xarakterli aniq qiyofasi, o'ziga xos original qiligi, odati, o'y – orzusi, muhokamayu mushohadasi, tili, odobi, madaniyati bor. Bu o'ziga xosliklar – individuallashtirish tarzda ro'yobga chiqqan va ular ta'kidlab ko'rsatiladi, esda qoladigan qilib tasvirlanadi. Misol tariqasida uning portretini ko'z o'ngimizga keltiraylik:

“U o'rta bo'yli, qorni katta, semiz, bo'yni kalta va yo'g'on, boshi ham katta va sergo'sht bir odam edi, bo'ynining yo'g'onligi va yuzining sergo'shtliligi shu darajada ediki, uning gavdasi suv to'ldirilgan meshday tekis ko'rinar edi. Agar uning qilin soqoli va sochi olinib, kiyimlari ham yechilib tashlansa, nortuyaning oshqozoniga o'xshab qolardi. Faqat farqi shundaki, bu tuyaning oshqozonidan kattaroq va tusi ham qizg'ishroq bo'lib, oyu kuni to'lgan semiz, tullagan keksa bo'g'oz cho'chqaning xuddi o'zi bo'lib qolar edi” (S.Ayniy. Sudxo'ring o'limi, T., 1978, 176-bet).

Ko'rinadiki, bu qiyofa faqatgina “Sudxo'ring o'limi”dagi Qori Ishkambagagina tegishlidir; xasis, ochko'z, tekinni ko'rsa yeb to'ymaydigan qorining judayam aniq, judayam ishonchli, judayam esda qoladigan tarzda portretidir; ikkali unurning – umumlashtirish va individuallashtirishning hayotiyligini, yaxlitligini yaqqol ko'rsatuvchi isbotdir.

Demak, umumlashmadan individuallik, individuallikdan umumlashmalik tug'ilgandagina, to'g'rirog'i ular bir-birlarining ichlarida mujassamlashganlaridagina (mazmun va shakl hodisasiga o'xshab) – yaxlitlik vujudga kelgandagina obraz betakrorlikka, jonlilikka, ta'sirdorlikka erishadi. Obraz yaratila boshlaydi.

Uning yaratilish jarayonida **badiiy to'qima** (uydirma, yolg'on) faol ishtirok etadi. “Zotan, butun adabiyot badiiy to'qimalardan iborat, chunki turmush hodisalari zamon va makon ichida sochilib yotadi. Masalan, bir odamni olaylik: u o'zining mohiyatini, tabiatini ochib beradigan bir so'zni bugun aytsa, ikkinchisini bir haftadan, uchinchisini bir yildan keyin aytishi, balki hyech bir aytmay o'tib ketishi ham mumkin. Yozuvchi ana shunday odamni ketma-ket so'zlatadi. Uning mohiyati va tabiati uchun xarakterli so'zlarning hammasini aytiradi. Bu esa turmushni badiiy to'qimalar vositasida aks ettirish bo'ladi. Ammo, badiiy to'qimadagi hayot oddiy turmushdan ko'ra realroq va to'liqroqdir”(A.Tolstoy). Shu sabab, voqelikning aslidan badiiy asardagi hayot tig'izroq, keskinroq, go'zalroq, yorqinroq, mag'izliroq, ma'nodorroqdir.

¹ X.Олимжон. МАТ, 1 – том, Т., “Фан”, 1979, 244-бет.

Garchi barcha go'zallik mavjud voqelikning mazmunida bo'lsa-da, yozuvchi qahramon hayotining shunday nuqtalarini tanlaydiki, ular asarning g'oyasi talabidan kelib chiqadi. Ana shu g'oyaga aloqasi bo'lmagan barcha narsalardan yozuvchi voz kechadi. Jumladan, "O'tgan kunlar"da Kumush tasvirlanar ekan, u o'zbek xonadonida bo'ladigan birorta yumush(kir yuvish, qozon-tovoqqa unnash, uy va hovli supirish kabi o'nlab ishlar)ni bajarmaydi. Chunki yozuvchi Kumushning faqatgina bir jihatini – Otabekka sevgisini ko'rsatishni bosh g'oya qilib olgani uchun oilaviy yumushlarni tasviridan asosli ravishda voz kechadi, Kumush va Otabek sevgisining, qismatining tarixini ta'sirli gavdalantiradigan, shu muhabbat mantig'iga mos keladigan, badiiy to'qima yordamida kashf qilingan voqealarni, holatlarni (birgina "Siz o'shami?" voqeasini, ularning holatini eslang) tasvirlaydi.

Odamlarning hislarini qo'zg'atish, "tuyg'ularimizdagi to'lqunlarni" uyg'otmoq orqali hayajonlantirish-**estetik ta'sirdorlik** adabiyotning vazifasi ekan, demak, badiiy obraz mag'zi to'q, hayotiy, umriboqiy (Otabek, Kumush, Yusufbek hoji, O'zbekoyim ... kabi) bo'lgandagina badiiy qiymatga ega bo'ladi; obraz yaratishga o'tadi: undan hayajonlanib o'rnak olamiz yoki nafratlanamiz, his-tuyg'ularimizning yaxshilari (ijobiylari)ga "oziq" beramiz, yomonlari (salbiylari)ni yetti qavat chuqurga ko'mamiz. Qalb musaffoligining - samimiy tasviridan ba'zan yig'laymiz-yengillashamiz, tozaramiz.

Chunonchi, O'lmas Hoshimova (O'tkir Hoshimovning rafiqasi) "Yozuvchi nega yig'laydi" ("Oila va jamiyat" gazetasi №30, 25-31 iyul 2001 yil) maqolasida yozadi:

Uning ("Dunyoning ishlari"-H.U) eng oxirgi sahifasi qanday tug'ilgani hamon ko'z o'ngimda turibdi. Bahor edi. Kechasi gumburlagan tovushdan uyg'onib ketdim. Momaqaldiroq bo'layotgan ekan. Qarasam, xonada adasi yo'qlar. Ayvonga chiqdim. Soat to'rtidan o'tibdi. Narigi xona eshigidan chiroq nuri tushib turibdi... Sekin ichkariga kirib yaqin bordim. Qarasam, adib unsiz yig'layapti... Qo'rqib ketdim. "Nima bo'ldi?" - desam, indamay chiqib ketdilar... Ko'z yoshi tomgan sahifalarni beixtiyor o'qidim. O'qib, yig'lab yubordim. Bu "Iltijo" degan bob edi.

"Oyi men keldim ... eshityapsizmi, oyi, men yana keldim..."

Qabringizni silab qo'ysam orom olasizmi?... Mana oyijon, mana... Yo'q, yo'q, yig'laganim yo'q. Hozir, hozir o'tib ketadi..."

Balki bu parchani alohida o'qigan kitobxon unchalik hayajonga tushmas. Biroq, "Dunyoning ishlari"ni bir boshidan o'qib, Onani qattiq sevib qolgan kitobxon bu satrlarni o'qiganda larzaga tushmay qolmaydi. "Iltijo" bobini ko'zda yosh bilan o'qib bergan ko'plab talaba va o'quvchilarni ko'rdim. Darvoqe, "Ikki eshik orasi" romanining "Zilzila", "Tushda kechgan umrlar" romanining "Oppoq, oppoq qorlar yog'di" bobini larzaga tushib, yodaki o'qigan kitobxonlar ham oz emas. Balki muallifning o'zi ularni rosmana yig'lab yozgani uchun ham shundaydir. Nima bo'lganda ham adiblar yig'isi o'quvchining qalbiga nur olib kiradi. Yozuvchilik qismati shunday bo'lsa, ehtimol".

Shu o'rinda bir chekinish qilaylik. Qaysi ovqatni pishirishga ishtiyoqingiz uyg'onayapti? Deylik, palovga. Palov pishirish o'y-xayoli (orzusi) unga kerakli masalliq'larni ajratishni, eng yaxshilarini saralashni va bir joyga to'plashni-harakatni keltirib chiqaradi. Palov-g'oya, uni yuzaga keltiruvchi materiallar tanlanadi: go'sht, sabzi, yog', piyoz, gurunch, suv, tuz (mosh, sholg'om, uzum, nok, anor va h.ning keragi yo'q). Turli masalliq'lar (zarur materiallar) o'zaro reaksiyaga kirishib, birlashib, yaxlit bitta narsani - palovni yuzaga keltiradi. Xuddi shu usulda obraz yaratiladi, ya'ni umumlashtirish, konkretlashtirish, badiiy to'qima, estetik ta'sirdorlik birlashib, bir-biriga singib birbutun obrazni yuzaga chiqaradi.

Aytilganlarga suyanib, obrazga quyidagi asosli ta'rifni beramiz: **Obraz "badiiy to'qima yordamida yaratilgan, estetik qiymat kasb etgan inson hayotining umumlashma va ayni chog'da, aniq manzarasidir"**¹

Obraz yaratishda tasavvur va aqlning ishtiroki ham beqiyos, ayni chog'da, judayam qiziqarlidir.

Tasavvur badiiy kashfiyotning hal qiluvchi faktori bo'lsa-da, niyatning amalga oshishida **aql** ham jonli ishtirok etadi, boshqacha aytganda, materialga ongli munosbat hammavaqt zaruratdir.

Qayerda faqatgina tasavvur yoki faqatgina aqlga e'tibor qaratilsa, o'sha yerda ijodning bir tomoni alohida qimmat kasb etadi va umuman olganda, avlodlar didini qoniqtirmaydi. Faqatgina ikkala

¹ Л.И.Тимофеев. Основы теории литературы, М., 1959, стр. 53.

tomon bab-barobar tamoyilga ega bo'lgandagina – to'g'ri yo'l topilgan bo'ladi. Shuning uchun ham Shiller “Tasavvur aql bilan birlashganda shoir-san'atkorni yetishtiradi”, - deydi. Ha, tasavvur faqatgina aql ishtirokida haqqoniylik kasb etadi.

Gyotening aytishicha, mazmun tasavvurning ichki tajribasidan bevosita va erkin oqib chiqsa, shaklni voqyelik ta'sirida aql kashf etadi. Ularning ikkalasi birlashadi, bu o'zaro birlashish yaxlit va go'zal bo'lishi uchun – u tahlil qilinishi, anglanishi shartdir.

Go'yo yozuvchida ikki qiyofa birlashadi: biri fikr-g'oya bilan mahliyo bo'lgan san'atkor, ikkinchisi “Buni qilish kerak, undan qochish kerak” deb fikr beruvchi tanqidchi.

Lekin tasavvur bilan aqlning vazifasi turlichadir. Agar tasavvur – ijodiy kuch bo'lsa, xotira va tajribaning turli vositalarini guruhlashtirib yangilik yaratsa, bu ideal voqyelik talablariga javob bersa, aql tasavvur yaratayotgan ishni nazorat qiladi, uning butunligini va qismlarining garmonik birligini ta'minlashga xizmat qilmaydigan ortiqchaliklarga barham beradi.

Demak, aql boshqaradi, hal etadi, izlaydi, rad etadi, lekin tasavvur yaratgan narsani tamoman buzmaydi. Aql tasavvurning maslahatchisi bo'ladi. U ongli faktor sifatida – san'atkor didi vazifasini o'taydi. Didni tarbiya asosida olish mumkin, uni yaxshilash yoki turli estetik qarashlar orqali buzish ham mumkin. Shuning uchun ham did tasavvurni to'diradi, talant tabiatining umumiy belgisiga aylanadi.

“... har bir yozuvchi o'zi uchun tanqidchi ham hisoblanadi, - deb yozadi Pirmqul Qodirov “O'ylar” kitobida. – Go'yo uning yarmi yozuvchi bo'lib yozsa, yarmi tanqidchi bo'lib, qanday yozayotganini aytib turadi, har bir asarini kitobxondagi ehtiyojlar, adabiyotdagi talablar va avtorning yuragidagi niyatlarining toshi bilan tortib qabul qiladi”. Demak, avtor o'zining yaratgan asarinigina emas, balki o'zini ham ob'ektivlashtirishi lozim degan haqiqatni – badiiy ijodning qonuniyatlaridan birini to'g'ri ko'rsatadi. Bir vaqtning o'zida ham ijod qilish, ham nazorat qilish hodisasini S.Ahmad ham asosli ta'kidlaydi: “Xullas, men “Ufq”da birovga o'xshamaslikka harakat qilganman. Yozayotgan har bir jumlaning, shu rostmi, birov o'qisa ishonadimi, deb o'zimdan-o'zim so'rab yozganman. Birorta yozuvchining kitobidagi tasvir, birorta o'xshatish beixtiyor kirib qolmasligini kontrol qilib turganman”.

Ko'rinayaptiki, asar yaratish jarayonida yozuvchining ongi ikkiga bo'linadi: u (avtor) yaratuvchi, u (o'quvchi) baholovchidir. Ana shu yaratuvchanlik va baholovchilik holatlarining mutanosibliigi asarning ta'sir kuchini ta'minlaydi. Agar birinchi holat-yozuvchining ijod jarayonida o'zganing (obrazning) “terisiga kira bilishi”ga, uning ruhi bilan yashay olishiga va voqeaning ishtirokchisiga aylanishiga olib kelsa, ikkinchi holat – obrazni o'zidan ajratishiga, unga sal uzoqroqdan razm solishga imkon beradi.

Aytmoqchimizki, yozuvchi tasvirlanayotgan voqyelik ichida, qahramon shaxsida yashar ekan, u hyech vaqt o'zligini (yaratuvchi shaxsligini) yo'qotmasligi kerak. Chunki yozuvchi tasvirlanayotgan personaj emas, u personajning hamma kechinmalarini aslida boshidan kechirgan ham emas. Lekin yozuvchida personaj yuragini o'z qalbiga joylab olmoq san'ati, inson psixikasini, his-hayajoni va iztiroblarini tasvirlay olish qudrati bor.

Ham yaratish, ham baholash holati izchil bo'lishi uchun ijod jarayonida yozuvchiga osoyishtalik va ruhiy tiniqlik kerak. Agar charchash, toliqish natijasida xayol har yoqqa olib qochar ekan, u diqqatini bir markazga to'play olmaydi. Agar u kuchli hayajon, iztirob, kechinma ta'sirida ekan, u bu holatlarni to'liq sezadi, his qiladi, lekin qog'ozga tushira olmaydi. Bu o'z navbatida qahramonlar hatti-harakatlarini, qalb kechinmalarini yetarli baholay olmasdikka olib keladi. L.Tolstoy ta'biri bilan aytganda, yozuvchi “dilidagi tanqidchi” uyg'onmaydi.

Xullas, **tasavvur materialni bunyod etadi, hissiyot uni harakatga soladi, aql esa boshqarish va nazorat qilish vazifasini o'taydi...**

Tayanch tushunchalar

Ko'rgazmali obraz. Suratli (fotografik) obraz. Badiiy obraz. “Obraz” atamasi. Badiiy obraz va inson. Umumlashtirish. Individuallashtirish. Badiiy to'qima. Estetik ta'sirdorlik. Tasavvur va aql ishtiroki.

Savol va vazifalar

1. Obrazning qaysi xillarining bilasiz?
2. “Obraz” atamasining ma'nosini sharhlang.

3. Badiiy obrazning asosiy xususiyatlarni chuqur o'rganib, obraz ta'rifini yod oling.
4. Badiiy obraz yaratishda tasavvur va aqlning ishtirokini tushuntiring.

Adabiyotlar

1. V.G.Belinskiy. Adabiy orzular. T., G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1977.
2. N.Shukurova va boshqalar. Adabiyotshunoslikka kirish. T., "O'qituvchi", 1979, 53-59-betlar.
3. T.Boboyev. Adabiyotshunoslikka kirish. T., "O'qituvchi", 1979, 40-49-betlar.
4. A.Ulug'ov. Adabiyotshunoslikka kirish. T., "Universitet", 2000, 13-16-betlar.
5. L.I.Timofiyev. Основы теории литературы. М., 1959, 14-59-betlar.
6. Vvedeniye v literaturovedeniye, М., "Vysshaya shkola", 1988, 38-44-betlar.
7. H.Umurov. Adabiyot nazariyasi (I qism), S., 2001, 34-46-betlar.

Mavzu: Obraz yaratish yo'llari va turlari

Reja:

1. Obraz yaratish yo'llari: jamlash va prototip
2. Obrazlarning turlari
3. Hayot va obraz o'rtasidagi me'yor
4. Personaj. Qahramon

Adabiyotshunoslik ilmining kuzatishlariga ko'ra obraz yaratishning ikki yo'li mavjud:

1. **Jamlash yo'li bilan obraz yaratish.** Bu haqda N.G.Chernishevskiy "San'atning voqyelikka estetik munosabatlari" asarida shunday yozadi: yozuvchi "ko'pgina individual shaxslarni kuzatadi; bularning hych qaysi tip bo'lib xizmat qila olmaydi; lekin u har biridan umumiy tipik xususiyatlarini aniqlaydi; barcha tasodifiy xislatlarni chiqarib tashlab har xil kishilarga xos bo'lgan xususiyatlarni badiiy bir butunlikka birlashtirish yo'li bilan xarakter yaratadi."¹

Yozuvchi hayotda ko'rgan, bilgan kishilarining xarakterli xislatlarini miya sandig'iga joylab qo'yaveradi. Tug'ilgan g'oyaga muvofiq tasavvuri ishga tushadi-hayotni bichib, to'qiydi. Tasavvur qalbini, ongini uyg'otadi va unda joylashgan materiallardan, xislatlardan, detallardan keragini tanlab oladi va ularni faollik bilan yakka shaxsda birlashtiradi, undan tasvirlanishga mo'ljallangan obraz qismati bilan reallashadi. Otabek va Kumush ("O'tgan kunlar"), Qobil bobo ("O'g'ri"), Turobjon ("Anor") kabi ko'plab obrazlar ana shu yo'nalishning mahsulidir.

2. **Prototip asosida badiiy obraz yaratish.** Prototip (yunoncha protos-ilk, dastlabki; tupos-nuqta, nishona)-badiiy obraz uchun asos, nuqta bo'ladi. Hayotda mavjud bo'lgan tarixiy yoki zamondosh shaxsga tayanib yozuvchi obraz yaratar ekan, albatta, yuqorida ta'kidlangan obraz yaratishning barcha unsurlaridan foydalanadi. "Agar badiiy obrazni jonli organizm deb faraz qilinadigan bo'lsa-prototip shu organizmning skeleti, badiiy to'qima-uning eti, estetik ideal esa qoni-joni. Tirik organizmning etini skeletidan, skeletini qoni-jonidan ajratib bo'lmaganidek, badiiy obraz "organizmi"dagi prototip badiiy to'qimadan, badiiy to'qimani estetik idealdan uzib olib bo'lmaydi. Ular bir-birlariga payvandlashib, qo'shib-chatishib ketadi" (T.Boboyev, 53-bet). "Zaynab va Omon"dagi Zaynab, "O'tgan kunlar"dagi Musulmonqul cho'loq, "Navoiy" romanidagi Alisher Navoiy, "Yulduzli tunlar"dagi Bobur kabi qator obrazlar ana shu yo'nalishning ixtirolaridir.

Jamlash va prototip asosida yaratilgan obrazlarning jamini adabiyotshunoslik fani shartli ravishda turlarga bo'lib o'rganadi. "Odamlar daryodek gap: hammasining suvi bir xil, hamma joyda o'sha suv, lekin daryo goh keng bo'ladi, goh tor, goh tez oqadi, goh sekin, suvi goh tiniq bo'ladi, goh loyqa, goh sovuq, goh iliq bo'ladi. Odamlar ham shunday..." (L.Tolstoy). Shu sabab badiiy obrazlar judayam rang-barang, turfa xildir.

Ijodiy metod taqozosiga ko'ra obrazlar romantik va realistik bo'ladi.

Romantik obrazlarda yozuvchi turmush haqidagi orzu va umidlarini tasvirlaydi. Bunday obrazlar, garchi yozuvchi yashab turgan jamiyatda bo'lmasa-da, yozuvchi orzu qilgan voqyelikning ifodasi hisoblanadi. Bunday obrazlar yuksak ko'tarinki ruhda jismoniy jihatdan ham, ma'naviy jihatdan

¹ Қаранг: Т.Бобоев. Адабиётшunoslikka кириш. Т., "Ўқитувчи", 1979, 52-53-бетлар

ham kuch - quvvatga, mo'jizaga ega qilib tasvirlanishi mumkin. Jumladan, Alisher Navoiyning Farhodi, Maksim Gorkiyning Yankosi, Aleksandir Dyumaning Dartanyani kabi obrazlarni eslashning o'zi kifoya qiladi.

Haqiqatdan ham, Farhod ("Farhod va Shirin") yoshligidanoq jami hunar va san'atlarning nozikligini qo'lga kiritadi, Ahraman devni yengadi, ko'zguda arman qizi Shirinni ko'radi, unga ishq qo'yadi, qismati sevgi bo'ladi. Bilgan va o'rganganlarining hammasini – Shirin visoliga, uning muhabbatiga yetishishga sarflaydi. Shu yo'lda ojiz tog'qazarlarga yordam beradi, bir o'zi Xisrav qo'shiniga bas keladi. Ishq yo'lida bir daqiqa ham orom olmaydi, boshqalar manfaatini o'z manfaatidan ustun qo'yadi va shu buyuk xislati bilan insoniyatga doimo o'rnakdir. Darvoqe, u "agar birovning oyog'iga kishi bilmas bir tikon kirgan bo'lsa, u bu tikonni kiprigi bilan olib tashlashga tayyor" (A.Navoiy. "Farhod va Shirin", T., 1975, 159-bet) insondir. "Bir bechora zaif qiynalib bir oh cheksa, bu unga achinib yuz ming oh tortuvchi"(159-bet) hamdarddir. U "o'z sevgisining otini tilga olib, sevgilisining otini aytgan holda jon beradi"(214-bet)...

Xarakter xususiyatlari, faoliyati hayotdagi real odamlarga mos keladigan tarzda umumlashtirib va aniqlashtirib, tipik sharoitda haqqoniyashtirib yaratiladigan obrazlarga **realistik** obrazlar deyiladi. Bunday obrazlarda ro'y - rostlik, chinlik yorqin ifodasini topadi.

Otabek, O'zbekoyim, Zaynab, Kumush, Yusufbek xoji, Mirzakarim qutidor, Oftoboyim...Jannat kampir ("O'tgan kunlar")-o'zbek romanchiligida yaratilgan birinchi va hamon hayotiyliklari bilan maftun etuvchi realistik obrazlardir.

Adabiy tur va janrlar, uslub va tasviriy vositalarga ko'ra obrazlar quyidagicha bo'ladilar:

1. **Epik obrazlarda** hayot voqea - hodisalari keng va atroflicha tasvirlanadi. Voqebandlik, ob'ektiv tasvir ustunlik qiladi. Epik turlarning hamma janrlarida yaratilgan obrazlar – epiklik xislatlariga ega bo'ladi. Mirzo Ulug'bek, Qalandar, Ali Qushchi ("Ulug'bek xazinasi"), Alpomish, Barchin ("Alpomish"), Qobil bobo ("O'g'ri"), Sotiboldi ("Bemor") kabilar shular jumlasidandir.

2. **Lirik obrazda** voqyelik inson kechinmalari (tuyg'ulari, hislari, o'ylari) orqali ifodasini topadi. Lirik turning janrlari (she'r, g'azal, qasida, ruboiy, qo'shiq, ashula, yor-yor, alla va sh.k.)dagi lirik qahramon (oshiq, yor, raqib) obrazi – tipik misoldir.

3. **Dramatik obrazda** voqyelik xarakter orqali sahnada voqye bo'ladi. Tragediya, komediya, drama, libretto, miniatyura kabi janrlarda yaratilgan obrazlar (Qo'chqor, Alomat, Olimjon, Qumri, Sharofat, Saltanat, Suvon-"Temir xotin") – dramatik obrazlar deb yuritiladi.

4. **Hayoliy-fantastik obrazlar** – haddan tashqari bo'rttirilgan, ilohiylashtirilgan, mo'jizaviy xarakterga ega bo'lgan qiyofalardir. Xalq og'zaki ijodi (doston, ertak) dagi uchar gilam, ur to'qmoq, dev, ajina, jin obrazlari va fantastik janrdagi (Hojiakbar Islom Shayxning "Tutash olamlar" mistik-fantastik romanidagi) Nazira, Nargiza, Nafisa, G'avsul A'zam, hazrat Shayhontohur, Iblis obrazlari – kishilarning tasavvurlarini kengaytiradigan, ruhiyat dunyo sirlari bilan oshna etadigan timsollardir.

5. **Afsonaviy obrazlar** – butunlay xayolning mevasidir, ular bitmas - tuganmas qudratga, yuksak fazilatlariga, mo'jizaga ega bo'ladilar. Alpomish ("Alpomish"), Go'ro'g'li ("Chambil qamali"), Avazxon ("Malikai ayyor"), Ram ("Ramayana"), Yudhishtira, Bhimasena, Arjuna ("Mohabhorat") – ana shunday qahramonlardir.

6. **Mifologik obrazlar** – afsona asosida yaratilgan asotiriy qahramonlar (Antey, Prometey, Qayumars, Jamshid kabilar)dir.

Mifologiyaga ko'ra, Gaya Martan (Kayumars) yer yuzida paydo bo'lgan birinchi odam bo'lib, Axura Mazda (Xurmuz) tomonidan yaratilgan va ikki vujudan: ho'kizdan va odamdan tashkil topgan ekan. Insoniyatning ashaddiy dushmani bo'lgan Axriman Kayumarsni o'ldiradi. Kayumars jasadining ho'kiz qismidan 55 xil don, 12 xil o'simlik, sigir va ho'kiz, ulardan esa 272 xil foydali hayvonlar paydo bo'ladi; oda qismidan insonning erkak va ayol jinsi hamda metall vujudga keladi (Natan Mallayev. Hzbek adabiyoti tarixi, T., "O'qituvchi", 1976, 45 - bet).

7. **Ma'joziy (simvolik) obrazlar** – predmetlar, o'simliklar, jonivorlar, ranglar orqali ijtimoiy hodisalarni umumlashtirib ifodalash demakdir. Ma'joziy obrazlarda ifodalangan tasvirdan bevosita insonlarning munosabatini, ruhiy olamini anglaymiz.

Sahroni yosh to'kib ko'l qilgan hutman,
Bir lahza bexudman, bir lahza xudman.

Oллоhim, rahm et, uvol ketmayin –
Yigirma uch yilda g'arq pishgan tutman.
(Nodir Jonuzoq, "Chilla")

Keltirilgan to'rtlikda lirik qahramon (shoir) o'zini majozan "hutga" va "G'arq pishgan tutga" o'xshatmoqda. "Hut" - shamsiya yil hisobidagi o'n ikkinchi (21 fevraldan – 21 martgacha), yomg'ir mo'l yog'adigan oyning obrazi bo'lsa, "g'arq pishgan tut" - yigirma uch yoshlik yetilgan yigitning ramzidir. Yigitlik davrida goh yaxshi, goh yomon (goh o'ziga kelib, goh behush) umrguzaronlik qilar ekan, u Allohdan rahmdillikni so'raydi, uvol ketmaslikni iltijo qiladi.

8. Kinoyaviy (allegorik) obrazlar – hayvonlar, hashoratlar – turli jonivorlar insoniylashtiriladi, ayrim odamlarning fe'l-atvoridagi kamchilik, illatlar achchiq kulgu, yengil hazil bilan fosh qilinadi. O'git va nasihatlar beriladi. "Zarbulmasal" (Gulxaniy)dagi Toshbaqa, Chayon, Maymun, Tuya, Bo'taloq kabilar allegorik obrazlarning yorqin misoli bo'la oladi.

Ushbu poetik asardagi sichqonlar (O'tkir Rashid – "Qo'ng'iroq") ham – kinoyaviy obrazlarning barcha xususiyatlarini o'zida jamg'aradi:

*Sichqonlar yig'ilishdi qoldirmayin iz,
Mushukvoydan yashirinib qildilar majlis.
Dedi rais: -Majlisda masala bitta,
Qolmadi hyech andisha mushuk surbetda.*

*Qutilish chorasin o'ylab ko'raylik,
Dunyoda u tursin, yo biz turaylik.
Qani, o'ylab topaylik bir chora,
Qachongacha yem bo'lar sichqon bechora...*

*Birisi unday dedi, birisi bunday,
Biror tadbir topolmay bosh qotdi xumday.
She'rday mag'rur kerilib turgan bir sichqon,
Mushukvoyga go'yo u qo'ygandek qopqon,*

*Dedi: - Mushuk chorasin men o'ylab topdim,
Aql farosat kerak bunday ishga, hmm..
Tadbir shu: kirib borib mushuk qo'yniga,
Ilmoq kerak qo'ng'iroq uning bo'yniga.*

*Qo'ng'iroq ovozidan bilib olamiz,
Mushukvoy kelguncha qochib qolamiz.
Bu tadbirni ma'qullab, chalishdi chapak,
Pastdan bir ovoz chiqdi.. – To'xtanglar andak.*

*Qani ayting! Bu ishni kim qila oladi?
Mushukka qo'ng'iroqni xo'sh, kim iladi?
Rais dedi: - bu to'g'ri, kim iladi, kim?
Biror ovoz chiqmadi suv sepganday jim.*

*Taklif qilgan "sher" dedi: - Tag'in bilmayman,
Bu taklif, shaxsan men o'zim ilmayman.*

* * *

*Shundaylar bor maslahat berishga usta,
Amaliy ish kelsa, "yuragi xasta".*

9. **Satirik obrazlarda** hayotdagi qusurlar ustidan zaharxanda kulgu, sarkazm, masxaralash usuli yetakchilik qiladi. Qahramonlardagi tashqi jihatdan ko'zga ko'rinmaydigan, lekin ichki jihatdan bijg'igan, yaramas, arziyas odatlar fosh etiladi. Kulgu qanchalik fosh etsa, uning mohiyati shunchalik ochiladi – qusur va yaramasliklar o'limga mahkum etiladi. Mulla Dilkash (“Hiylai sha’riy”-G'.G'ulom), Kalvak mahzum (“Kalvak mahzumning xotira daftaridan”-A.Qodiriy), Qori Ishkanba (“Sudxo’rning o’limi”-S.Ayniy) kabi obrazlar faoliyatini achchiq kulgu ila fosh etish yo’li bilan yozuvchilar inkor etadilar. “Malaydursan...” da yaratilgan ig’vogarlarining satirik obraziga (O’zAS, 27 noyabr, 1998) diqqat qilaylik:

*Alayhil-la’na iblisga sadoqatli malaydursan,
Qayon yaxshi odam borki, go’riga g’isht qalaydursan.*

*Ko’rinsa bir ayol xushro’y, yo’tal tutgay seni birdan,
Baroq qosh ostidan qiyg’ir ko’zing-la parmalaydursan.*

*Bale, fisqu-fasod “ilmi” aro senga taraf yo’qdir,
Jame’i rasvo hunarni sen bilursan, uddalaydursan!*

*Agar afting esa qiyshiq – nachora, oynada ne ayb,
Nechun ahli zamondan, ham zamondan o’pkalaydursan?*

*Necha boshga balo bo’lding, baloi tim qaro bo’lding,
Tuzalmas, bir yaro bo’lding, qishu yoz maddalaydursan.*

*Odamsan, zohiran, lek benasibsan odamiylikdan,
Ya’nikim, shunchaki maxluq erursan, o’rmalaydursan...*

10. **Yumoristik obrazlarda** hayotdagi ayrim nuqsonlar yengil, quvnoq kulgu ostiga olinadi va ularni tuzatishga chorlaydi. Mullado’st (“Maysaraning ishi”-H.H.Niyoziy), Hamrobuvi, Xolnisa (“Shohi so’zana”- A.Qahhor), Toshbolta (“Toshbolta oshiq”-H.G’ulom) kabilar yumoristik obrazlarning jonli namunalaridir. Asqad Muxtorning “Afsona” she’ri (yuqorida keltirgan edik)ni qayta bir o’qisangiz, yumoristik obrazlarga xos yoqimli kulguni jonli shohidi bo’lasiz.

Asar qurilishida tutgan o’rniga qarab obrazlar quyidagicha turlarga bo’linadi:

1. Asar voqealarining markazida turib, asar syujetini harakatga keltiradigan va oxirigacha rivojlantiradigan, asar bosh g’oyasini o’zida tashiydigan shaxslar – **Bosh obraz yoki Bosh qahramon** deb yuritiladi.

Jumladan, XX asr boshida o’zbek xalqi o’zini qanday taniganini ko’rsatish “Qutlug’ qon” (Oybek)ning bosh g’oyasidir. Ana shu g’oyani o’zida tashigani va asarning boshidan oxirigacha ishtirok etgani uchun Yo’lchi romanning bosh qahramoni sanaladi. Xuddi shuningdek, Otabek “O’tgan kunlar” (A.Qodiriy)ning, Po’lat “Qudratli to’lqin” (Sh.Rashidov)ning, Avaz “Qora ko’zlar” (P.Qodirov)ning, Ahmadjon “Davr mening taqdirimda” (A.Muxtor)ning bosh obrazidir.

2. Badiiy asarda ma’lum bir g’oyani (asardagi bosh g’oyaning kichik bir bo’lagini) ifodalovchi, syujet davomida bir, ikki ko’zga ko’ringan obrazlar **epizodik yoki yordamchi obrazlar** deyiladi.

Jumladan, “O’tgan kunlar” romanidagi Qovoq devona, Usta Farfi, Rahmat, Ahmadxon, Komilbek kabilar – epizodik obrazlardir.

Usta Farfi romanda bir epizodda ko’rinadi va Otabek bilan usta Alimni “Komilbekni qotili Hamid” ekanligiga ishontirish, Kumushning xaridori, uni o’ziniki qilishga harakati borligini bildirish uchun, “bu bir it, tomdagi luqmani o’zi ham yemaydi, boshqaga ham yedirmaydir, nah itning o’zi!” - deya Hamidni xarakterlash uchun, Otabek hayotidagi fojialarning manbaini, Hamidning yordamchisi Sodiq usta Alimga qo’shni ekanini ta’kidlash uchun kiritiladi. Bu vazifani o’tab bo’lgach, romanning keyingi voqealari tasvirida ko’rinmaydi. Shunga asosan u-yordamchi obrazdir.

Adabiyot hayotni ikki xil yo'l bilan tadqiq etadi: biri-tasdiqlash, ikkinchisi-inkor etish. Shunga ko'ra obrazlar quyidagicha turlarga bo'linadi:

1. Xatti-harakati, xarakter xususiyati bilan asosan ijobiy xislatlarni o'zida tashisa va kitobxon uchun o'mak bo'la olsa, jamiyatni ezgulik va komillikka yetaklay bilsa, u – **ijobiy obrazdir**. Bu xususiyatlarga ega bo'lgan Otabek, Yo'lchi, Bobur, Po'lat, Ahmadjonlar – ijobiy obrazlar sanaladi.

2. Xatti-harakati, xarakter xususiyati bilan, asosan salbiy xislatlarni o'zida tashisa, kitobxonni o'ziga nisbatan nafratini uyg'otsa, jamiyatni tanazzulga tortsa, u- **salbiy obrazdir**. Hamid, Musulmonqul cho'loq ("O'tgan kunlar"), Ahmad Tanbal ("Yulduzli tunlar"), Inoyat oqsoqol ("Ufq") kabilar bu xil obrazlarning tipik vakilidir.

Adabiyot tarix va zamon materialiga murojat qilishiga ko'ra quyidagi obrazlarni vujudga keltiradi:

1. Yozuvchi "tarix orqali zamonaning ichiga kirs" (A.Tolstoy), tarixda bo'lib o'tgan voqyelikni obrazlarda gavdalandirsa, ular **tarixiy shaxslar obrazi** deb yuritiladi. Hamid Olimjonning "Zaynab va Omon" idagi Zaynab, Oybekning "Navoiy" romanidagi Navoiy, P.Qodirovning "Avlodlar dovoni" dagi Akbar real tarixiy shaxslar obrazidir.

2. Yozuvchi bugungi jamiyatning taraqqiyoti uchun zarur bo'lgan yangi g'oyalarni ifoda etsa, bu g'oyalarni zamondosh, "tanish bo'lgan notanish" xarakterlarda gavdalandirsa, bu **zamonaviy obraz** yoki **zamondosh obrazi** deb yuritiladi. Mustaqillik mafkurasini qalbiga ko'chirgan, Istiqlol mohiyatini o'zida jam qilgan, el-yurt ravnaqi uchun kuyib, yonib yashayotgan, O'zbekistonning buyuk davlat bo'lishiga asos va kuch berayotgan tadbirkor, mulkdor zamondoshlarimiz obrazi – bunday obrazlarning yaqqol timsolidir.

Adabiyotshunoslikda obrazlarning yana boshqacha turlari ham mavjud: **o'zgaruvchan obrazlar** (Yormat-"Qutlug' qon"), **murakkab obrazlar** (Ortiq-"Qora ko'zlar") kabi. Demak, bu sohadagi izlanishlar davom etaveradi.

Badiiy asardagi bir - biri bilan uzviy bog'liq obrazlar majmui - **obrazlar (sistemi) tizimi** ("O'tgan kunlardagi" Yusufbek hoji – O'zbekoyim- Otabek – Kumush – Yodgorbek kabi), asardagi ma'lum bir guruhga mansub obrazlar – **obrazlar galariyasi** ("O'tgan kunlar" dagi Hamid – Sodiq – Mutal - Jannat kampir kabi) deb yuritiladi.

Badiiy asar qahramonlarini yuqoridagidek turlarga ajratish mumkindir, lekin ular o'rtasiga Xitoy devorini qo'yish tamoman noto'g'ridir. Chunki go'zal va hayotbaxsh bitta obraz (masalan Otabek)ni - realistik obraz, epik obraz, bosh obraz, ijobiy obraz, tarixiy obraz deb yuritaverish haqiqatga to'g'ri kelaverdi.

Hayotda har qanday yaxshi insonning ham qusurlari, har qanday yomonning ham yaxshi xislatlari borligiga hych kim shubha qilmaydi. Hammasi ham aybdor (beayb-Parvardigordir) bandalardir. Shunday ekan, badiiy asar qahramonlarini faqatgina bir rangda (oq yoki qora, yoki qizil) tasvirlanishi, sun'iy ravishda bir rangning quyulashirilishi mantiqan noto'g'ridir.

Jumladan, "Oltin zanglamas" (Shuhrat)dagi Mirsalim, "Chiniqish" (Mirmuhsin)dagi Bo'rixo'ja, "Senga intilaman" (H.G'ulom)dagi Mirhosil obrazlari yozuvchilar tomonidan jamiyatimizda uchrab turuvchi salbiy xususiyatlarning deyarli barchasini o'zlarida jamg'argan shaxslar sifatida tasvirlanadi; obraz aniqligiga putur yetkaziladi. Natijada, bu obrazlar o'zlarining jonli qiyofalarini yo'qotib, salbiy xususiyatlarning yig'indisiga aylanib ketadilar. Chunonchi, yigirma yildan buyon kolxozga rais bo'lib kelgan Mirhosil – qo'li egri, qo'pol, xushomadgo'y, cho'lni nobud etuvchi, ma'naviy jihatdan buzuq, xotin olib, xotin qo'yuvchi va hokazo...

Adabiyot – insonshunoslik ekan, adabiy asardagi obrazlar hayotdagi kishilarning fe'l - atvorlariga – xarakterlariga muvofiq kelishi, eng asosiysi, hayotiy bo'lishi talab qilinadi.

Adabiyotshunoslikda "obraz" tushunchasi bilan ba'zida teng, ba'zida farqli ishlatilgan "personaj", "qahramon" tushunchalari ham bor.

Personaj (lat. Personal-shaxs so'zidan) atamasi badiiy asarda ishtirok etuvchi hamma shaxslarga nisbatan qo'llaniladi. Ko'pincha asardagi epizodik obrazlar-personajlar deb yuritiladi, shu sabab uning tushunchasi obrazga nisbatan tor hisoblanadi. "Ona lochin vidosi" (P.Qodirov) romanidagi Ibn Ali, Ahmad Tarxon, Bobo Husayn, Habiba Sulton, Robiya Sulton, Uvays Tarxon, Sherhoji kabilar – personajlardir.

Qahramon deganda, shijoati, dovyurakligi, botirligi bilan shuhrat qozongan, jonbozlik, mardlik qilib o'zini ko'rsatgan (M., O'zbekiston Qahramoni) kishi tasavvurga kelsa-da, bu tushuncha umuman asarda ishtirok etuvchi (Yo'lchi, Yormat, Unsin; Hamid, Sodiq, Mutal; lirik qahramon, epik qahramon) ijobiy yoki salbiyligidan qat'iy nazar hamma shaxslarga, ko'pincha, bosh ishtirokchilarga nisbatan qo'llaniladi. Chunki, har qanday salbiy qahramon ham adabiy asarga to'qib-bichib kiritilar ekan, u ham asardagi biror voqea-hodisaning yuzaga kelishida asosiy rol o'ynashi, shubhasizdir.

Tayanch tushunchalar

Obraz yaratishning jamlash va prototip yo'llari. Realistik obraz. Romantik obraz. Epik obraz. Lirik obraz. Dramatik obraz. Xayoliy - fantastik obraz. Afsonaviy obraz. Mifologik obraz. Majoziy obraz. Kinoyaviy obraz. Satirik obraz. Yumoristik obraz. Ijobiy obraz. Salbiy obraz. Tarixiy obraz. Zamonaviy obraz. Bosh obraz. Yordamchi obraz. Personaj. Qahramon.

Savol va vazifalar

1. Obraz yaratishning qaysi yo'llarini bilasiz? Misollar bilan isbotlang.
2. O'qigan asarlaringizdagi qahramonlarni-klassifikasiya (turlarga ajrating) qiling.
3. Hayot va obraz o'rtasidagi me'yor qanday bo'lishi lozim?

Adabiyotlar

1. N.Shukurov va boshqalar. Adabiyotshunoslikka kirish. T., "O'qituvchi", 1979, 65-70-betlar.
2. T.Boboyev. Adabiyotshunoslikka kirish, T., "O'qituvchi", 1979, 52-58-betlar.
3. A.Ulug'ov. Adabiyotshunoslikka kirish, T., "Universitet", 2000, 17-19-betlar.
4. H.Umurov. Tahlil san'ati, T., G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1978, 73-138-betlar.
- * * *
5. Alisher Navoiy. Farhod va Shirin, T., G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1975.
6. Abdulla Qodiriy. O'tkan kunlar. Mehrobdan chayon, T., G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1994.

Mavzu: Badiiy xarakter va adabiy tip

Reja:

1. Badiiy xarakter va uning asosiy xususiyatlari
2. Badiiy xarakter ruhiyati va psixologizm prinsiplari
3. Adabiy tip

Xarakter. Agar obrazni yong'oqqa qiyoslasak, xarakter (yunoncha karakter-xususiyat, belgi) shu yong'oqning mag'zidir. Chunki mag'izda yong'oqning mohiyati, tirikligi, zaruriyligi, joni jamuljamdir. Shu sabab "xarakter yaratilsagina-badiiy asar yaratiladi" (N.Pogodin) degan qat'iy va asosli xulosani chiqarish mumkin. **Xarakter yaratish badiiylilikning o'zak masalasi** deb qarashimizning boisi shundaki, xarakter badiiy ijodning juda ko'p unsurlari (syujet, kompozitsiya, til kabi)ni o'zida jamg'aradi, to'g'risi o'ziga "ishlash"ga majbur qiladi. Ya'ni xarakter asar mazmuniga nisbatan shakl bo'lsa, xarakterga nisbatan syujet, kompozitsiya, til (uslubning butun hiyla-nayranglari) shakldir. Izzat Sulton tavsiya etganidek, "asar mazmuni xarakter tasviri tufayli hayotiy aniqlik kasb etadi va shu bilan birga, bizning hislarimizga ta'sir etish xosiyatiga ega bo'ladi". To'g'ri gap: "Har qanday muhim g'oya ham inson qismatiga aylanmasa quruq gap bo'lib qolaveradi" (H.Hoshimov).

Xarakterning mazmunini aniqlaydigan ikkita asosiy xususiyati bor.

Birinchisi, "bu bir shaxsni ikkinchi bir shaxsdan ajratib turadigan axloqiy va psixologik belgilar majmuasidan iboratdir. Hayotda shunday kishilarni uchratish mumkin: qilayotgan bir ishiga hamohang qilib biror harakatni odat qilib olgan bo'ladi; gapirayotganda burnining uchini qashib qo'yadi yo o'ylayotganda barmoqlari bilan sochini taraydi va hokazo. Psixologik jihatdan esa har bir

shaxsning biror xususiyati bo'rtgan bo'ladi: o'jar yo tajang, og'ir yo yengil, kamgap yo ko'p gapiradigan va hokazo. Psixika xususiyatiga nisbatan tabiiy xususiyatga yaqin turadigan bunday belgilar yozuvchi uchun ko'proq obrazni individuallashtirish uchun zarur bo'ladi.

Ikkinchisi, bu individual belgilarni ham o'z ichiga olgan holda ma'lum bir ijtimoiy sharoitda paydo bo'lgan, ijtimoiy ma'no kasb qilgan shaxs iroda yo'nalishi va bu iroda yo'nalishining asardagi badiiy ifodasidan iboratdir. Faqat ijtimoiy sharoit asosida yuzaga chiqqan shaxs irodasi xarakterning asarda badiiy va g'oyaviy negizini ta'min qiladi. Busiz yozuvchi yaratgan xarakter badiiy va estetik qiymatga ega bo'lmaydi¹ (Ta'kid bizniki-H.U.)

Darvoqye, Yo'lchida ("Qutlug' qon") mehnatkash xalq vakillariga xos bo'lgan umumiy xislatlar-konkret muhit ta'sirida vujudga kelgan o'z-o'zini anglash xususiyati va shu xususiyat natijasida uning ongida yuz bergan olg'a intilishlar; shaxsiy xislatlarini belgilaydigan belgilar-sodda, yuvosh, uyatchan, hushyor, sofdil, mehnatsevar, halol, jasur kabilar o'zaro uyg'unlik kasb etib, yaxlit xarakterni yaratadi.

Demak, xarakter-bu aniq iroda yo'nalishiga ega bo'lgan, o'z xatti-harakatlari, intilishlari, uy-xayollari, dunyoqarashi, ma'naviyati, ma'rifati, fe'l-atvori bilan ajralib turadigan to'laqonli shaxslar obrazidir. Shu sabab badiiy asardagi hamma obrazlar xarakter sanalmaydi. Jumladan, **"Hg'ri" (A.Qahhor) asaridagi Qobil bobo xarakter sanalsa,** qolgan (Qobil boboning kampiri, ellikboshi, pristav, tilmoch, Egamberdi)lar personajlardir.

Psixologizm prinsiplari, shakllari. Xarakter va uning psixologiyasi tahlili adabiyotning kamoloti, yozuvchining mahorati darajasini belgilovchi bosh omildir. Darvoqye "Adabiyot-xarakterlar yaratish san'ati" (I.Sulton, 132-b.) va ayni chog'da ana shu xarakterlar "...dilini bilish, uning sirlarini bizga ochib ko'rsatish-asarlarini biz maroq bilan qayta-qayta o'qiydigan yozuvchilarning har biriga beriladigan ta'rifdagi birinchi so'zlar shular-ku, axir" (N.G.Chernishevskiy). Hozirga qadar o'zbek nasrida qahramon psixologiyasini ochishning uch xili yaqqol ko'zga tashlanadi.

Abdulla Qodiriy yirik prozasida qahramonlar tuyg'ularini bevosita tahlil etmaydi, balki tashqi qiyofa ko'rinishlarida ruhiy holatlarning aksini beradi.

Birgina misol. Otabek oshiq. Lekin hali bu sir. "Otabekning har bir siriga o'zini mahram hisoblaganlikdan" uning "ma'naviy bir padar"i – Hasanali bu sirni ochmoq maqsadida bekni sinamoqda".

"Hasanali ginalik qiyofada qoshlarini chimirdi va – Mendan yashirib yurgan bir siringiz bor, - dedi. – Sizdan yashirgan bir sirim bor?-Bor, o'g'lim bor, - dedi Hasanali, - agar da'vongiz to'g'ri bo'lsa, menga chindan o'z kishim deb qarasangiz, o'sha sirni yashirmangiz.

Otabek to'satdan o'zgarib, boyagi asabiylik holatini yo'qotdi, shundog' bo'lsa ham o'zini yig'ib, kulgan bo'ldi:

Hali shunaqa sizdan yashirin sirim bormi?

- Bor!

- Bo'lsa, marhamat qilib kashfingizni so'zlangiz!

Hasanali piyolani og'ziga ko'tarib, choyni ho'pladi, kashfini ochdi:

- Marg'ilondan kelgan kunlardan boshlab sizda qiziq bir holat bor edi. – Siz bu holatni "Marg'ilon havosi yoqmad" deb ta'bir qilsangiz ham, men mundan boshqa narsalar payqayman...

Otabek o'ziga qat'iy tikilib turgan Hasanalidan yuzini chetga burishga majbur bo'ldi. Go'yo bu sehrigar chol hamma sirni betdan o'qib olar edi. Hasanalini hamon o'ziga tikilib turganini bilib manglayini qashgan bo'ldi:

Xo'sh, davom etingiz...

- Bu siringizni mendan yashirmoqchi bo'lasiz, - dedi tamom qanoat bilan Hasanali. – Xayr, yashirmoqqa ham balki haqingiz bordir.. Ammo shu ko'yi sir saqlash bilan biror natijaga yetish mumkinmi?..

Otabek qip-qizil qizarib, gunohkorlardek yerga qaragan edi. Hasanalining yuziga padarona tarahhum tusi kirib keksalarga xos ohangdor bir tovush bilan bekning ustidagi og'ir yukni ola boshladi:

¹ М.Қўшжонов. Ойбек маҳорати, Т., "Тошкент" бадиий адабиёт нашриёти, 1965, 5-6-бетлар.

- Aybi yo'q, o'g'lim, -dedi, - muhabbat juda oz yigitlarga muyassar bo'ladigan yurak javharidir. Shuning bilan birga ko'p vaqtlar kishiga zararli ham bo'lib chiqadilar. Shuning uchun kuch sarf qilib bo'lsa ham unutish, ko'p o'ylamaslik kerakdir.

Bu keyingi gap bilan Otabek ko'tarilib Hasanliga qaradi va uzoq tin olib yana yerga boqdi. Go'yo buning ila "unutish mumkin emas" degan qat'iy so'zni aytgan edi. Oraga so'zsizlik kirdi. Ikkisi ham fikrga tolgan edi. Hasananing ortiqcha berilib o'ylagan kezda soqolini qayirib tishlaydigan bir odati bo'lib, hozir soqolini yamlash bilan mashg'ul edi. Uzoq o'ylagandan so'ng ishning ochilmay qolgan qismini yechishni boshqa vaqtga qoldirmoqchi bo'ldi, chunki Otabek, shuning o'ziga ham yaxshigina qizarinib, bo'rtgan edi"¹.

Keltirilgan ushbu parchadan ko'rinadiki, qalb iztirobi va kechinmalarini xatti-harakatlar, yuz tuzilishi, ko'z qarashlari orqali ochadi. Haqiqatdan ham birinchi bor Otabek qalbini tug'yonga solgan Muhabbatning Hasanali tomonidan kashf etilishi Otabekni uyalishga ("...Hasanalidan yuzini chetga burishga majbur bo'ldi"), gunohkorlardek aybiga iqror bo'lishga ("Otabek qip-qizil qizarib, gunohkorlardek yerga qaragan edi") olib keladi va h.k.

A.Qodiriy romanning "Qarshilash" bobida Hasananing va "Qorong'u kunlar" bobida Otabekning fikr va hislar oqimini ("o'z-o'zini tahlil qilish" vositasi orqali) juda siqiq formada berishga intiladi, xolos.

Xullas, romanda yozuvchi uchun ichki dunyoning-ruhning kechinmalarini tashqi qiyofa, holat va xatti-harakatlarda ko'rinishini tasvirlash, ya'ni dinamik prinsip asosiy mezondir.

O'zbek romanchiligida birinchi bor Abdulla Qahhorning "Sarob" romanida psixologizmning analitik prinsipi yaqqol ko'zga tashlanadi. Bu prinsipda "voqealar tafsiloti"ning tasviriga nisbatan "his-tuyg'ular tafsiloti" tasviri birinchi o'ringa chiqadi. Qahramonning ruhiy jarayoni, bu jarayonning betinim o'zgaruvchanligi, fikrlar, hislar va kechinmalarining rivoji va oquvchanligi keng tahlil etiladi.

Shuning uchun ham Abdulla Qahhor "Sarob" romanida qahramonning o'z shaxsidagi qarama-qarshi fikrlar jangiga, his-tuyg'ular kurashiga asosiy diqqatni qaratadi. Qahramon qalbi dialektikasining ochilishi-o'sha qahramonni tug'dirgan va o'stirgan muhit ko'p qirrali panoramasining realistik tasviriga olib keladi.

Roman Saidiyning universitet dargohida Munisxon bilan tasodifan uchrashuvi va tanishuvidan boshlanadi. "... oldiga qo'yilgan shartlarni eshitib, "unday bo'lsa o'qimayman"degan fikrga kelgan Saidiy Munisxonni ko'rgach, qizning ham universitetda o'qishga xohishi borligini bilgach, tezda bu fikridan tonadi: "Uning endigi fikri qanday bo'lsa ham universitetga kirish, o'qish edi. Vujudi mo''jiza, har bir so'zi, harakati hayotga chaqirib turgan shu qizga hamdard bo'lish uchun u har narsaga tayyor edi"¹.

Ikkinchidan, Saidiy Munisxondan "nima umidvor ekanini o'zi bilmaydi, ammo uning umid qilgan narsasinigina emas, butun olamni berib, hech narsa talab qilmaydigan holat"ga tushadi. Saidiy Munisxonga shunchalik maftunki, qizning lab tishlab bosh chayqashi ham, mayin tovushi ham uning vujudini egallaydi, qalbini titratadi.

Bu hissiyot dinamik ravishda asta-sekin rivojlana boradi. Rivojlangan sayin Saidiy qalbi o'zining borlig'ini namoyon etadi: "Shu qizning boshiga bir falokat tushsa-da, qutqaradigan kishi yagona men bo'lsam..."

Boyagi samimiy his-tuyg'ular o'rnini xudbinlik egallaydi. Ana shu xudbinlikning ildiz otishi, gurkirashi uchun to'la imkoniyat beradigan millatchilar muhiti Saidiyni o'z domiga tortadi va bora-bora uni halokatga olib keladi. Ana shu xudbinlikni millatchilar muhiti bilan bog'lashda Munisxon "ko'prik" vazifasini o'taydi. Demak, Saidiyning "butun hayoti, ichki va tashqi olami, qismati ana shu dastlabki his va uning natijasi bo'lgan fikrning oqibatidir".

Demak, "Sarob"da analitik prinsip asosiy, hukmron prinsipdir.

Psixologizmning dinamik va analitik prinsiplari garchi bir-biriga qarama-qarshidek tuyulsa-da, lekin, ularni o'zaro zid qo'yish ham noo'rindir. Bu prinsiplar ba'zi romanlarda uyg'unlashgan, qo'shaloqlashgan holda ko'zga tashlanadi. Bunday asarlarda qahramonlarning ruhiy dunyosi ularning

¹ А.Қодирий. Ўтган кунлар, Т., 1980, 24-25 бетлар.

¹ А.Қаҳҳор. Сароб, Т., 1957, 4-бет.

xatti-harakatlari, qiyofalari orqali yechilishi bilan birga, ayni paytda, shu qahramonlarning fikr va hissiyotlari dialektikasi oqimi va rivoji ham beriladi. Bu xil romanlarda psixologizmning bu ikki prinsipi dialektik birlikda tahlil etiladi. Bu psixologizmning sintetik prinsipidir. Oybekning “Qutlug’ qon” romani bu prinsipda yaratilgan o’zbek romanchiligining to’ng’ich, go’zal namunasidir.

Fikrimizning isboti uchun romandagi quyidagi lavhaga diqqat qilaylik:

“Atrofda odam to’plandi. Ba’zilar achinadi, ba’zilar tomoshabin. Mana, shu guzarining o’spirin baqqoli ham yetib keldi, och itday alanglab qovunlarni ko’zdan kechirdi.

- Qani, dehqon aka, savdoni qilaylik, qo’lni bering... otingizning dumi ostidan yulduz ko’rinib qolibdi. Arava bo’lsa almisoqdan qolgan, yana sinibdi. Shu ot, shu arava bilan shaharga yuk olib borarmidingiz? Shahar qayda... o’ylamabsiz-da. Necha pul beray? – baqqol bidirlab, dehqonning qo’lini ushladi. Es-hushini yo’qotib, garanglangan dehqon dastlab indamadi. Yosh baqqol vaysayverganidan so’ng bir uh tortib sekingina dedi:

- Hn to’rt so’m berasiz...

- E? O’n to’rt so’m? Tushingizni suvga ayting.

- Shaharda o’n sakkizga “g’ing” demay oladi. Noilojlikdan deyman-da. Qovunga qarang. Har biri tuyaning kallasiday. Juda saralangan.

- Shaharga bora olmaysiz, - bidirladi baqqol, qovunni ham ko’rdim, o’rtacha. Agar yaxshi bo’lsa, xalq yeb, sizni duo qiladi; men o’zim yemayman. Keyin, kim biladi, bir palakdan har xil qovun yetishadi. Dehqon bo’lmasak ham, buni fahmlaymiz. Uch so’lkavoy beraman, xo’p deng.

Saksonta qovunga-ya? Uch so’m? – dehqon teskari burildi.

- Insof qiling, baqqol aka - qichqirdi Yo’lchi. Yana birmuncha odamlar Yo’lchining so’zini tasdiqladilar: “To’g’ri, insof qiling-da”. Baqqol bu so’zlarni eshitmaganday avrayverdi:

- Men sizning foydangizni o’ylayman. Arava kishinikimi? Qovunni tushirib olaman shu yerda. Anov yerda usta Toshpo’lat bor, bilarsiz. Arava ishida farang. Qovunning puliga aravani tuzattirasiz. Egasi xafa bo’lmaydi. Iloji bo’lsa, yamatganingizni ayt mang, koyib-netib yurmasin tag’in. Tuva ko’rdingmi yo’q, vassalom...

Ilojsiz qolgan dehqon bahoni sekin kamaytirib, yetti so’mga tushdi. Boshqa bir Raqib ilmasin degan andisha bilan baqqol ham bir tangalab oshaverdi. So’z bilan dehqonning boshini qotirib, nihoyat, to’rt so’mga ko’nishga majbur qildi...

Yo’lchi chopiqqa tushdi. Kunning issig’ida ketmon tashlarkan, fikri-xayoli haligi dehqonda bo’ldi: “Ajab dunyo ekan! Har yerda dehqonning ishi chatoq. Yeri bo’lsa, ulovi yo’q. Ulovi bo’lsa, yeri yo’q. Ko’pida ikkisi ham yo’q. Mana, men... Hozir qayoqqa qarasang, menga o’xshashlar... Haligi dehqon qovun ekibdi. Qancha mehnat, qancha mashaqqat. Yolg’iz o’zi emas, butun uy ichi bilan ishlagan, albatta. Dastlabki sotish bu xilda bo’lib chiqdi. U molni sotmadi-suvga oqizdi. Yo’q, suvga oqizgandan battar bo’ldi. Loaqal o’n besh so’m turadigan qovunni to’rt yarim so’mga sotsin, buni ham birovning aravasini tuzatishga to’lasin. Foydani tulki baqqol urdi. Voy haromi, noinsof! Men bunday mo’ltonini sira ko’rganim yo’q edi... Endi dehqon, o’z otasining shahardan qaytishini to’rt ko’z bilan kutgan bolalari oldiga qanday boradi. Ularga nima deydi? Qipyalang’och bolalar, kiyim qani desa, nimani ko’rsatadi? To’y o’rniga aza...”¹

Mana, kishidan so’rab olgan aravasi singan, qovunlari arzimagan narxda baqqolga ketgan dehqonning, yosh bo’lsa-da, o’z manfaati yo’lida qilni qirq yoradigan, so’zlari bilan dehqonni garanglatgan o’spirin baqqolning, buni ko’rib turgan, baqqolni insofga chaqiruvchi Yo’lchining xatti-harakatlari, holati tasviri.

Agar dehqonning qalbidagi tug’yon uning uh tortishi, sekin gapirishi, teskari qarashi kabi hatti-harakatlari orqali berilsa, bu hayotiy epizod tasviri Yo’lchi tasavvuri, fikrlari oqimi orqali yaqqol gavdalantiriladi.

Romanda epik tasvir bilan his-tuyg’ular tasviri o’ziga xos uyg’unlashadi. Asar panoramasi-qahramonlar qalbidagi kechinmalarni reallashtirgani kabi kechinma va fikrlar oqimi tasviri o’z navbatida tasvirlanayotgan hayotning mohiyatini ochadi.

¹ Ойбек. Қутлуғ қон, Т., 1980, 39-40-бетлар.

Oybek tasvirida voqea ham, his-tuyg'ular tafsiloti ham o'z badiiy qimmatini yo'qotmaydi, ular bir-birini boyituvchi, bir-birining sir-asrorini ochuvchi yaxlit vosita sifatida ko'zga tashlanadi.

Xullas, psixologizm (uning dinamik, analitik, sintetik prinsiplari) hamma realist yozuvchilar uchun umumiydir. Har bir yozuvchining bu boradagi o'ziga xosligi-psixologizmning turli vositalaridan qanday va qay darajada foydalanishiga bog'liqdir. N.G.Chernishevskiy "Psixologik tasvir turli ko'rinishlarga ega bo'lishi mumkinligi" haqida gapirib, uning quyidagi shakllarini ko'rsatgan edi:

- 1) bir yozuvchini xarakterning qirralari ko'proq qiziqtiradi;
- 2) ikkinchisini-ijtimoiy munosabatlar va maishiy to'qnashuvlarning xarakterlarga ta'siri;
- 3) uchinchisini-hislar bilan faoliyat orasidagi aloqa;
- 4) to'rtinchisini – ehtiroslar tahlili;
- 5) beshinchisini esa "qalb dialektikasi" qiziqtiradi.

Shuni ta'kidlash lozimki, muayyan yozuvchining ijodini yoki uning ma'lum romanini psixologizmning konkret bir shakli bilan cheklash mutlaqo mumkin emas. Adabiyot tajribasi shuni ko'rsatadiki, har bir yozuvchi o'z ijodida (yoki ma'lum bir romanda) psixologizmning turli shakllaridan keng foydalanadi. Biroq bu formalardan birontasi yetakchilik qilishi tabiiydir.

Chunki psixologizmni yuqorida aytganimizdek, san'atkorning shaxsidan ajratib tasavvur qilish mumkin emas. Har qanday asardagi psixologizm tasvirida o'sha asarni yaratuvchi yozuvchining o'ziga xos psixikasi imkoniyatlari namoyon bo'ladi. "Uslub – bu odam" ekan, o'z navbatida "Yozuvchi ichki dunyosining yorqin ifodasi-uning uslubi" (Gyote)dir.

Shu nuqtai nazardan yondoshsak, Abdulla Qodiriyning "Htgan kunlar" romanida xarakterning qirralarini tahlil etish yetakchi psixologik shakldir. Abdulla Qahhorning "Sarob" romanida esa qalb dialektikasi asosiy shakl hisoblansa, Oybekning "Qutlug' qon" romanida ijtimoiy munosabatlar va maishiy to'qnashuvlarning xarakterlarga ta'sirini tahlil qilish birinchi o'ringa chiqadi...

Demak, xarakterlar olamini yaratish yozuvchining o'zligini tanishiga, ruhiyati qatlamlaridagi sirlarni bilishiga, uni tadqiq va tahlil qila olishiga va g'oyaviy-badiiy niyatini ochib beradigan qilib tasvirlash sifatiga bog'liqdir.

Adabiy tip (yunoncha tupos-nusxa, tamg'a; namuna) – muayyan guruh, ijtimoiy tabaqa, sinf vakillarining ma'lum davrdagi xususiyatlarini va iroda yo'nalishini to'la, yorqin aks ettiruvchi mukammal xarakterdir. Shunga ko'ra har bir adabiy tip, ayni chog'da, mukammal xarakterdir. Shu ma'noda Yo'lchi ("Qutlug' qon"), Saidiy ("Sarob"), Otabek ("O'tgan kunlar"), Hamlet ("Hamlet"), Otello ("Otello"), Qori Ishkamba ("Sudxo'rning o'limi"), Ulug'bek ("Ulug'bek xazinasini"), Zaynab ("Zaynab va Omon"), Bobur ("Yulduzli tunlar") kabilar adabiy tiplardir. Chunki ularning har birida – muayyan ijtimoiy hayotning bosh haqiqatlari va xususiyatlari, davr odamlari qalbidagi hokim va yetakchi tuyg'ular ta'sirchan ifodasini topadi.

Adabiy tiplarda insonga xos xususiyatlar shunchalik aniq va umumlashgan tarzda aks etadiki, ular umuminsoniy va umriboqiy xususiyat kasb etadi, davrlar, asrlar o'zgarsa-da, ular insonlarning xarakterli xislatlariga esh bo'laveradilar. Jumladan, o'ta rashkchi, ishonuvchan odamlarni – Otello, sevgi yo'lida iztirob chekuvchi, atrofidagi odamlarni "ko'rmaydigan", "sezmaydigan" darajadagi oshiqni Majnun deb yuritish hamon amaldadir.

Tayanch tushunchalar

Xarakter. Uning ikki xususiyati. Psixologizm prinsiplari: dinamik, analitik, sintetik. Psixologik tasvir ko'rinishlari.

Savol va vazifalar

1. Xarakterning ikki xususiyatini aniqlang va ta'riflang.
2. Psixologizm va psixologik tahlil nima?
3. Psixologizm prinsiplari va shakllarining o'ziga xosligini sharhlang.
4. Adabiy tiplarga yangi misollar toping. Ularning tahlilini mashq daftaringizga qayd qiling.

Adabiyotlar

1. N.Shukurov va boshqalar. Adabiyotshunoslikka kirish. T., “O’qituvchi”, 1979, 56-59-betlar.
2. T.Boboyev. Adabiyotshunoslikka kirish. T., “O’qituvchi”, 1979, 50-52-betlar.
4. H.Umurov. Adabiyot nazariyasi, S., SamDU nashri, 45-54-betlar.

Mavzu: Mazmun va shakl. Tema va g’oya

Reja:

1. Badiiy asar – yaxlit va betakror olam
2. Badiiy mazmun
3. Adabiy – badiiy shakl
4. Mazmun va shaklning o’zaro aloqasi

Badiiy ijod jarayonini ko’pincha ayolning boshqorong’i bo’lishi, homila ko’rishi va tug’ishiga o’xshatishadi. Buning asosi bor. Obraz ham amalga keladi, oy-kun, vaqti-soati yetiladi va oxiri tug’iladi.

Shuning uchun ham Mirmuhsin “Yozuvchi uchun hamma asari ham farzandidek aziz... shaxsan men uchun “Degrez o’g’li”...hayotimning yaxlit bir bo’lagi”¹, - deb yozadi. S.Ahmad “Mening jiddiy hikoya yozishim xuddi ayol kishining ko’z yorishidek azobli bo’ladi”², - deb ta’kidlaydi va ikkinchi bir o’rinda “Oy-kuni yaqin ayolning ikki yo’l o’rtasida turipti, deyishadi. Ayol yo bola tug’adi, yo halok bo’ladi

Ana shunday azoblar bilan bola tuqqan xotinlar bor... Yozuvchi ham xuddi shu onaga o’xshaydi”¹, - deya o’z “dahlsiz” dunyosi bilan tanishtiradi.

V.G.Belinskiy ham o’zining “Yevgeniy Onegin” tahliliga bag’ishlangan 5-maqolasida: “Ona chaqaloqni qornida paydo bo’lishidan to oy-kuni yetguncha saqlaganidek, san’atkor ham o’zida poetik fikrning urug’i(homilasi)ni paydo qiladi, oy-kuni to’lgancha saqlaydi; ijod jarayoni bola tug’ish jarayoniga monandir va bu jismoniy hodisaning ma’naviy azoblari san’atkor uchun begona emas”², - deb badiiy ijod yakuni bilan bola tug’ilishi o’rtasidagi moslikni alohida qayd etadi.

Oddiy tug’ish – bola kindigining kesilishi bilan tugaydi. Kindikning kesilishi bilan u ona organizmidan ajraladi va mustaqil hayotga qadam qo’yadi. U endi garchi ota-onaga bilan aloqasini uzmasa-da (chunki shulardan tug’ilgan va shular tarbiyasida bo’ladi), endi u yaxlit, jonli vujud, mustaqil va o’zigagina xos bo’lgan hayotning egasidir.

Xuddi shu jarayon kabi badiiy ijodda ham “Kindikni kesish” - obrazni o’zdan (muallifdan) ajratish holati mavjud. Bu ijodning mohiyatini belgilovchi va ochuvchi asosiy nuqtadir.

Aytmoqchimizki, obraz san’atkorning ongi va qalbida tug’ilgan bo’lsa ham, adabiy asar sahifasiga qadam qo’yar ekan, u mustaqillik kasb etadi, “o’zgacha” yashash huquqini qo’lga kiritadi. U yozuvchi xayoli, tasavvuri, tajribasi, xotirasi, talantining mevasi (masalan, L.Tolstoy aytgan ekan: “Anna Karenina ham mening bir bo’lagimdan bino bo’lgan”) va ayni paytda, yozuvchiga o’xshamaydigan, uning hayot yo’lini takrorlamaydigan (mas., L.Tostoy – Anna Karenina emas) ob’ektiv “o’zgacha” dunyoning, ob’ektiv “o’zgacha” qalbning jonli egasidir, “o’ziga biqiq bir olamdir” (V.Belinskiy).

Xuddi shunday olamlarning o’zaro munosabatlari tasviridan – bo’lishi mumkin bo’lgan hayotning yaxlit, bir butun manzarasi gavdalanadi – badiiy asar dunyoga keladi. Badiiy asar va undagi qahramonlar – barkamolligi bilan birdaniga ishga kirishadi: kuchli hayajon va zavq uyg’otish orqali kitobxonning fe’l-atvorini, dunyoqarashini, xatti-harakatini – ruhiy va tashqi olamini o’zligi bilan boyitadi, poklaydi va ezgulikka, insoniylikka yetaklaydi. Ushbu jarayonning mohiyatini to’liqroq anglashning zarurati shundaki, u badiiylik unsurlarining barchasini yanada aniqlashtiradi, oydinlashtiradi, yaqqol bilishga va amaliyotda asosliroq foydalanishga imkoniyat yaratadi. Darhaqiqat,

¹ Каранг: У.Норматов. Талант тарбияси, “Ёш гвардия”. 1980, 47-бет.

² Шу китоб, 82-бет.

¹ Шу китоб, 101-бет.

² Белинский В.Г. КПСС в 13-томах, М., 1953-1974 гг., т. 12, с.375-376.

badiiylikni vujudga keltiruvchi – mavzu va g'oya, obraz va xarakter, syujet va kompozitsiya, badiiy til va uslub, tur va janrlar kabi vositalar har bir asarda betakror tarzda uyg'unlashadilar va har safar ham jonli bir vujudni – aniq bir farzandni dunyoga keltiradilar. Shu sabab ham adabiyot(insoniyat)ni o'rganish uchun, dastavval, asar (farzand)ni tahlili – aniqroq saboq va xulosalarga olib keladi; ha, o'zlikni bilmasdan turib, insonni bilish mumkin emasligini, adabiy jarayon ham tasdiqlaydi.

Shu mulohazalarga asoslanib, badiiy asarni qismlarga bo'lib tekshirishga o'tamiz.

Bularning birinchisi – **mazmun va shakl** hodisasidir, chunki har qanday predmet, hodisa, narsa – o'zining mazmuni va shakli mutanosibligida voqye bo'ladi va mavjudligini, birbutunligini namoyon etadi.

Mazmun. hayot – tabiiy borliq (tabiat) ijtimoiy borliq (jamiyat), insoniy borliq(inson)da mavjud ekan, demak, ana shu shakllarning yashash tarzi va munosabatlari mazmunni tashkil qiladi. Shunga asosan, hayot doimo san'at, adabiyotning asosi va mazmuni bo'lib kelgan. Aniq bir asarda tasvirlangan hayot parchasi – shu asarni mazmuni sanalgan. Jumladan, “O'tgan kunlar” romanining mazmuni deganda, biz XIX-asrning ikkinchi yarmidagi o'zbek xalqi hayotini tasavvur qilamiz. Otabek, Kumush, Zaynab taqdirilarida sevgi-muhabbatni, kundoshlikning fojeali oqibatini, homid, Musulmonqul cho'loq, Aziz bachcha, O'tabboq qushbegi, hudoyorxon kabilar taqdirida feodal tuzum siyosati va kirdikorlarini, Yusufbek hoji, O'zbekoyim, Mirzakarim qutidor, Oftoboyimda farzandlarga mehr-oqibatni, orzu-armonlarni va hokazo jonli voqealarning barchasini ko'z o'ngimizga keltiramiz.

Badiiy asarda hayot parchasi yozuvchi dunyoqarashi va salohiyatiga muvofiq anglashilgan, baholangan, to'ldirilgan, ta'sirchanlashtirilgan voqyelik sifatida tasvirlanadi. Demak, uning mazmunida muallifning hayotni qanday tushunishi, uni qanday baholayotgani ham muhrini bosadi: mazmun fikr bilan, to'g'rirog'i yozuvchi g'oyasi bilan chambarchas bog'lanadi; g'oyaviy mazmun (bir butun va hal qiluvchi kuch) obrazlar qismati orqali tiriladi. “O'tkan kunlar”dagi XIX asrning ikkinchi yarmi – “tariximizning eng kirlik, qora kunlari bo'lg'an keyingi “xon zamonlari” tarzida Abdulla Qodiriyning bahosini oladi va romandagi Otabek, Yusufbek hoji, O'zbekoyim, hasanali, Kumush, Mirzakarim qutidor, Oftoboyim, Zaynab, homid, usta Alim, Saodat va shu kabi o'nlab taqdirilar qismatida isbotini topadi. Ana shu g'oya asosida obrazlarning tartiblashtirilgan, yaxlitlashtirilgan o'zaro munosabatlari (kompozision qurilish - “asarning tashkilotchi intizom kuchi”)dan syujet yaratiladi, voqealar xarakter mantig'iga, xarakterlar voqealar mantig'iga mos harakatlanadi. Bularning barchasiga so'z jon ato etadi...

Ana shu xususiyatiga binoan obraz (xarakter) alohida qudratga ega bo'ladi, ya'ni u g'oyaviy mazmunga nisbatan shakl va ayni paytda, boshqa unsurlar (kompozitsiya, syujet, so'z va sh.k.)ga nisbatan mazmun (adabiy asarning bosh vazifasi xarakter yaratish) hodisasi hamdir. Xarakter (obraz) bir vaqtning o'zida ham shakllanadi, ham mazmunlashadi: u mazmun va shaklni jon va jasad kabi yaxlitlashtiradi, birbutunlikda tiriltiradi. Biri-birisiz keraksiz matohga aylanishini yaqqol namoyon etadi. Shuning uchun ham V.Belinskiy asosli ta'kidlagandi: “Mazmunni ifodalovchi shakl bir-biri bilan shunday bog'liqki, shaklni mazmundan ajratish-mazmunni yo'q qilish, mazmunni shakldan ajratish-demak, shaklni vayron qilishdir”²

Shakl. Bu qonuniyatga tayansak, shakl badiiy asarning qobig'idir, u ham eng kichik zarralarigacha yaratilishini nazarda tutsak, badiiy asarning go'zal va betakror “libosi”dir, degan xulosa haqqoniydir. Shu nuqtai nazardan “O'tkan kunlar”ga yondoshsak, XIX asrning ikkinchi yarmi “tariximizning eng kirlik, eng qora” kunlari “g'oyaviy mazmuni”ni yuzaga chiqaruvchi barcha vositalar (obrazlar tizimi, kompozitsiya, syujet, konflikt, mavzu, badiiy nutq, janr, uslub va h.) romanning badiiy shakli sanaladi.

Shuni doimo yodda tutish lozim: mazmunga nisbatan shakl ikkilamchidir, mazmundan kelib chiquvchidir, ayni paytda, judayam faoldir. Faolligi shundaki, u mazmunni, o'zida voqyelik mohiyatini kashf etgan mazmunni go'zallashtiradi, tiniq va betakrorligi bilan maftunkor qiladi, yoniqligi, ohanraboligi bilan zavqu shavqqa ko'madi.

Ana shunday vobastalik hayotni chuqur tahlil qilishni, uning mohiyatini ifodalashni, ifodalaganda ham kuyib va yonib, yoqlab va rad etib, quvonib va g'amga botib (qo'yingki, mazmun talabiga, hattoki

² Белинский. Собр. Соч. в трёх томах, Т II, М., ГИХЛ, 1948 стр. 188

mazmun ohangiga mos tarzda), boyitib va mubolag'ali qilib tasvirlashi lozim, ana shundagina haqiqiy badiiy asar tug'iladi. Bu talabga rioya qilinmaganda, hayotdan nusxa ko'chirish (fotografik obraz) naturlizm (lat. Naturra-tabiat) dunyoga keladi: mohiyatdan ko'ra sirtqi ko'rinish, tiniqlik o'rniga hayotiy materialni aynan tasvirlash yetakchilik qaladi.

Jumladan, Faxriyorning:

“oy
bolta” -

nomli bitigini, hozirgi she'riyatimizda “ikkigina so'zdan iborat butun boshli bir she'r”, u tugal asar¹, deb baholash noo'rindir, chunki unda eng asosiy narsa shoir tomonidan anglangan va uni aynan o'quvchida ham xuddi shunday idrok qilishni yuzaga keltiradigan poetik mazmun yo'q... “oy”ning ham, “bolta”ning ham va ular o'rtasidagi bog'lanishning ichki mohiyati ham kashf etilmagan.

Shodlik va baxt kuychisi h.Olimjonning “Xayolimda bo'lding uzun kun...” she'rida esa bu mulohazalarning tamoman aksini – poetik kashfiyotni ko'ramiz, uning mutanosibligini, qalb torlarini sehrli tebratishidan hayajonga tushamiz, “hiylagar oy, sehrGAR dilbar kimnidir yodimizga solib qo'yganidan” huzur va sog'inch tuyamiz:

Xayolimda bo'lding uzun kun,
Seni izlab qirg'oqqa bordim.
Och to'lqinlar pishqirgan tunda,
Topib ber, deb oyga yolvordim.
Ishon bunga, seni doimo
Esga solur chiroyli tunlar.
Sho'x yulduzlar, salqin saharlar,
Esga solur baxtiyor kunlar.
To'leimning oshinasi sen,
Sen sevgimninng ko'kargan bog'i.
Sening bilan birga iqbolim,
Ishonchimning sen vafo tog'i.
Meni qurshar salqin bir havo,
Suv ustidan tun quyuladi.
Shunda qancha-qancha gaplarni
Esga solib oy ham to'ladi.
Kecha jimjit, yolg'iz to'lqinlar,
Pishqiradi bilmay tinimni.
hiylagar oy, sehrGAR dilbar
Solib qo'yding yodimga kimni?..¹

Ushbu she'rning shaklini yuzaga chiqaruvchi vositalar: she'rning ritmi, turoqlanishi, vazni, qofiyalanish tartibi, ohangi, poetik sintaksisi, fonetikasi, badiiy-tasviriy vositalari kabilar tushuniladi. Bu shakliy vositalarning barchasi birvarakayiga lirik qahramonning sevgilisiga bo'lgan muhabbatini, bu muhabbat uyg'otgan sog'inchni ochib berishga xizmat qiladilar. Mazmun va shakldagi ana shunday yaxlitlik – poetik asarni jo'shqin, ta'sirchan qilgan.

Mazmun sayoz bo'lganda-chi? Shakl yasama bo'lmaydimi? Shu nuqtai-nazardan hozirgi jarayonga bir nazar tashlaylik.

San'at – serzavq go'zallik, o'ta nafislik, to'kis uyg'unlik, huzurbaxsh oromijonlik xislatlari – mazmun shaklning yaxlitligi bilan maftun etadi, ezgulikka yetaklaydi, ayniqsa, ishqni kuylaganda ko'ngilga olov tashlaydi: musiqa, so'z va ovoz bir-birlarining taniga, yo'q, yo'q, jon-jonlariga singishib ketganda, uchchallasidan yorqin jonbaxsh bir olam yaralganda oh deysan, yoqangni yirtasan, ko'z yoshi to'kasan, joning o'rtanadi, qalbingda har qanday tuyg'ung yonadi va shu olovda pishib, toblanib, yangilanib ezgulik ruhini socha boshlaydi.

Tinglang-a:

Қаранг:Шарқ юлдузи,биринчи фасл, 2001 йил, 7-бет.

¹ Ҳ.Олимжон. МАТ, I-том, Т., “Фан”, 1979, 198-бет.

Umr o'tar, vaqt o'tar,
Xonlar o'tar, taxt o'tar.
Omad o'tar, baxt o'tar,
Lekin hyech chiqmas yodimdan
Sening yurishlaring, sening kulishlaring?..

Bu oshiq-sadoqat timsoli, ishqning jahoni; u yori uchun shunchalik kuyub-yonadiki, Sizning aqlingizni eritib yubora oladi, qalbingizda g'ulg'ula solib, uni jo'nbushga keltirib qaynatadi, har qanday g'ubordan ozod etadi.

Ana shunday haqiqiy oshiqqa sal-pal o'xshashga intilayotgan, klipdan ayyorona (o'zini ko'z-ko'z qilishda) foydalanayotgan, ko'ziga tupuk surtib iring'ishlayotgan, o'zini bo'lar-bo'lmasga dam choptirayotgan, dam dumalayotgan, dam cho'ziltirayotgan, dam yig'latayotgan, dam kuldirayotgan... "Zohiri sadoqat bilan burkangan ichi esa fisqi-fasod bilan bulg'angan" qalbaki oshiqlarning urchiganiga, "Ohu zoriga" nima deyishni bilmaysan?

Bu oshiqlar, Alisher Navoiy bobokalonimiz "hayrat ul-abror" dostonlarida aytganlaridek, "Yoridan o'z hohishining ushalishini talab qiladi: gap-so'zidan esa adabsizligi bilinib turadi. Goh yorining la'l labidan jon ta'ma etadi, bitta jon emas, imkoni bor hamma narsani so'raydi. Goh u yorning gul hidli badanini, taninigina emas, tanasining har bir a'zosini vasf qiladi. Jimjimador xatlari hazil kitobiga o'xshaydi, uning mazmuni fahsh, yolg'on va firibdan iborat. Ko'zbo'yamachining shishasini usti sofu lekin zimniga yuz xil makru-hiylassi, yolg'on joylashgan. Shu ham oshiq hisoblanadigan bo'lsa, uni o'ldirish, boshdan-oyoq vujudini ko'ydirish kerak".

Bu oshiqlarning biri (radioda):

"Men seni yuragimda sevaman
Sen meni qayering-la sevasan?"

desa, ikkinchisi:

"Yondiradi voy-voy, diling kuyar
Voy-voy yuzlaringni ko'ydiradi

Seni sehrlab oladi", -

deb ko'ylaydi.

Uchunchisi (televizorda):

"Buloqdek qaynab yotsam
Sochingni o'ynab yotsam", -

deya orzusini ashula qilsa, to'rtinchisi undan oshib tushadi:

"Achom-achom qilasiz,
Yuzlarimdan o'pasiz.
Sevib turib goh-gohida

Xiyonat ham qilasizh.."

Yopirayh Bu Istiqlool ma'naviyatining mohiyatiga o't qo'yish emasmi? Yoshlarni beodoblikka, fahshga chaqiriqdek tuyulmayaptimi? Zamonamiz oshig'i shunchalik bema'nimi? Uning qalbida nahot shunaqa shavqlar-pafos, bosh ohang bo'lsa?..

Nahot shu so'zlar ko'ngildan chiqqan bo'lsa? Teskarisi bo'lgani uchun ham so'zlar bemaza, mazmuni sayoz va oddiy, ta'siri shaytoniy.

holbuki, "haqiqiy oshiq deb sen shuni bilki, u dard bilan yashaydi; uning tili ham, dili ham, ko'zi ham pok bo'ladi, ishq uni o'z "men"idan pok qilib, hatto fano o'tiga xashak qilgan bo'ladi":

Oshiq ani bilki, erur dardnok,
ham tilu ham ko'ziyu ham ko'ngli pok.
O'zlugidin ishq ani pok etib,
Balki fano o'tiga xoshok etib.

ha, mazmun sayoz bo'lsa, uni shakl umriboqiy qila olmaydi. Shakl "rostlikdan-xaloslik" topsagina, u mazmunni ezgulikka, go'zallikka, uyg'oqlikka uraydi. Demak, voqyelik ichidagi haqiqat kashf etilgandagina – mazmun o'z shakl-shamoyili bilan, xuddi farzanddek, birdaniga dunyoga keladi.

Xullas, badiiy asarda mazmun shaklga, shakl mazmunga judayam tabiiy (yasama emas) monand bo'ladi, vobastalik va birbutunlik yuzaga keladi. Garchi, shartli ravishda mazmun-g'oyaga, shakl-badiiylikka bo'ysinsa-da, ikkalasi yaxlitlashgandagina (badiiylilik g'oyalashganda, g'oya badiiylashganda, ya'ni biri-birining ichiga kirganda, biri-birining ichidan chiqqanida) – badiiy asar kashf etiladi.

Shuning uchun ham nazariyotchi alloma Izzat Otaxonovich Sultonov haqlar: "Badiiy asar go'yo bir jonla organizmdir: organizm jonsiz yashay olmaginidek, "jon" ham tanasiz o'zini namoyon qilolmaydi. Jonli organizmning eng kichik hujayrasi ham unda aylanib turgan iliq qon tufayli yashagani kabi, kichik qismi ham unga hayot baxsh etib turgan mazmun tufayli yashaydi va shu mazmunning tashqi ifodasi, nishonasi bo'lib xizmat qiladi".

Mazmun va shakl davr va zamonlar taraqqiyoti bilan, inson, tabiat, jamiyat haqidagi bilimlar o'sgani sayin – ularning talabiga monand o'zgarib boradi.

Jumladan, talabalik hayoti kechagi o'quvchini o'zgartiradi; yangi va chuqurlashtirilgan bilimlar uning ongi, tushunchasini boyitadi. Shahar hayoti uning ma'naviyatiga, madaniyatiga ta'sir qiladi; uning tashqi ko'rinishi (kiyinishi, soch turmaklashi va h) o'zgaradi. Mazmun tashqi ko'rinishga ta'sir ko'rsatganidek, shakl mazmunni chuqurlashtirishga olib keladi.

Ma'lumki, Pirimqul Qodirovning "Yulduzli tunlar" romani 1972 yilda yozib tamomlangan va 1979 yilda bosilib chiqqan edi. Oradan 20 yil o'tdi. Shu davr ichida Bobur istiqloq tufayli qaytadan kashf qilindi, Zokirjon Mashrabov boshliq Bobur ekspeditsiyasi jahonni kezib, yangi-yangi tarixiy faktlarni kashf etdi. Ana shu haqiqatlar yozuvchi tomonidan dilda pishitilgandan so'ng, "Yulduzli tunlar"ning syujet chiziqlariga uzviy bog'landi, "Amir Temur va Bobur Mirzo orasidagi vorisiylikka, irsiy va ijodiy yaqinlikka bag'ishlangan boblar va lavhalar" (P.Qodirov. Yulduzli tunlar. Bobur, T., "O'zbekiston", 1999, 4-bet) romanga kiritildi va u mukammal asarga aylandi. 1999 yilda "Yulduzli tunlar Bobur" nomi bilan nashr etildi.

"O'rni kelganda yosh shoir ukalarimga bir gapni aytib o'tay, zinhor bitta she'rni bir o'tirishda yozdim deb maqtanib yurmang, she'r, ya'ni **so'z ayrim unli va undoshlariga qadar tinimsiz sayqal topgandagina va ayni chog'da, birinchi yozilishdagi ruhiy quvvat va sehrini yo'qotmagan taqdirdagina mukammal asarga aylanishi mumkin**" (Ko'rgan-bilganlarim, O'zAS, 23 fevral 2001 yil), - deydi Abdulla Oripov. Demak, yozuvchi-san'atkor bir necha bor asar qo'lyozmalari ustida ishlar ekan, uning tuzatishlari faqatgina til va uslubga doir bo'lmaydi, balki har gal "birinchi yozilishdagi ruhiy quvvat va sehrini" - mazmunni bekamiko'st bo'lishi ustida ishlaydi.

Tayanch tushunchalar

Badiiy asar-yaxlit olam. Mazmun-asarda aks etgan badiiy parcha. Shakl-mazmunning "libosi". Ularning bir-biriga o'tishi. Mazmun va shakl – birbutunlik.

Savol va vazifalar

1. Adabiy asar mazmuni nima? Shakli-chi?
2. Mazmun va shaklning – bir-biriga o'tishi va ikkalasining yaxlitligi.
3. A.Qahhorning "O'g'ri" hikoyasi va hamid Olimjonning "O'rik gullaganda" she'rining mazmuni, shaklini tahlil qiling; mashq daftaringizga qayd qiling.

Adabiyotlar

1. N.Shukurov va boshqalar. Adabiyotshunoslikka kirish, T., "O'qituvchi", 1979, 93-99-betlar.
2. T.Boboyev. Adabiyotshunoslikka kirish, T., "O'qituvchi", 1979, 92-98-betlar.
3. Vvedeniye v literaturovedeniye, M., "Vysshaya shkola", 1988, 180-188-betlar.
4. Hamid Olimjon. Mukammal asarlar to'plami, T., "Fan", 1979.
5. Pirimqul Qodirov. Yulduzli tunlar. Bobur, T., "O'zbekiston", 1999.

Mavzu: Mazmun va shakl birligi

Reja:

1. Oqilona hayot va san'atkor
2. Badiiy tema va uning asosiy xususiyatlari
3. Badiiy g'oya va uning tema bilan yaxlitligi

Badiiy adabiyot – insonshunoslik ekan, demak, inson hayoti, uning kechinmalari, ehtirolari, munosabatlari – hamma faoliyati badiiy asarning “tepib turgan yuragi, uning qoni va joni, uning shu’lasi va quyoshi”(V.Belinskiy)dir. “Butun olam, barcha ranglar, buyoqlar va ohanglar, tabiat va hayotning barcha shakllari poeziya (adabiyot – h.U) hodisasi bo’lishi mumkin. Lekin u hodisalar zamirida nima yashiringan, ularning mavjudlik sababi qayerda va ular bizni nimasi bilan maftun etadi – masalaning mohiyati shunda”¹ ekan, uni ijodkor qanday hal qiladi?

“Masalan, qiynoqni, qatlni, mastlikda yuvindi chuqurga yiqilib tushgan odamning bebaxt o’limini juda natural tarzda tasvirlab berish mumkin, lekin bu tasvirlarning hammasi dilni xira qiladigan darajada xunuk va mazmunsiz bo’ladi, negaki, ularda hiech qanday oqilona fikr, hiech qanday oqilona maqsad bo’lmaydi. Ammo mo’yqalam egasi insonning haqiqat yo’lida kaltaklanishini tabiiy ko’rsatsa, uning qiyofasida bardoshning jismoniy iztirobi ustidan g’alabasini ifodalaydigan bo’lsa, u holda manzaradagi tabiiylik kuchaygan sayin manzara go’zalroq va badiiyyroq bo’ladi, chunki oqilona maqsad va oqilona fikr yaqqolroq ko’rinadi. Nimaiki voqye bo’lsa, oqilonadir va nimaiki oqilona bo’lsa, u voqyedir: bu-ulug’ haqiqat; biroq voqyelikdagi hamma narsa ham oqilona emas. San’atkor uchun esa, faqat oqilona voqyelik darkor. Lekin san’atkor uning quli emas, bunyodkori. San’atkor uning izidan bormaydi, balki unga o’z idealini singdiradi va shunga ko’ra qayta yaratadi”².

Tema (gr. thema-asosiga qo’yilgan narsa) yoki **mavzu** (arabcha, aynan tema ma’nosini beradi; biz ikkalasidan ham foydalanamiz)-ijodkor tomonidan tanlab olingan va hayotning muayyan muammolarini umumiyashtirgan voqealar tasviri, ana shu akslangan hayot (voqea)ko’rinishlarining mag’zini chaqish(fikriy tadqiqot va tahlil) va uni g’oyaviy-emosional tarzda baholashdir. Ya’ni, ijodkor bir vaqtning o’zida uchta vazifani, bir-biriga bog’langan va chatishgan tarzdgagi yaxlit maqsadni ko’zlab ish ko’radi:

1. Xalq va davrning milliy ko’rinishlari doimo aniq, tarixan konkretidir va har bir asarda ana shu ko’rinishlar ichidan tanlab olingan voqealar doirasi tasvirlanadi, bu-tematikadir.

Jumladan, “O’tgan kunlar”da XIX asrning ikkinchi yarmidagi Turkistondagi hayot aks etgan bo’lsa, “Uch ildiz” (P.Kodirov)da O’zbekistondagi XX asrning 60- yillaridagi talabalar hayoti bilan bog’liq voqealar tasvirlangan.

2. Badiiy asarda aks etgan ijtimoiy xarakterlarni yozuvchi tomonidan (g’oyaviy-badiiy) anglash (mag’zini chaqish), bu - problematika (gr. problema-oldinga tashlangan narsa, hayotning boshqa tomonlaridan ajratib olingan)dir. Jumladan, “Sudxo’rning o’limi”da Sadriddin Ayniy-sudxo’rlik va xasislikka ajratib tasvirlasa, “Qutlug’ qon”da o’zbekning o’z-o’zini anglashi va erk, ozodlik uchun kurashini Oybek bo’rttirib tasvirlaydi. Ajratib, bo’rttirib tasvirlangan qirralarda asarning g’oyaviy muammosi mujassamlashadi.

3. Tasvirlangan ijtimoiy xarakterga yozuvchining g’oyaviy-emosional munosabati (muayyan xarakterni sevishi, ardoqlashi, e’zozlashi yoki ma’lum xarakterni qoralashi, rad etishi, undan g’azablanishi; aniq bir xarakterni bir vaqtini o’zida ba’zida ma’qullashi, ba’zida ayblashi va h.)

Jumladan, “O’tgan kunlar”da Abdulla Qodiriy Kumushni sevib tasvirlasa, Jannat kampirni qoralab tasvirlaydi. Zaynabni dam oqlasa, dam yomonlaydi.

G’oyaviy mazmunning bu atributlari birlashadi va ayni paytda, asar qismlarini butunlikka olib keladi. Chunki badiiy asrning g’oyasi-mazmunining turli tomonlarining yaxlitlashuvidan yuzaga keladi-bu yozuvchining obrazli, emosional, umumlashtirilgan fikridirki, ko’rganingizdek, u xarakterlarni tanlashdan, anglashdan, baholashdan kelib chiqadi.

¹ В.Белинский. Адабий орзулар. Т., Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977, 104-105-бетлар.

² Шу асар, 103-бет.

Rusning buyuk yozuvchisi Maksim Gorkiy temaning ana shu ahamiyatidan kelib chiqib, uni **adabiyotning ikkinchi unsuri (elementi)** deb ataydi va uni shunday ta'riflaydi: **“Tema avtor tajribasida bunyodga kelgan, hayotning o'zi ko'rsatib bergan, ammo hozircha avtor tasavvurida hali to'la-to'kis shakllanmagan bir holda saqlanib, obrazlarda gavdalandirishni talab qilib, avtorda ishlashga mayl uyg'otadigan g'oyadir”**. Ushbu ta'rifdan ham ma'lum bo'layaptiki, tema va g'oya – birbutun, yuqorida ko'rganimiz mazmun va shakl kabi (tema g'oyaning ichida, g'oya mazmunning ichida yashaydi) yaxlit hodisadir.

Adabiyotshunoslikdagi fikrlarni umumlashtirsak, badiiy asar temalarini uchga ajratish mumkin:

1. **Adabiy mavzular**. Insoniyatga xos bo'lgan barcha fazilatu qusurlar(sevgi-muhabbat, mehr-oqibat, vafo-sadoqat, shodlik va quvonch, g'am va qayg'u, qasos, rashk, o'lim, saxiylik va baxillik, baxtu baxtiyorlik, matonat va shijoat, mehrli tabassumu yolqin nigoh, ehtiros, sog'inch, chanqoqlik va jo'shqinlik va h.) adabiy mavzulardir. Shu sababdan Oskar Uayld “Dorion Greyning portreti”(“Jahon adabiyot”, yanvar, 2000)asarida topib aytadi: “Fikr va so'z san'atkor uchun san'at vositasidir. Illat va fazilat – uning ijodi uchun materialdir”. Bu xulosa hamma davr adabiyotlari uchun tegishlidir.

2. **Tarixiy mavzular**. Tarixda, o'tmish (moziy)dan tasvir predmetiga material tanlash va shu asosda zamondoshlarning diqqatini qiziqtirgan eng zarur muammolarga javob izlash – bosh xususiyat kasb etadi. Jumladan, “Navoiy”(Oybek), “Yulduzli tunlar. Bobur”(P.Qodirov), “Ulug'bek xazinasi”(O.Yoqubov) – uzoq tariximizni yoritisa, “O'tgan kunlar”(A.Qodiriy), “Kecha va kunduz”(Cho'lpon), “Qutlug' qon”(Oybek) – yaqin o'tmishimizni gavdalandiradi.

3. **Zamonaviy mavzular**. Bugungi zamondan, aniq bosqich – istiqlool davri kishilarining hayotini tasvirlash va shu orqali hayotdan dars berish – zamonaviy mavzularga xos bosh xususiyatdir. Bugun Istiqlool talabiga monand komil kishilarni – fikrlovchi, tadbirkor, el-yurt uchun kuyub, yonib yashovchi, adolat va haq uchun kurashuvchi qahramonlarni tasvirlash, ularning murakkab obrazlarini yaratish – zamonaviy mavzularning kashfiyotlari bilan bog'liq.

Mavzular qanday atalishidan qat'iy nazar hammasining asosida zamondoshlarning ko'nglini band etgan muhim masalalarga javob izlash va javobda insoniylashgan umumbashariy dolzarb g'oyalar targ'ib qilinishi talab etiladi.

Adabiy asar hayotni keng va chuqur, barcha tomonlari bilan tasvirlar ekan, unda asosiy tema va yordamchi temalar bo'lishini taqoza etadi.

Jumladan, “O'tgan kunlar” romanining asosiy temasi XIX asrning ikkinchi yarmidagi hayot ko'rinishlarini tasvirlash bo'lsa, aynan ana shu mavzuning turli qirralarini ochuvchi yordamchi temalar ham ko'p: Otabek va homid o'rtasidagi (yangilik va eskilikning)kurashi, Kumush va Zaynab orasidagi kundoshlik, ota-ona va o'g'il orzulari orasidagi qarama-qarshilik, qipchoqlar va qorachopon(o'zbek)lar o'rtasidagi qirg'in va h. Bularning hammasi bosh temaning mohiyatini isbotlashga, bo'rttirishga, ta'sirchanligini ta'minlashga, birgina so'z bilan aytganda, bosh temani yoritishga bevosita va bilvosita xizmat qiladilar.

Badiiy asar muyyan bir mavzuni tasvirlar ekan, bevosita shu mavzuning haqiqatini kashf qilish bilan ko'pning diqqatini e'tibordan chetda qolayotgan muammoga qaratadi (Masalan, “O'tgan kunlar”da birinchi bor kundoshlikning fojiasi yaqqol va bo'rttirib gavdalandirilgach, kundoshlikni qoralovchilar va “oladigan xotiningiz sizga muvofiq bo'lishi barobarida er ham xotung'a muvofiquttab' (tabga mos, munosib) bo'lsin” talabini yoqlovchilar keskin ko'payib ketgan). Demak, yozuvchi doimo aniq maqsadni ko'zlab, “odilona hayotning yoqlovchisi, sudyasi bo'lib ish ko'radi. Yozuvchining maqsadi, orzusi, haqiqati, adolati... hammavaqt asar qahramonlariga taqsimlanadi, ular qalbiga joylashtiriladi. Va qahramonlarning o'zaro munosabatlaridan, harakatlaridan, qalb tug'yonlari tasviridan jonlanadi, jilolanadi, yaxlitlashadi va birbutun go'zalligi (mukammalligi) bilan kitobxonni harakatga soladi. **Bu badiiy asar “hujayralari”dan sizib chiquvchi qon, qon tufayli faoliyat ko'rsatayotgan jon, jon tufayli tirik bo'lgan ruh - badiiy g'oyadir.**

Demak, g'oya ijodkorning qalamga olinayotgan voqyelikka munosabatidir. Mavzu esa aks ettirilayotgan voqea-hodisalarning umumlashmasi, yig'indisi, ya'ni badiiy asar uchun tayanch bo'lgan asosiy fikr va maqsad ob'ektidir.

Yana bir mulohaza. “Gap roman yoki qissa mavzuining nechog'li muhimligi yoki dolzarbligida emas, balki shu muhim va dolzarb mavzuni yoritishda yozuvchining badiiy salohiyati, mahoratida

ekan-da?.." degan ritorik tushuncha ko'p gapiriladi. Lekin shu salohiyat, mahorat qanday qilib voqye bo'lishi yechilmaydi.

Aslida, chiroqning shishasini – mavzu desak, shu mavzuni kerakli narsaga aylantirayotgan, uning ardog'ida yonayotgan pilikka – uning yorug'lik nuriga, shu nurning toza yolqiniga bog'liq. Pilik notekis bo'lsa, zaruriy ishlov berilmagan bo'lsa – uning yonishidan shisha darrov qorayadi, natijada yorug'lik nurining ta'sir doirasi kamayadi, yorug'lik darajasi xiralashadi. Xuddi shunday, mavzu g'oyani asraganidek, uning yonishiga imkon tug'dirganidek, g'oya mavzuni yorqin qilib (xiralashtirmasdan) yoritishi lozim. Ana shundagina, ya'ni ular bir-biriga jon berib va jon olib, birlashib, yaxlit bir mazmunni ifoda qilganlaridagina – poetik ahamiyat kasb etadilar; jonlanadilar, muhitni va odamlarni kerakli nur bilan yoritadilar. Ana shu holatni bunyod etish – salohiyatdir, badiiy mahoratdir.

Ijodkor – voqelik – fikr-maqсад – munosabat. O'z-o'zidan ayonki, bular bir-biri bilan mustahkam bog'langan zanjirlardir. Ma'lumki, voqyelik haqidagi fikr o'z-o'zidan tug'ilmaydi, u kuzatish, tahlil qilish, o'rganish asosida paydo bo'ladi. bu jarayonda – tabiiyki . nimadir inkor qilinadi, nimadir ma'qullanadi. Nimanidir ma'qullash yoki inkor qilish esa, albatta, munosabatni taqozo etadi. Chunki munosabat bo'lmasa tasdiqlash, ma'qullash ham, rad qilish, qoralash ham bo'lmaydi. Ijodkorning oddiygina, novdagi bargni tasvirlashi yoki unda hosil bo'layotgan kurtakni madh etishi ham o'ziga xos munosabatdir. Ya'ni bu tabiatning muayyan bir hodisasiga qarash va u orqali o'quvchida ma'lum bir kayfiyat uyg'otishdir."(A.Ulug'ov, 26-bet).

Bu fikrlarning yaqqol misolini ko'raylik. hamid Olimjon 1937 yil bahorida Qozog'istonda bo'lib, qozoq xalqining hayoti bilan tanishadi. hasan Qayg'i, Jambul kabi oqinlar ijodini o'rganadi, ularning xalq qalbida yashayotganini ko'radi. O'z umrini ham sarhisob qiladi. Orzu-umidlarga, boqiy xayollarga to'lib-toshadi. Martning oxirlarida Toshkentga keladi va ertalab uyg'onganida ishxona derazasi oldida bir to'p o'rik chaman bo'lib, oppoq gullagan. Ko'ngildagi o'y-orzulari ham o'rikdan turtki olib ochila boshlaydi, uning xabari qog'ozga to'kiladi:

Derazamning oldida bir tup

O'rik oppoq bo'lib gulladi...

Bu xabarni eshitgan o'quvchida ham turli-tuman fikrlar uyg'onadi. Lekin shoir nima demoqchi? O'rik gullari-hayotning navbahori, navbahorning ilk elchisi shoir qalbidagi qaysi kechinmalarni yuzaga chiqarar ekan? Bu kechinma, hissiyot, fikrlar oqimi sizni bizni o'ziga oshno qilarmikan? Shoir histuyg'ulari bizning kechinmalarimizni ham uyg'ota olarmikan? hayajonga sola bilarmikan? hayot ritmini so'z va obrazlarning harakati orqali ifodalay olarmikan? Bu emosionallikni, romantikani, ularning turfa ranglarini bo'yi-basti bilan ko'rsatib, qalblarimizga zarur bo'lgan estetik "ozuqani" bera bilarmikan?

Novdalarni bezab g'unchalar
Tongda aytdi hayot otini.
Va shabboda qurg'ur ilk sahar
Olib ketdi gulning totini.

har bahorda shu bo'lar takror,
har bahor ham shunday o'tadi.
Qancha tirishsam ham u beor
Yellar meni aldab ketadi.

Ko'rinyaptiki, o'rikning gullashi shoir qalbidagi kechinmalarni uyg'otdi: har bahor o'rik gullarning mazasini shabboda olib ketadi. Bu yil shunday takrorlanyapti. Inson umri ham shunga o'xshash emasmi? Eng zavqqa, kuchga, shodlikka to'lganingda-gullaganingda hayoting rishtalari gul kabi sochilmasmikini?..

Mayli deyman va qilmayman g'ash

Xayolimni gulga o'rayman
har bahorga chiqqanda yakkash
Baxtim bormi deya so'rayman.

O'rik novdalarini bezagan g'unchalar-gul hayotining bahori ekan, lirik qahramon hayotining bahori nima? Bu-baxt. Baxtli hayot. Lekin u bormi, mangu barqarormi?

“Ana shu tarzda gulning toti to'g'risidagi fikrlar baxt haqidagi o'ylar bilan uyg'unlashadi. Gulning toti, lirik qahramonning baxti-she'r g'oyasi ana shu ikki qalbning uchrashgani va uchqun sochgan nuqtasida ochiladi” (N.Karimov). “Baxtim bormi?” degan so'roq lirik qahramonni o'ylatsa, “ikkinchidan, o'quvchining ongida qandaydir savol alomatini ham, ya'ni “bundan keyin nima bo'ladi?” degan qiziqishni, masalaga faol munosabatni ham uyg'otadi. Shoir o'z o'quvchisida shunday tuyg'uni uyg'otib olgandan keyingina, bu esa poetik mahoratning “sir”laridan biridir, baxtli hayot bahorini ifoda etuvchi yaxlit fikrlarni misralarga tizib tashlaydi” (S.Azimov):

Yuzlarimni silab-siypalab,
Baxting bor deb esadi yellar
Etgan kabi go'yo bir talab
Baxting bor deb qushlar chiyillar.

hamma narsa meni qarshilar,
har bir kurtak menga so'ylar roz
Men yurganda bog'larga to'lar
Faqat baxtni maqtagan ovoz:

“Mana senga olam-olam gul
Etagingga siqqanicha ol.
Bunda tole har narsadan mo'l,
To o'lguncha shu o'lkada qol.

Umrida hyech gul ko'rmay
O'tganlarning haqqi ham senda
har bahorni yig'lab qarshilab

Ketganlarning haqqi ham senda...”

Demak, lirik qahramon baxtining borligini yellar ham, qushlar ham, har bir kurtak ham, baxt ovozi ham iymon keltiradi, tasdiqlaydi. “Baxti mangu barqaror el”, “har gulistonda bahor mangu” bo'lgan Vatan ulug'lanadi.

O'quvchi qalbida ana shu oliyjanob tushunchalar, ana shu bir olam hislar ko'chgandan so'ng, “har narsadan baxt mo'l o'lka”ga sodiq farzandligidan sevinch to'lgach, shoir she'rini tugatadi:

Derazamning oldida bir tup

O'rik oppoq bo'lib gulladi...

ha, “she'r ko'ngillarga nur olib kirgani yaxshi, g'ashlik va najotsizlik tuyg'usin emas”(E.Vohidov). Baxt va baxt haqidagi orzu-inson kamoloti uchun zarur omil ekan, uni kuylagan ham mangu tirikdir.

Ko'rinadiki, asarning g'oyasi (tema kabi) asar mazmunida – undagi umumlashma, emosional, obrazli fikrda ifodalanadi. U ham bosh g'oya va yordamchi g'oyalardan iborat bo'ladi. Jumladan, XIX asrning ikkinchi yarmi “tariximizning eng kirlik, qora kunlari” - “O'tgan kunlar”ning bosh g'oyasi bo'lsa, Otabek-Kumush-Zaynab o'rtasidagi muhabbat-kundoshlik tufayli fojiaga olib borishi-yana bir yordamchi g'oyadir.

Qorachopon va qipchoqlar qirg'ini – feodal jamiyatini inqirozga olib borishi – yana bir yordamchi g'oyadir. Mamlakat markazlashgan bir davlat tomonidan idora qilinganda, urush va qirg'inlar, talon va tarojlarni yo'qotish mumkinligi ham – yordamchi g'oyalardan biridir...

Yordamchi g'oyalarning hammasi ham oxir-oqibat bosh g'oyaga kelib tutashadi va bosh g'oyaning isbotiga, daliliga, birbutunligiga, ta'sirchanligiga xizmat qiladi. Eng asosiysi, asar hujayralariga sochilgan fikrlarning rivojini bir o'zanga soladi, shoshqin va toshqin, zavqli va yaratuvchan, betakror va tinimsiz mavj uruvchi, o'zigagina xos va olamlarga tegishli bo'lgan insoniyatning komillik tomon harakatiga yangicha mazmun beruvchi daryoni vujudga keltiradi; buning yaratuvchisi ham, boshqaruvchisi ham yozuvchi-san'atkordir, yozuvchi qalbidagi nurdir, aqlidagi-bilimdir, talantidagi qudratdir.

Mavzu: III. Badiiy asar syujeti va kompozitsiyasi

Reja:

1. Syujet haqida tushuncha va uning ta'rifi
- 2 Syujet-xarakterlar namoyon bo'ladigan va hayot ziddiyatlarini umumlashtiradigan voqealar silsilasi
3. "Yasama", "Tayyor", "Sayyor" syujetlar
4. Syujet tiplari
5. Syujetning tarkibiy qismlari
6. Tur va janrlarda syujet

Yuqorida "Yulduzli tunlar" romanidan keltirilgan parchani xotirlasangiz, fotihlikdan, shohlikdan, Ko'hinurdek boylikdan otalikni, insoniylikni yoqlagan, humoyunga o'z jonini sadqa qilgan Bobur – benazir podshoh, dilbar inson, degan fikrni yetkazish uchun hayotda bo'lishi mumkin bo'lgan voqea yaratiladi: humoyun og'ir xastalanadi. Uning davosi topilmagach, Shayxulislom qiymati ulkan oltin xazinalariga barobar keladigan Ko'hinur olmosini din yo'liga tasaddiq qilishni so'raydi. Shayxulislomning nafsini tushungan Bobur, o'g'il uchun unday olmoslarning yuztasidan ham azizroq bo'lgan jonini Parvardigorga tasaddiq qiladi: humoyunga umri - jonini qurbon etadi va humoyunning sog'ayib ketishini Allohdan iltijo qiladi... Bu voqeani ko'z o'ngida jonlantirgan, Bobur, humoyun, Mohim begim, Shayxulislom kabi obrazlarning o'y-xayollari, intilishlari, maqsadlarining eng nozik nuqtalarigacha aniq his etgan kitobxon "Bobur haqiqatan ham dilbar inson, benazir podshoh" degan xulosa(g'oya)ga keladi. Xuddi ana shu fikrning isbotini yuzaga chiqargan parchadagi voqea(voqealar silsilasi va tafsilotlari)ni **syujet** (fr. Sujet-predmet, tema) **deb yuritish – ijodiy jarayonning qonuniyatlaridan biridir.**

Demak, syujet deganda, asar qahramonlari hayotidagi voqealar va ana shu jarayondagi aloqalar, munosabatlar, to'qnashuvlar, o'sish-o'zgarishlar... jami tushuniladi; chunki **"Adabiyotning uchinchi elementi syujetdir, ya'ni odamlarning o'zaro aloqalari, ular o'rtasidagi qarama-qarshiliklar, simpatiya (yoqtirish) va antisimpatiyalar (yoqtirmaslik), umuman kishilar o'rtasidagi munosabatlar – u yoki bu xarakterning, tipning tarixiy rivojlanishi, tashkil topib borishidir"**(M. Gorkiy).

Badiiy asarda syujetning yaratilishini g'oyaviy mazmun boshqaradi, g'oyaviy mazmunning talabiga uyg'un holda xarakterlar namoyon bo'ladigan va hayot ziddiyatlarini umumlashtiradigan voqealar silsilasi kashf etiladi. Voqealar silsilasi o'z navbatida asar g'oyasini badiiylashtiradi, uni tiriltiradi.

Jumladan, tragik xarakter qaltis, og'ir holatlarni, shiddatli voqealarni talab etsa va shunday vaziyatdagina o'zligini namoyon qilsa (masalan, Otello), kulguli xarakter komik vaziyatda, kulgu qo'zg'atuvchi "arzimas" voqealarda o'zligini (masalan, "Adabiyot muallimi"dagi Boqijon Baqoyev) ko'rsatadi. Bundan aniqlashadiki, xarakterlar mantig'i voqealar mantig'iga va aksincha, voqealar mantig'i xarakterlar mantig'iga (F.M.Golovchenko, M.Qo'shjonov, T.Boboyevlar ham ta'kid qilishgan) mos bo'lishi, bir-birlarining mohiyatlarini ochish lozimdir.

Jumladan, "O'tgan kunlar"dagi Otabek o'zining sevgisiga sodiq qoladi. Zaynabga uylanganda ham, uning qarshisida "bir jonsiz haykal o'rnida" bo'ladi. homidning ig'volari tufayli Kumush Otabekdan voz kechib, Komilbekka turmushga chiqishga rozilik berganda ham, Otabek "Men sizga ishonaman" degan Kumush ishonchiga – sevgisiga sodiq qoladi, uni qutqarish uchun jonidan kechib, homid, Mutal, Sodiq bilan olishadi va yengib chiqadi... Demak, voqealar mantig'i Otabekning sofdilligi, irodaliligi, "asl yigitligi"ni bo'rttirishga, uning xakteri mantig'ini asoslashga, ishonchligini ta'minlashga, jonli tasavvur etishga xizmat qilmoqda. Oqibatda esa, ular birlashib g'oyaviy mazmun (eng kirlik, eng qora kunlar)ni tirikligini, yuquvchanligini yuzaga chiqarmoqda.

Syujet obrazlarning o'zaro aloqalari, ular o'rtasidan qarama-qarshiliklar, simpatiyalar va antipatiyalar ekan, demak, u hayot ziddiyatlarini ham ixtiro qiladi, umumlashtiradi, kashf etadi. hayotiy ziddiyatlar asarga ifoda etilgan g'oyalar, tasvirlangan xarakterlar, kayfiyatlar kurashi tarzida ko'chadi va u konflikt deb yuritiladi.

Konflikt - syujetni harakatga soluvchi kuch. Uning ta'sirdorligini, qiziqarligini, ko'lamini belgilovchi unsurdir. Uning turli xillari uchraydi:

1. **Psixologik (ruhiy) konflikt** qahramon qalbidagi hissiyotlar, tushunchalar (ojiz va kuchli jihatlar) kurashi;

2. **Ijtimoiy konflikt** – asar qahramonlari bilan ular yashayotgan sharoit o'rtasidagi kurash;

3. **Shaxsiy – intim konflikt** – bir biriga qarama-qarshi xarakterlar, guruhlar o'rtasidagi kurash. Konfliktning ushbu uch xili hamma romanlarda ham uchraydi, lekin psixologik konflikt yetakchi bo'lgan asarlar (“Sarob” - A.Qahhor; “Ulug'bek xazinasi” – O.Yoqubov) doimo adabiyotning sifat ko'rsatgichi bo'lib, yorqin iz qoldirganlar.

Jumladan, “O'tkan kunlar” romanida Yusufbek hoji, Otabeklarning maslakdoshlari bilan Musulmonqul, Azizbekka o'xshash feodal tuzum hukmdorlari orasidagi to'qnashuv – ijtimoiy konfliktga asos solsa, Otabek, hasanali, Qutidor va homid, Mutal, Sodiq, Jannat kampir o'rtalaridagi olishuv-shaxsiy-intim konfliktni keltirib chiqaradi. Otabek ikkinchi martaba uyulanish Kumushga nisbatan xiyonat ekanini tushunadi, axloqsizlik qilayotganini tan oladi, biroq ota-onaning irodasiga bo'ysinadi. Ana shu jarayonda qalbida kechgan kurash-psixologik konfliktni vujudga keltiradi. Uch xil konflikt birlashib, katta qudrat kasb etadi va “O'tkan kunlar” syujetining shiddatli va ta'sirchan harakat qilishini, asar qahramonlarining dramalarini yaqqol ochilishini ta'minlaydi.

Badiiy syujetlar turli yo'llar bilan yaratilishi mumkin. Ilmda, ko'pincha, uning uchitasi haqida gapiriladi:

1. Asarda tasvirlanayotgan voqealar yozuvchi tasavvuri mahsuli bo'ladi. ulardagi voqealarning barchasi badiiy to'qima (fantaziya) yordamida yaratiladi. Uni **“yasama” syujet** deb atasa bo'ladi. Jumladan, “Sariq devni minib”(X.To'xtaboyev), “Gulliverning sayohatlari”(J.Svift), “Odam amfibiya”(A.Belyayev), “Oydagi birinchi odamlar”(G.Uells)ini isbot misolida ko'rsatish mumkin.

2. Asar syujeti hayotdagi tayyor voqealar asosiga quriladi. “Prototip” shaklidagi hayotiy va tarixiy voqealarning deyarli barchasi asarda aks etgan bo'ladi va ular **“tayyor” yoki “hayotiy” syujetlar** deb yuritiladi. “Navoiy”(Oybek), “Ulug'bek xazinasi”(O.Yoqubov), “Yulduzli tunlar”(P.Qodirov), “Bolalik”(Oybek), “O'tmishdan ertaklar”(A.Qahhor), “Navro'z”(N.Safarov), “Graf Monte Kristo”(A.Dyuma), “Zaynab va Omon”(h.Olimjon), “Aka-uka Karamazovlar”(F.Dostoyevskiy) kabilar ana shu yo'l bilan yaratilgan asarlardir.

3. Yozuvchilar o'zlarigacha yozma adabiyotda ma'lum bo'lgan syujetlarga asoslanadilar, ularni qayta ishlaydilar, o'z salohiyatlari va mahoratlariga asoslanib, ularni yangicha talqin qiladilar. Bu **“sayyor” yoki “o'zlashtirilgan” syujetdir**.

Turli xalqlarning eposlarida ota tanimagan o'g'li bilan kurashga tushishi syujetini uchratish mumkin: antik eposda Odissey Telegon bilan, nemislarda Gildebrand Gadubrand bilan, eronlarda Rustam Suhrob bilan, ruslarda Ilya Muromes Sokolnik bilan olishadilar. Undan tashqari, buni Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviy, Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy tomonidan yaratilgan “Xamsa”chilik an'anasi misolida ham ko'rsa bo'ladi. ularning har biri-mustaqil asar, ulardagi kashf qilingan xarakterlar betakror bo'lishidan qat'i nazar qoliplovchi voqea (syujet)ning asosi yagonadir.

ha, “Donjuanlar, Faustlar, Majnunlar, Prometeylar, Iskandarlar, Jyulettalar ko'p bo'lgan. Lekin ularni faqat Bayron va Pushkin, hyote va hayne, Navoiy va Nizomiy, Esxil va Shekspir nomlari bilan bog'laymiz. Boshqa mualliflarda bular hayotda yoki tarixda bo'lgan narsa kabi qabul qilinadi. Faqat daholar qo'liga tushgandagina “fakt”(syujet deb tushuning-h.U) muammoga aylanadi. Biz endi buni klassika deb ataymiz”¹.

Syujetni tashkil etuvchi voqealar bir-biri bilan turli tarzda bog'lanadilar: ba'zilar bir-biri bilan vaqt orqali bog'lansa (A dan so'ng B yuz berdi), ba'zilar bir-biri bilan sabab-oqibat orqali (A sababli B yuz berdi) bog'lanadi. Ba'zi asarlarda bu ikkala holat (A dan so'ng, A sababli B yuz berdi) birlashadi. “Shoh o'ldi, malika ham o'ldi” gapida – birinchi tip – vaqt bilan o'zaro bog'langan syujet-xronikal (yillarga asoslangan) syujet yuzaga kelsa, “Shoh o'ldi, bu qayg'udan malika ham o'ldi” gapida – ikkinchi tip sabab-oqibat bilan bog'langan syujet – konsentrik (bitta umumiy markazga yig'ilmoq)

¹ А.Мухтор. Уйқу қочганда, Т., “Маънавият”, 1997, 19-бет.

syujet yaratilsa, “Shoh o’ldi, bu o’lim qayg’usiga chiday olmay malika ham o’ldi” gapida – uchinchi tip – ikki xil syujet birlashadi: xronikal – konsentrik syujetni voqye qiladi.²

Xronikal syujetda ko’pincha sarguzasht (aventyura)ga, favqulodda hodisalarga o’rin berilsa (“Ramayana”, “Mahobhorat”ni eslang), qahramonlar ketma-ket to’siqlarga duch kelaversa, ularni yengaversa-qahramonliklarning cheki-chegarasi bo’lmasa, konsentrik syujetda bir-biri bilan mustahkam bog’liq bo’lgan voqealar silsilasida qahramon faoliyati izchil, sabab-oqibatga asoslangan holda ishonchli ochiladi, realistik va psixologik (“Ulug’bek xazinasi”, “Sarob” romanlaridagidek) tasvir chuqurlashadi.

Xronikal-konsentrik syujetda esa bir nechta yo’nalishdagi yirik voqealar bir-biriga mustahkam bog’lanadi. hayot ponoramasini keng va chuqur tahlil etiladi. Qahramon xarakteri va qalbidagi o’ziga xosliklar, yangilanishlar, o’sish-o’zgarishlarning barchasi asoslanadi. “Urush va tinchlik”(L.Tolstoy), “Forsaytlar haqida qissalar”(Golsuorsi), “Qullar”(S.Ayniy), “Ufq”(S.Ahmad) kabi asarlar dalil bo’la oladi.

Syujetning uch xil tipi hamon amaliyotda qo’llaniladi, ularni yaratish, kashf etish imkoniyatlari cheksizdir. Faqatgina ularni tanlash – yozuvchining iqtidoriga, mahoratiga bog’liq, yanada to’g’rirog’i, yozuvchi ifoda qilmoqchi bo’lgan g’oyaga, g’oyaning sertarmoqligiga, chuqurligiga borib taqaladi.

Badiiy (konsentrik tipdagi epik va dramatik) asarlarda voqealar silsilasi muayyan bosqichlar bilan o’sib borishi yaqqol ko’zga tashlanadi. Ularning har biri turli ilmiy tushunchalar bilan yuritiladi.

1. **Prolog** (gr.pro-old, avval, logos-so’z) – **muqaddima** (arab. kirish, debocha, asarning dastlabki tushuntirish, boshlanish qismi ma’nolarini beradi)da yozuvchining niyati va maqsadi yoki tasvirlamoqchi bo’lgan voqealarining qisqacha, siqiy tarzidagi izhori beriladi. Ba’zida asosiy voqeadan uzoq bo’lgan, lekin keyinchalik shu voqeani oydinlashtiruvchi biron-bir ko’rinish tasvirlanishi mumkin. Masalan, “O’tgan kunlar” romanidagi prolog quyidagichadir:

“Modomiki, biz yangi davrga oyoq qo’ydik, bas, biz har bir yo’sunda ham shu yangi davrning yangiliklari ketidan ergashamiz va shunga o’xshash dostonchilik, ro’monchilik va hikoyachiliklarda ham yangarishg’a, xalqimizni shu zamonning “Tohir-Zuhra”lari, “Chor darvesh”lari, “Farhod-Shirin” va “Bahromgo’r”lari bilan tanishtirishga o’zimizda majburiyat his etamiz.

Yozmoqqa niyatlanganim ushbu-“O’tgan kunlar”, yangi zamon ro’monchilig’i bilan tanishish yo’lida kichkina bir tajriba, yana to’g’risi bir havasdir. Ma’lumki har bir ishning ham yangi – ibtidoiy davrida talay kamchiliklar bilan maydonga chiqishi, ahillarning yetishmamlari ila sekin-asta tuzalib, takomilga yuz tutishi tabiiy bir holdir. Mana shuning daldasida havasimda jasorat etdim, havaskorlik orqasida kechaturg’on qusur va xatolardan cho’chib turmadim.

Moziyga qaytib ish ko’rish xayrlik, deydilar. Shunga ko’ra mavzu’ni moziydan, yaqin o’tgan kunlardan, tariximizning eng kirlik, qora kunlari bo’lg’an keyingi “Xon zamonlari”dan belgiladim”.

2. **Ekspozisiya** (lat. Expositio-tushuntirish) – **dastlabki holat**da asarda yuz beruvchi voqealarning o’rni, joyi, asar qahramonlarining harakatlariga turtki beruvchi dastlabki voqealar tasvirlanadi. “O’tgan kunlar” ekspozisiyasiga diqqat qilaylik:

“1264-nchi hijriya, dalv oyining 17-nchisi, qishki kunlarning biri, quyosh botqan, tevarakda shom azoni eshtiladur...”

Darbozasi sharqi-janubiga qaratib qurilg’an bu dongdor saroyini Toshkand, Samarqand va Buxoro savdogarlari egallaganlar, saroydagi bir-ikki hujrani istisno qilish bilan boshqalari musofirlar ila to’la. Saroy ahli kunduzgi ish kuchlaridan bo’shab hujralariga qaytqanlar, ko’b hujralar kechlik osh pishirish ila mashg’ul, shuning uchun kunduzgiga qarag’anda saroy jonlik: kishilarning shaqillashib so’zlashishlari, xoxolab kulishishlari saroyini ko’kka ko’targudek.

Saroyning to’rida boshqalarga qarag’anda ko’rkamroq bir hujra, anavi hujralarga kiyiz to’shalgani holda, bu hujrada qip-qizil gilam, uttalarda bo’z ko’rpalar ko’ringan bo’lsa, munda ipak va adras ko’rpalar, narigilarda qora chiroq sasig’anda, bu hujrada sham’ yonadir, o’zga hujralarda yengil tabi’atlik, serchaqchaq kishilar bo’lg’anida bu hujraning egasi ham boshqacha yaratilishda:

² Қаранг:Введение в литературоведение, Москва, “Высшаяая школа”, 1988, 205-бет; Н.Ҳотамов, Б.Саримсоқов. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати, Т., “Ўқитувчи”, 1979, 302-бет.

Og'ir tabi'atlik, ulug' gavalik, ko'rkam va oq yuzlik, kelishgan qora ko'zlik, mutanosib qora qoshlik va endigina murti sabz urgan bir yigit. Bas, bu hujra, bino va jihoz yog'idan, ham ega jihatidan diqqatni o'ziga jalb etarlik edi. Qandog'dur bir xayol ichida o'lturg'uchi bu yigit Toshkandning mashhur a'yonlaridan bo'lg'an Yusufbek hojining o'g'li – Otabek.

Saroy darbozasidan ikki kishi kelib kirgach, ulardan birovi darboza yonidagi kimdandir so'radi:

- Otabek shu saroyga tushganmi?

Bizga tanish hujra ko'rsatilishi bilan ular shu tomong'a qarab yurdilar..."

Ko'rinyaptiki, bu parchada A.Qodiriy voqealar kechadigan vaqtni, joyni, shart-sharoitni, asar qahramonlari Otabek, Yusufbek hoji, Ziyo shohichi, Rahmat, homid, hasanali sarguzashtlarining debochasi haqida ilk ma'lumotni beradi. Demak, ekspozitsiyada kitobxon asar qahramonlari bilan tanisha va ularning shaxsiga qiziq boshlaydi.

3. **Tugun** – badiiy asardagi harakatning boshlanishi, konfliktning “urug'i”. U ilk tarzda, “urug'” shaklida ko'ringan qarama-qarshilikni kuchaytiradi. Konfliktning boshlanish jarayonidan xabar beradi.

“O'tgan kunlar”dagi konfliktning “urug'i” Otabek bilan homid o'rtasida sodir bo'ladi. ular uylanish haqida bahslashadilar. Otabek “Oladurg'on xotiningiz sizga muvofiq bo'lishi barobarida er ham xoting'a muvofiqtatib bo'lsin,” – desa, homid “Xoting'a muvofiq bo'lish va bo'lmasliqni unga keragi yo'q, xotinlarga “er” degan ismning o'zi kifoya...” – deydi. Otabek yakka muhabbatni yoqlasa, homid ko'p xotinlikni ma'qullaydi. Mirzakarimboy otlig' savdogarning “Shundog' ko'hlikki, bu o'rtada uning o'xshashi bo'lmas” qizi tilga olinganda “homidning chehrasi buziladi”, toqatsizlanadi. Otabek esa “g'ayriixtiyoriy bir tebranadi”, chayqaladi.

Otabekning Kumushga ishq qo'yishi va homidning ham Kumushdan umidvorligi to'qnashgan joy – tugunni keltirib chiqaradi. Demak, tugun harakatni aniqlashtiradi, voqeaning asosli va shiddatli rivojlanishiga turtki bo'ladi, syujetning rivoj yo'liga, qanday yechilishiga kitobxonni qiziqtiradi.

4. **Voqea rivoji**. Tugundan boshlab to kulminasion cho'qqigacha tasvirini topgan voqealar – voqea rivoji hisoblanadi. Voqea rivojida – obrazlarning o'zaro munosabatlari (kurashlari, simpatiya va antipatiyalari) keng va batafsil tasvirlanadi, xarakterlarning qirralari baralla ochiladi, asarda aks ettiriluvchi muammo o'zligini bo'yi-basti bilan yaqqol ko'rsatadi.

Masalan, “O'tgan kunlar” romanida Otabek Kumushga uylanadi. Kumushdan benasib qolgan homid tuhmat uyushtiradi: uning chaqimchiligi natijasida Otabek va Qutidor qamoqqa olinib, dorga osishga hukm qilinadilar. Gunohsizligi oshkor bo'lib, dor yonidan qaytadilar. O'zbek oyim tazyiqi (to'g'rirog'i orzusi) tufayli Otabek Zaynabga uylanadi. homid Otabek nomidan “taloq xati”ni uyushtiradi. Qutidor kuyovini darbozasi oldida “Uyatsizga manim uyimdan o'rin yo'q, uyatsiz bilan so'zlashishga ham toqatim yo'q” – deya quvlaydi. Kumush Komilbekka unashtiriladi. Komilbek o'ldiriladi. homidning siri fosh bo'ladi. Otabek u bilan kurashishga bel bog'laydi.

Yuzaki tarzda bayon etilgan ushbu voqealar – “O'tgan kunlar” romanining voqea rivoji sanaladi: sof, beg'ubor muhabbatning og'riqli, ziddiyatli chigalliklari tobora avjlanib boradi, u rivojlangani, o'sgani sayin – Otabek va homid guruhi bilan bog'liq obrazlar galereyasi olami o'quvchi ko'z o'ngida yaqqol gavdalanadi.

5. **Kulminasiya** (lat. Culmen- cho'qqi) – syujet rivojining eng yuqori cho'qqisi sanaladi. Bu “cho'qqi”dan turib qarasak, asarda ishtirok etuvchi hamma obrazlarning qismati aniq ko'rinadi: ular xarakteri to'la-to'kis ochiladi.

“O'tgan kunlar”da Otabek bilan homidning hayot-mamot kurashining yakuni, ya'ni Kumushni o'g'irlashga urinish kechasi Otabek tomonidan avval Mutal polvonni, so'ng Sodiq tomtesharni, keyin homid xotinbozni o'ldirilishi – kulminasiya sanaladi. Ana shu voqeadan so'ng, voqealar rivojlanishi xotimaga tomon yo'naladi.

6. **Yechim**da-asar syujetidagi voqea va qahramonlar taqdiri hal qilinadi. Tugun yechiladi. Kurash xotima topadi. “Oqilona hayot” o'zining adolatli hukmini chiqaradi. “O'tgan kunlar”da homid va uning hamtovoqlarining ayanchli o'limi, Kumushning vafoti, Otabekning shahid bo'lishi – yechimga dalolatdir.

7. **Epilog** (yunoncha. Epi – so'ng, logos-co'z) – **xotima** (ar. Biror narsaning oxiri, so'ngi, tugashi, tamom bo'lishi) syujetning asosiy voqealari tamom bo'lsa-da, hamon taqdiri aniq bo'lmagan ba'zi qahramonlarning qismati xotima topadi.

“O’tgan kunlar”dagi xotima shundaydir:

“Keyingi Marg’ilon borishimda yaqin o’rtoqlardan Yodgorbek to’g’risini surishtirib bildim: Yodgorbek ushbu asrning o’n to’qquz va yigirmanchi ochliq yillari miyonasida vafot qilib, undan ikki o’g’ul qolibdir. O’g’ullaridan bittasi bu kunda Marg’ilonning ma’sul ishchilaridan bo’lib, ikkinchisi Farg’ona bosmachilari orasida ekan. Bu kunda nomu-nishonsiz, o’luk-tirigi ma’lum emas, deyдилar.”

Syujetning tarkibiy qismlari “O’tgan kunlar”dagidek joylashgan asarlar ham (Mas., “Zaynab va Omon”) ko’p. Ayni paytda, ba’zi asarlarda yagona syujet yo’nalishi (Mas., Shayxzodaning “Toshkentnoma”si, S.Zunnunovaning “Ruh bilan suhbat”i kabi) bo’lmasligi ham mumkin. Ba’zi asarlarda syujetning prolog va epilog kabi tarkibiy qismlari umuman qatnashmaydi. Ba’zi asarlar (“Qutlug’ qon”, “Qullar”)da syujet bo’laklari xronikal (ekspozitsiya-tugun-voqea rivoji-kulminasiya-yechim) tarzda batartib qurilsa, ba’zi asarlar (“Bemor”, “O’g’ri”-A.Qahhor) tugundan yoki (“Ko’r ko’zning ochilishi”-A.Qahhor) kulminasiyadan boshlanadi. Bunday xilma-xillik yozuvchining o’ziga xos talanti, badiiy mahoratining sirlari bilan izohlanadi; asar g’oyaviy mazmuni va emosional ta’sirining bir butunligini yaratish san’atining mohiyatidan – kompozitsiyaning talabidan kelib chiqadi.

“Asarning syujetli bo’lishi uning estetik qimmatining eng muhim shartlaridan biridir. Syujetsizlik badiiysizlikka olib keladi” (N.Chernyshevskiy) ekan, u adabiyotning uchinchi elementi (M.Gorkiy) sanalarkan, demak, syujet badiiy adabiyotning barcha turlari va janrlarida bo’lishi tabiiydir. Lekin uning voqey bo’lishi har bir tur va janrning predmetiga, tabiatiga mos bo’ladi. Chunonchi, g’azalda ham syujet mavjud, unda, ayniqsa, syujetning to’rtta tarkibiy qismi (tugun, voqea rivoji, kulminasiya, yechim) doimo mavjud bo’ladi. Eng asosiysi, unda voqea rivoji yaqqol ko’rinmasa-da, lekin sezasiz: tasvirlanayotgan kechinma (hislar, tuyg’ular silsilasi) tarixi, taraqqiyoti, rivoji, yakuni yaqqol ko’zga tashlanadi:

Tugun; Bosh g’oya(birinchi qism):

*Ey nasimi subh, ahvolim diloromimg’a ayt,
Zulfi sunbul, yuzi gul, sarvi gulandomimg’a ayt.*

Voqea rivoji; Yordamchi g’oyalar(ikkinchi qism):

*Buni la’li hasratidin qon yutarmen dam-badam,
Bazmi aysh ichra labolab boda oshomimg’a ayt.*

*Kom talhu boda zahru ashk rangin bo’lg’onin,
La’li shirin, lafzi rangin sho’xi xudkomimg’a ayt.*

*Shomi hijron ro’zg’oring tiyra nevchun qildi deb,
So’rmag’il mendin bu so’zni, subhu yo’q shomimg’a ayt.*

*Ul pari hajrida rangu nomkim tark ayladim,
Ko’ngil otlig’ hajr vodiysida badnomimg’a ayt.*

Kulminasiya:

*Ey karomatgo’y, ishim og’ozi xud isyon edi,
Sham’i rahmat partavi yetgaymu anjomimg’a ayt.*

Yechim:Bosh g’oya xulosasi(Uchinchi qism):

*Yo’q Navoiy bedil oromi g’am ichra, ey rafiq,
holini zinhorkim, ko’rsang diloromimg’a ayt.*

Ushbu g’azalda fikr va hislar oqimini ko’ngil ko’zi bilan “tatib” ko’rsa bo’ladi. “Aslida, buning birinchisi – mantiqiy tafakkur, ikkinchisi – hissiy tafakkur. Ikkinchisi (narsalar va harakatlar) birinchisidan oldin yuradi. Ikkalasining birligi badiiy obraz bo’ladi”, - deganida Asad Muxtor haqliga o’xshaydi.

Ba'zi she'riy asarlarda fikr va tuyg'ularni ifoda etishda voqeadan shoir ustalik bilan foydalanadi. Ularda bir necha obrazlar yaratiladi. Agar eslasangiz, Asqad Muxtorning "Afsona" she'ri – xuddi shunday asardir, unda Shahnoz, "oshiq" dushman, lirik qahramon (muallif) obrazlari yaratilgan. Undagi tasvirni hattoki hikoya qilib (aytib) berish mumkin. Bunday she'rlarni voqeaband (syujetli) she'rlar deb yuritish odati ilmda uchraydi.

Badiiy asar syujeti bilan kompozitsiya birlashganda, yaxlitlashganda – ularning qudrati beqiyos bo'ladi: hayotiylikni, badiiylikni, ta'sirdorlikni tiriklik nuri bilan ta'minlaydi, jonbaxshiydalik qiladi, o'zligini asar g'oyasiga, xarakterlarga baxshida etadi va ayni chog'da, ularga beminnat xizmatidan o'zi ham go'zallikka o'ranadi, takrori yo'q badiiy vosita ekanligini voqe qiladi.

Tayanch tushunchalar

Syujet atamasi. Syujet ta'rifi. Syujet – xarakterlarini namoyon etadigan, hayot ziddiyatlarini umumlashtiradigan voqealar jami. "Yasama", "Tayyor", "Sayyor" syujetlar. Xronikal syujet. Konsentrik syujet. Xronikal – konsentrik syujet. Syujetning tarkibiy qismlari: prolog, ekspozitsiya, tugun, voqea rivoji, kulminasiya, yechim, epilog. Tur va janrlarning syujet bilan aloqasi.

Savol va vazifalar

1. Syujet ta'rifini yodlang.
2. Syujetning tiplari va xillarini aniqlang, misollar bilan boyiting va tahlil qiling.
3. Syujetning tarkibiy qismlarini – eng yaxshi ko'rgan asarlaringiz misolida aniqlang.
4. "Ayt" radifli Alisher Navoiyning g'azalini yod oling va shu paytgacha o'rgangan mavzular asosida tahlil va tadqiq qilib, mashq daftaringizga ko'chiring.

Adabiyotlar

1. N.Shukurov va boshqalar. Adabiyotshunoslikka kirish, T., "O'qituvchi", 1979, 100-109 betlar.
2. T.Boboyev. Adabiyotshunoslikka kirish, T., "O'qituvchi", 1979, 107-116 betlar.
3. A.Ulug'ov. Adabiyotshunoslikka kirish, T., "Universitet", 2000, 27-38 betlar.
4. Vvedeniye v literaturovedeniye, M., "Vysshaya shkola", 1988, 197-215 betlar.
5. H.Umurov. Adabiyot nazariyasi, Samarqand, SamDU nashri, 2001, 157-4-164 betlar.

* * *

1. A.Navoiy. Lirika, T., "O'qituvchi", 1992.
2. A.Muxtor. Uyqu qochganda, T., "Ma'naviyat", 1997.
3. A.Qodiriy. O'tkan kunlar. Mehrobdan chayon, T., G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1994.

Mavzu: Badiiy asar kompozitsiyasi

Reja:

1. Kompozitsiya san'ati
2. Kompozision vositalar: asar sarlavhasi, epigraf, lirik chekinish, qistirma epizod, qoliplash, asar annotatsiyasi.
3. Syujet va kompozitsiyaning dialektik aloqasi

Kompozitsiya (lat. Compositio - tarkib, qurilish, tuzilish) deganda, tasvirlanayotgan birliklarning va nutq vositalarining badiiy asar matnidagi o'zaro bog'liqligi va joylashish (o'rinish) tartibi tushuniladi. U o'zida personajlar (sistemi)ni joylashtirishni, syujet epizod (gr. epesodion-begona, aloqasiz)larini taqqoslashni, voqea haqidagi tartibli xabarni tasvirlash usullarining o'zgarishini, tasvirlanayotgan detallar va ifoda-tasvir vositalarining muvofiqligini, asarning qism, bob, bo'lim, band, parda, ko'rinish va sh.k. bo'linishini jamg'aradi.

Darvoqe, "kompozitsiya-badiiy asarni tashkil etuvchi va intizomga bo'ysindiruvchi kuch. Uning vazifasi biron bir narsaning chetga chiqib ketishiga yo'l qo'ymaslik, ayni chog'da, uning birbutunlikka

birikishini nazorat qilishdir... Uning maqsadi barcha bo'laklar (parchalar)ni shunday joylashtirishki, ular alal-oqibat asar g'oyasini to'liq ifodalashga qodir bo'lsinlar"¹.

Bu fikrlardan ko'rinadiki, asar g'oyasini ochishga xizmat qilmaydigan birona obraz, birona ko'rinish, birona hatti-harakat, birona so'z bo'lmasligini badiiy kompozitsiya nazorat qiladi va shu xislati bilan go'zallikda yagona bo'lgan olamni – badiiy asarni yuzaga kelishiga sababkor bo'ladi.

har qanday asardagi bosh g'oya (Mas., "O'tgan kunlar"ning bosh g'oyasi XIX asrning ikkinchi yarmidagi hayot tariximizning eng kirlik, qora kunlaridir) – kompozitsiyaning markazi sanaladi. Ana shu markazga asardagi hamma unsurlar(boblar, obrazlar, detallar, vositalar, so'zlar...) bo'ysinadi va uning talabiga ko'ra asar to'qimasidan o'z o'rnini oladi. Ayni paytda bosh g'oyaning maqsadini ochish uchun xizmat qiladi. Jumladan, birgina misolga murojat qilaylik: "O'tgan kunlar"da Kumushning ko'zyorishi (tug'ishi)ga oz vaqt qolganda buvisi Oyshabibi vafot etadi. Natijada Oftob oyim va Mirzakarim qutidor – azadorliklari tufayli Kumushning tug'ishi arafasiga yetib borolmaydilar (holbuki, o'zbek odatiga binoan qizning birinchi tug'ishida onasi uning oldida bo'lishi kerak). Bu holat - Kumushning zaharlanishini (Oftob oyim bo'lganida zaharlanish yuz bermagan bo'larmidi?) va halok bo'lishini asoslaydi. Kumushning shu tarzdgagi fojeasi esa XIX asrning ikkinchi yarmidagi hayotni – eng kirlik, qora kunlar ekanligini (ko'rsatish orqali) isbotlaydi.

Kompozitsiya, bundan tashqari, tasvirdagi me'yor va muvofiqlikni ham yuzaga chiqaradi, sayozlikka, bayonchilikka, bayondagi ezmalikka, takrorga yo'l bermaydi. Agar kompozitsiyaning bu talabiga rioya etmasa, "Yozuvchi sayoz joyda cho'kadi" (A.Muxtor), bayonchilikka yo'l qo'ysa – jurnalist, publisistga aylanadi, ezmalik qilsa – san'atining qusurini namoyish etadi, takrorlarga ko'plab yo'l qo'ysa-yozuvchilik qismatini oddiy hunarmand qismatiga aylantiradi, xalos. Mana, ikkita isbot: "O'zbeknoma"dagi markaziy fikr "Bu – o'zbek xalqi buyuk xalq, u o'tmishda buyuk qadriyatlar yaratgan, buyuk shaharlar qurgan, uning ichidan buyuk zotlar yetishib chiqqan, bugun uning buyuk yurtboshisi bor, bugun o'zbek xalqi ana shu rahbari boshchiligida buyuk kelajak sari odimlamoqda, degan fikrdir... Albatta, bu fikr juda to'g'ri fikr. Lekin san'atning san'atligi shundaki, har qanday to'g'ri fikr undagi tasvirdan, asarning badiiy to'qimasidan o'zi mustaqil kelib chiqmog'i zarur, tashqaridan yopishtirilishi kerak emas. Afsuski, "O'zbeknoma"da bu fikr hali poetik g'oya darajasiga o'sib chiqmagan.

"O'zbeknoma"day asar yozib, bugungi kitobxonga bu fikrni tavsiflab berishning o'zi g'alati... Shoir esa tavsiflash doirasidan chiqolmay, hayotga maddohlik ko'zi bilan qaragan, maddohlik tafakkuri bilan fikrlagan. Shu holat asarni semirtirib ham yuborgan, uni o'qishni, hatto qabul qilishni ham qiyinlashtirgan. Axir, asal juda yaxshi, juda zarur shifobaxsh narsa, lekin ko'p bo'lganda-chi? Masalan, o'zingizni bir bochka asal ichida o'tirgandek his qiling. Xuddi shunga o'xshash me'yorsiz, o'lchovsiz, oxir-keti yo'q madhiya ham teskari natija beradi-odamni entiktirib, damini qaytaradi. Kitobning bir joyida shoir madhiyabozlikni oqlash uchun hadisdan shunday dalil keltiradi: "Odil podshoni hurmatlash tangrini ulug'lash bilan barobardir". Juda dono gap. Lekin hurmatlash boshqa, madhiya o'qish boshqa. Menimcha, odil podsho har qanday madhiyadan ko'ra adolat yo'lida qo'yilgan bitta amaliy qadamni afzal biladi.

Maddohlikning nojoyiz tomonlaridan yana biri shundaki, hamisha uning zamirida manfaatparastlik, ta'ma yashirinib yotadi"(O.Sharafiddinov. "Mag'zi puch so'zlardan bir tosh nari qochh" O'zAS, 15 sentyabr, 2000-yil).

Kompozitsiya estetik didning teranligini talab qiladi. Chunki u, albatta, badiiy kompozitsiyada ham o'zligini topadi.

"Masalan ,ikki sevishgan yigit va qiz maysazorda uchrashib, g'aroyib his-tuyg'ularini birlariga izhor etayotganda ma'shuqaning oyoqlari daf'atan toshbaqaga tegib ketishi mumkin. Ammo o'sha g'aroyib his-tuyg'ularni tasvirlaydigan she'rga toshbaqaning kirishga haqqi yo'q,"- deydi A.Oripov.

Ba'zida bu mulohazalarning teskari isbotini ko'rganingda [Jonrid Abdullaxanovning "Yo'l" (O'zadabiynashr,T.,1964,100-101 betlar) romanida Gulchiroyga Qudratning muhabbati tasvirlanarkan, o'rinsiz tarzda loy-pishtak o'ynayotgan bolalar, qoqolab qochgan ikki-uch tovuq, hangrab yuborgan

¹ Қаранг: Введение в литературоведение, М., "Высшая школа", 1988, 184-185-бетлар.

eshak... ham qatnashadi], kompozitsiya yaratish - did san'ati ham ekanligini ta'kidlashga, yozuvchi-san'atkorning har bir tasviri, so'zi o'lchangan, go'zallikka o'rangan, qalblarga bexato kiradigan ezgulik nuri bo'lishi shartligini eslatishga majburiyat sezasan.

Demak, "hikoyaga taalluqli bo'lmagan hamma narsani shafqatsizlik bilan chizib tashlash lozim. Agar siz birinchi bobda devorda miltiq osilib turibdi desangiz, ikkinchi yoki uchinchi bobda o'sha miltig'ingiz, albatta, otilishi kerak" (A.P.Chexov). **Ana shu saboq-kompozitsiyaning bosh qonunidir**, unga bo'ysingan yozuvchi o'z g'oyaviy-estetik niyatiga xizmat qilmaydigan bironta tasvirni, bironta tafsilotni, bironta detalni, bironta so'zni, hattoki, bironta tinish belgisini kiritmaydi.

Ma'lumki, kompozitsiya syujetdan kengroq hodisa sanaladi, chunki u syujetni ham, syujetdan tashqarida qoluvchi vositalarni ham o'zida jamg'aradi. Syujetdan tashqarida qolgan badiiy unsurlar - **kompozision vositalar** deb yuritiladi va ularning barchasi asarning birbutun va mukammal bo'lishiga xizmat qiladi. **Shuning uchun ham kompozitsiyani adabiy asarga tugallik va yaxlitlik baxshida etuvchi, yakunlovchi adabiy-badiiy shakl deb yuritadilar.** Kompozision vositalardan ba'zilarini hukmingizga havola qilamiz.

1. **Asar sarlavhasi.** "Aniqlik va qisqalik nasrning birinchi ustunligidir. U fikrni, fikrni talab etadi, busiz go'zal ifoda hyech narsaga xizmat qilmaydi" ekan, asar sarlavhasi bir yoki bir necha so'zda ifodalanishi, yuzlab sahifalarga sochilgan mazmunni o'zida aniq jamg'arishi, nomlanishidanoq o'quvchini o'ziga jalb qilishi lozim. Bu judayam azobli ish, ayni chog'da, rohatbaxsh hamdir. "Qutlug' qon" (Oybek), "Ulug'bek xazinasi" (O.Yoqubov), "Yulduzli tunlar", "Ona lochin vidosi" (P.Qodirov), "O'g'ri", "Bemor" (A.Qahhor), "Chinor" (A.Muxtor), "Iymon" (I.Sulton), "Qudratli to'lqin" (Sh.Rashidov), "Shaytanat" (T.Malik), "Lolazor" (Murod Muhammad Do'st), "Egilgan bosh" (O.Muxtor), "Oq qushlar, oppoq qushlar" (O.Yoqubov), "Otamdan qolgan dalalar" (Tog'ay Murod), "Ikki eshik orasida" (O'.hoshimov) kabi asar nomlarining tarixini o'rganishning o'zidayoq ko'pgina saboq va o'gitlarning beradi.

Jumladan, "dunyo hikmatlarini mo'jizalar tarzida tuya oladigan va shunga monand ifoda qila oladigan" san'atkorning iqrornomasiga quloq osaylik:

"Keyingi vaqtda-keksalik, xastalik sabab-juda kam uyqu bo'lib qoldim. Uyqu qochganda bosh-keti yo'q, uzuq-yuluq o'y-xayol qalashib kelaverarkan. Shunda tunchiroq ostida turgan daftarga ba'zi tasodifiy fikrlarni yozib qo'yadigan bo'ldim.

Daftarimni "tundalik" deb atadim. Bu "janr"ning "kundalik"dan farqi shuki, unda xronologik tartibdagi voqealar bo'lmaydi.

Bu gaplar, biri bog'dan, biri tog'dan bo'lsa ham, kimnidir fikri yo sa'y-harakatiga turtki bo'lishi mumkin. Qolaversa, ular muallifning ruhiy holatidan darak, zero biz hammamiz ma'naviy olamga hamisha qandaydir bir tarzda ulush qo'shib yashaymiz".

Darvoqye "Tundaliklar" nomini eshitganingizdanoq, sizda qiziqish uyg'onadi, uning mazmuni bilan tanishishga oshiqasiz. Asqad Muxtorning ikki daftardan iborat bu so'nggi asari - umri yakunidagi Yozuvchining sir-asroridan, uning Odam va Olam haqidagi kashflaridan xabar beradi, kitobxonni o'yga toldiradi, harakatga shoshiltiradi, hayratga ko'madi. Eng asosiysi nom asardagi bosh g'oyani, demakki, bosh mazmunni ifodalay oldi, ya'ni A.Muxtor kasalligiga, og'ir kasalligiga qaramay, tungi bedorlik paytlarida ham yaratish bilan band bo'ldi, o'z aql-zakovati bilan ko'pni hayajonlantira oladigan insoniy dardlarni, mushohadalarni, yangi izlanishlarga asos bo'la oladigan ilmiy va badiiy asoslarni kashf etdi. haqiqiy ijodkor inson qiynalib so'zlasa-da, qiynalib yozsa-da, shunday holatda ham ko'p uchun qayg'uradigan, ko'pning dilidagini aytadigan, ko'p uchun yashaydigan, ijod qiladigan Odam bo'lish kerakligini isbot qildi. Tiriklikning har bir daqiqasi o'zlikni, demakki, Ollohni bilishga sarflanishini lozimligini ko'rsatdi. Shu yo'l bilan eng ohirgi daqiqalarda ham ikkinchi umrining mazmunini ("Ijod - o'limni o'ldirmoq"dir), yanada boyitdi, uning boqiyiligini ta'minladi. "Tundaliklar"da: "Shamol shamni o'chiradi. Shunga o'xshab, ayriliq ham shunchaki xushtorlikni sovtishi mumkin, chin muhabbat esa o't oldiradi", - degan haqiqat ham yozilgan. Asqad Muxtorga, uning ijodiga xalqimiz muhabbati ortib boraverishi, shubhasizdirh

Ko'pgina asarlarning nomlari ulardagi bosh qahramonlarning ismlari bilan ataladi. "Zaynab va Omon" (h.Olimjon), "Navoiy" (Oybek), "Mirzo Ulug'bek" (M.Shayxzoda), "Amir Temur" (Olimjon Bo'riyev), "Fotima va Zuhra" (U.Umarbekov), "Ibn Sino" (M.Qoriyev), "hamza" (K.Yashin) kabi

asarlari buni isbotlaydi va asar syujetini bevosita shu obrazlar bilan bog'liqligini ko'rsatadi. Shu asos tufayli bu nomlar ham aniq asarning birbutunligiga hissa bo'lib qo'shiladi.

2. **Epigrafi** (yun. Epigraphe-yozuv). Dastavval, u qadimgi Gresiyada qabr toshlariga yozilgan she'rlarning janri bo'lgan. Keyinchalik va hozir ham xalq og'zaki ijodi yoki yozma adabiyotdan olingan hikmatli so'z, maqol, parcha yoki iboralarning boshqa bir asar (uning sarlavhasidan keyin, qismi va bobining boshlanishi)da bittasini yoki bir nechtasini keltirilishiga epigrafi atamasi ishlatiladi. Epigrafi hamma asarlarda bo'lavermaydi, lekin u doimo qisqa, sodda bo'lishi, ibratli mazmunni o'zida jamg'arishi lozim. Eng asosiysi, muayyan asarning mazmunini o'zida tashishi yoki shu mazmun qanday bo'lishiga urg'u berishi (ba'zida isbotlashi) talab qilinadi.

Jumladan, H.Olimjonning:

*har yurakning bir bahori bor,
har bir qalbgaga ishq bo'lar mehmon.
har yurakda gullar muhabbat,
Bo'ston etar uni begumon.*

*Lekin Layli boshiga kelgan
Qora kunlar bizga yot bugun.
Bizga yotdir Shirin baxtini*

Paymol etgan u qop-qora tun,-

she'riga quyidagi epigrafi keltirilgan:

*"Muhabbat
Ul o'zi eski narsa,
Lekin har bir yurak
Oni yongorta..."*

Xodi Toqtosh

Ko'rinadiki, har bir qalbdagi ishq gullarkan, yurak bo'stonga aylanadi. Shuning uchun ham Layli boshiga kelgan, Shirin baxtini paymol etgan qora kunlar o'tmishga aylangan, degan fikrni Xodi Toqtosh asaridan keltirilgan parcha yanada ta'sirdor qiladi, ishonchni oshiradi. "Yozuvchi yolg'onni to'qiydi-yu, haqiqatni yozadi", - degan hikmatni guyo isbotlaydi.

3. **Lirik chekinish.** San'atkor asarida yaratayotgan syujet voqealaridan ba'zida o'zi ham ta'sirlanib ketadi, qalbdagi tug'yonlar, hislar, fikrlar quyulib kelaveradi. Shu jarayonda syujet voqealarini to'xtatadi-da, ana shu kechinmalarni ifodalaydi. Bu holat – lirik chekinishni keltirib chiqaradi. Lirik asar – shoir kechinmalarining ifodasi, dramatik asarda muallif nutqi ishtirok etmasligini hisobga olsak, lirik chekinishlar lironi-epik asarlarda uchraydi. Jumladan, hamid Olimjonning "Zaynab va Omon" dostonida Omon o'z qismatini, tarixini so'zlar ekan, dunyo ona mehri bilan to'liq va ulug'ligini, ona va farzand o'rtasidagi sevgining buyukligini ta'kidlaydi. Ana shu tushunchalarning beg'uborligini, samimiyligini, jonga jon solib asrashligini ta'kid qilish, unga yana bir isbot keltirish uchun shoir lirik chekinishga yo'l qo'yadi:

Gul ochilar bahor chog'ida
*Va to'lishar ona bog'ida.
Ona sevmas farzand topilmas,
Farzand yo'qdir onani sevmas.
Farzand guldin, ona bir bo'ston,
Shuning bilan jahon guliston.*

Ana shundan so'ng Omon qismati – uning onasiz yolg'iz o'tgani, zaqqumlar yutgani, ona allasiga intizor bo'lgani, ona tovushiga zorligi tasvirlanadi. Bu tasvirni lirik chekinish yanada aniqroq va to'liqroq his etishga kitobxonni tayyorlaydi va shu xislati bilan asar g'oyasini ta'sirchanligiga hissa qo'shadi, asardagi olamni – busbutun bo'lishiga kichkina, lekin zarur ko'makni ("Arqonga qil quvvat"dir) beradi.

Lirik chekinishning yana bir ko'rinishida – san'atkorlar personajlarning xatti-harakatlari va xarakterlariga beriladigan baholarini ochiq ifoda qiladilar. Bunda ham ob'ektivlik qonuni saqlanadi,

ya'ni ularning faoliyatiga yozuvchi aralashmaydi. Faqatgina bergan bahosi orqali qahramonlar qalbidagi hokim kuch (g'oya)ni eslatish (ta'kid etish) orqali – kitobxonni yangi voqealarga tayyorlaydi, voqealar mazmuniga alohida diqqat qilishga yetaklaydi. Buning isboti “O'tgan kunlar”dagi Otabek-Kumush-Zaynab munosabatlarida ham ko'rish mumkin:

“Birinchisini tavsif qilib ko'rsatish nechukkim biz shu o'ringacha ko'p qog'ozlarni qoralab kelamiz, o'qug'uchini ham zeriktirmay orqamizdan ergashtirgandek bo'lamiz, chunki Otabek va Kumush ishqlarida samimiyat, yana to'g'risi she'riyat bor edi. Ikkinchi masala ustiga o'tib tahlil qilmoqchi bo'lsa, Otabekda majburiyatdan boshqa hych gap topolmaysiz, topqan bilan o'qug'uchig'a qiziqarliq bir narsa chiqmaydir. Qahramonimizning hozirgi “majburiyati” sabablarini muhtaram o'qug'uchilar yaxshi his etsalar ham biz bir daraja o'z tomonimizdan ularni sanab ko'rsatamiz...” (“O'tgan kunlar. Mehrobdan chayon”, 339-bet).

Ushbu chekinish ham qahramonlarda mujassamlashgan iroda yo'nalishini yanada aniqlashtiradi, oldingi voqealar bilan keyingi voqealarni o'zaro bog'laydi, kitobxonga ma'lum muddat dam beradi va qiziqishini yana bir bahya ko'paytiradi. Bularning barchasi – yaxlit olam (roman)dagi g'oyaviy maqsadni sezadigan darajada jonlantiradi (badiiylashtiradi). Lirik chekinish ham kompozitsiyada zarur vosita ekanligini – yaratuvchan qudratga egaligini isbotlaydi.

4. Qistirma epizod. Syujet yo'nalishiga bevosita aloqador bo'lmagan, ammo asar g'oyaviy mazmunini ko'p tarmoqli qiladigan, uni bilvosita chuqurlashtiradigan va yangi taqdiralar misolida ta'kidlaydigan qo'shimcha voqea – qistirma epizod sanaladi. “O'tgan kunlar”dagi usta Alim va Saodat, Toshkandning mashhur Qovoq devonasi bilan bog'liq voqealar – qistirma epizodlardir.

Jumladan, romandagi “o'z zamonasining mashhur devonasi” – Qovoq devona “qiziq harakatlari va tural so'zlari” bilan hammani o'ziga qiziqtiradi. Kalaka qilg'uvchi ermakchalar “uning yoshi mishig'iga, mishig'i tupigiga qo'shilib yig'lashi”ni tomosha qilardilar. Ayni paytda “Xon zamonlarida och qoringa sorimsoq yeb, ko'kchoy ichishdan zerikkan kishilar choyxonada o'tirar ekanlar, devonaning qovoqlari kasbini aytirish orqali davrdan, davrning ulug'lari ustidan kuladilar:

“Qovoq devona belidagi qovoqlardan bitta egri maymog'ini ko'rsatib: - Manov Musulmon cho'loq, - dedi, uning yonidagi kichkina tomosha qovoqni turtib : - Bunov, Xudoybachcha (Xudoyorbachcha), - dedi. Suv qovog'ini erkalab “Nor kalla” - (Normuhammad Qushbegi), - dedi. Qolgan ikkita silliq qovoqchalarni “nos qovoq, yupqa tomoq”, - deb qo'ydi. Ermakchilar kulishdilar”(154-bet).

Birinchidan, xalqning bunchalik abgorligini Qovoq devona hayoti, holati, u harakat qilayotgan sharoit isbotlab, u davrning eng kir, qora kunlar ekanligiga sha'ma qilsa, ikkinchidan, Qovoq devona va uning to'ydan olgan belbog'i voqeasi orqali “ko'z og'rig'i”, “qorategin”, “yuziga chechak chiqqan” odam (homid) Otabekning yolg'iz o'g'il ekanini, toshkandlik qizga uylanganini bilab oladi, ana shu g'oyaviy yukni bajargandan so'ng Qovoq devona roman sahnasida boshqa ko'rinmaydi.

5. Badiiy qoliplash. Bosh voqea doirasi ichida, unga g'oyaviy mazmun va kompozision jihatdan bog'lab turli mustaqil voqealarni tasvirlash usuli – badiiy qoliplash deb yuritiladi. Mashhur “Ming bir kecha”, A.Navoiyning “Sab'ai sayyor” dostoni, A.Muxtorning “Chinor” romani bu usulning yaqqol misollaridir.

Jumladan, Alisher Navoiy dostonidagi bosh voqea – shoh Bahrom va uning sevgilisi Dilorom sarguzashti. Uning qisqacha syujeti shunday:

Shoh Bahrom go'zal Diloromga ishq qo'yadi. Ishq va mayga beriladi. Bir ohuni kamon bilan otib yiqitadi. Uning ustaligiga (mahoratiga) tahsin o'qimagani uchun Diloromni kiyiklar uyasiga tashlaydi... hushyor tortgach, qilgan ishiga pushaymon bo'ladi, Diloromni istab biyobonga boradi, biroq uni topolmasdan, o'zidan ketadi. Dilorom hajrida devona bo'ladi. Uning savdoyiligini daf qilish uchun yetti go'zal qasr bino qiladilar. haftaning har kuni Bahrom bir qasrda bir musofirning afsonasini tinglaydi. (I- kecha: Farruh va Axiy qissasi; II- kecha: Zayd qissasi; III- kecha: Sa'd qissasi; IV- kecha: podshoh Jo'na va Ma'sud qissasi; V- kecha: Navdar va Mehr qissasi; VI- kecha: Muqbil va Mudbir qissasi; VII- kecha: Xorazmlik sozanda qissasi). Oxirgi qissadan Dilorom Xorazm mamlakatida ekanini bilgach, uni chaqirtiradi, o'luk tanga ruh kiradi. U murodiga yetgach, shunday katta ov uyushtiradiki, “yuz ariq qon oqib, har bir ariq yer yuzini balchiqqa, ot oyog'i esa, u yerlarni botqoqqa aylantirib turganda, osmondan yomg'ir ham quyaversa, yoqqanda ham shunday yog'saki,

yomg'irni olam xalqi ustiga daryo" kabi oqizsa-da, falak undan hijolatga qolsa, odam qayerda qimirlasa, o'sha yer cho'kadigan bo'lsa, bu paytda el ulus o'z hayotidan ko'zini yumsa ayb emas. Nihoyat, shu aytganlarimizning hammasi bir bo'lib, bir damda ov qilayotgan odamlarning barchasini yer yutib, nobud qildi-qo'ydi". Shoh Bahrom fojeasi shunday ajablanarli tugadi.

6. **Asar annotasiyasi** (lat. Annotacio-xabar ma'lumot). Unda asarning qisqacha xarakteristikasi beriladi: uning mazmuni, ahamiyati juda siqiq tarzda bayon qilinadi. Ba'zida asarning qaysi kitobxonlarga mo'ljallangani ham aytiladi.

Asar annotasiyasi, asosan, muayyan asar titul varag'ining ikkinchi betida joylashadi. Asar annotasiyasi (qisqa qaydlar yoki ma'lumotlar) hamma asarlarda ham bo'lishi shart emas. Lekin agar bo'lsa, u kitobxonni asarni o'qishga yetaklashi lozim.

Jumladan, Pirimqul Qodirovning "Ona lochin vidosi" (2001) tarixiy romaniga shunday annotasiya berilgan: "Romanning "Jahon adabiyoti" jurnalida bosilgan birinchi qismi o'quvchilarda katta qiziqish uyg'otdi. Yangidan yozilgan ikkinchi qismida Mirzo Ulug'bek va Alisher Navoiydek buyuk siymolarga mehrini bergan fidoiy ona – Gavharshod begimning fojeaviy taqdiri tasvirlanadi.

Ma'rifatli ona umrining oxirigacha adolat uchun jasorat bilan kurashadi. Iste'dodli yoshlarni tarix sahnasiga chiqishlariga ko'maklashadi."

Ko'rinadiki, tarixiy roman voqealari Gavharshod begim bilan, uning adolat yo'lidagi jasorati va fojeasi bilan bog'liq. U tarixda qanday kechganini bilishga qiziqishingiz ortadi va romanni varaqlashga ishtiyoqingiz uyg'onadi. Mana shu xislati bilan u asar arxitektonikasida tashkil qiluvchilik, qiziqitiruvchilik vazifasini bajaradi.

Yuqorida aytilgan fikrlarni xulosalak, quyidagi saboqlarni olamiz:

1. Badiiy asar syujeti va kompozitsiyasi xuddi mazmun va shakl kabi alohida-alohida vositadir, ayni paytda, ular o'zaro bog'liqdir: syujet kompozitsiyaning ichida yashaydi (u mazmun hodisasidir), kompozitsiya syujetning vujud (u shakl hodisasidir) hisoblanadi. Demak, jon va vujud birlashsagina ruh (g'oya) tiriladi, yashaydi, faoliyat ko'rsatadi.

2. Syujet qahramonlar xarakterini va hayot ziddiyatlarini umumlashtiruvchi voqealar silsilasi bo'lsa, kompozitsiya ana shu hayotni betakror tarzda birbutun va yaxlit qilib quruvchi va go'zal gavdalanitiruvchi vositadir.

3. Kompozitsiya doimo syujetdan kengdir. Jumladan, "O'tgan kunlar" ko'p tarmoqli syujet yo'nalishiga ega (I.Sultonning ta'kidlashicha, "O'tgan kunlar"da xon va beklar o'z manfaatlarini ko'zlab, hokimiyat uchun kurashadilar va o'z maqsadlariga erishuv uchun qipchoqlarni qorachoponlarga qarshi qo'yadilar. Bu romanning asosiy syujet yo'nalishidir.

Otabekning oilaviy hayoti (farzandlarining uylanishi – ota-ona hohishiga boqliqligi)ni tasvirlash orqali romanning ikkinchi katta tarmog'i – shaxsiy taqdir yo'nalishi yuzaga keladi.

hayotdagi yaxshilik – Otabek va uning tarafdorlari va yomonlik homid va uning hamtovoqlarining kurashi – uchinchi syujet yo'nalishiga asosdir) va syujet deganda, ko'pincha, biz ulardan birini anglaymiz. Kompozitsiya esa ana shu syujetning hamma yo'nalishlarini bir g'oyaviy markazga to'playdi va uning talabiga muvofiq tarzda, tasvir me'yoriga amal qilgan holda uning qismlarini hattoki syujetdan tashqarida yashovchi unsurlar (asar sarlavhasi, epigraf, lirik chekinish, qistirma epizod va h.)ni ham joy joyiga tartiblashtiradi.

Asar syujeti va kompozitsiyasi ham mazmun va shakl kabi, mavzu va g'oya kabi adabiyotshunos To'xta Boboyev yozganidek, bir maqsadga – qahramon xarakterini ochish orqali asar g'oyasini yorqin ta'sirchan, salmoqdor ifodalashga xizmat qiladi.

Tayanch tushunchalar

Kompozitsiya atamasi. Uning vazifasi. Kompozision markaz. Muvofiqlik. Me'yor. Asar sarlavhasi. Epigraf, lirik chekinish, qistirma epizod, badiiy qoliplash, asar annotasiyasi. Syujet va kompozitsiya aloqasi.

Savol va vazifalar

1. Kompozitsiya nima? Uning xususiyatlari-chi?
2. Kompozision vositalardan qaysilarini bilasiz? Ularning asar g'oyasi bilan bog'liqligini isbotlang.
3. Syujet va kompozitsiyaning dialektik aloqasini tushuntiring.

4. Kompozision vositalarga misollar toping, sharhlang va mashq daftaringizga yozib yod oling.

Adabiyotlar

1. T.Boboyev. Adabiyotshunoslikka kirish, T., “O’qituvchi”, 1979, 117-124-betlar.
2. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish, T., “O’qituvchi”, 1995, 80-96-betlar.
3. N.Shukurov va boshqalar. Adabiyotshunoslikka kirish, T., “O’qituvchi”, 1979, 109-116-betlar.
4. Vvedeniye v literaturovedeniye, M., “Vysshaya shkola”, 1988, 180-183-betlar.
5. H.Umurov. Adabiyot nazariyasi, Samarqand, SamDU nashri, 2001, 164-170-betlar.

* * * * *

1. A.Navoiy. Sab’ai sayyor. T., G’afur G’ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1977.
2. A.Qodiriy. O’tgan kunlar. Mehrobdan chayon. T., G’afur G’ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1994
3. H.Olimjon. MAT, I-II-tom, T., “Fan”, 1979.
4. P.Qodirov. Ona lochin vidosi(tarixiy roman), T., “Sharq”, 2001.
5. A.Muxtor. Uyqu qochganda(tundaliklar). T., “Ma’naviyat”, 1997.

Mavzu: V. Badiiy nutq

Reja:

1. So’z va uning qudrati
2. Jonli, adabiy, badiiy tillar
3. Badiiy tilning o’ziga xos xususiyatlari
4. Mullif nutqi. Personaj nutqi

hazrati Alisher Navoiy so’zni shunday ta’riflaydi:

*So’z guharig’a erur oncha sharaf
Kim bo’la olmas anga gavhar sadaf.*

*To’rt sadaf gavharining durji ul,
Yetti falak axtarining burju ul...*

*Jon o’lub ul, ruh aning qolibi,
Kim tanida ruh – aning tolibi...*

*So’zdin o’likning tanida ruhiy pok,
Ruh dog’i tan aro so’zdin halok.*

*Tirguzub o’lganni kalomi fasih,
O’ziga “Jonbaxsh” laqab deb Masih...*

*So’zdin etib o’tqa azimat Xalil.
So’z yukiga homil o’lub Jabroil.*

*Tengriki, insonni qilib ganji roz,
So’z bila hayvondin anga imtiyoz.*

ha, “so’z gavharining sharafi shunchalar yuksakki, gavhardek qimmatbaho narsa unga sadaf bo’la olmaydi. To’rt sadaf (suv, havo, o’t, tuproq) ichidagi gavharga quti ham shu so’z, yetti qavat osmon yulduzlarining burjlari ham shu so’zdir...

So'z jon bo'lib, ruh uning qolipidir. Tanida ruhi bor odam doim unga ehtiyoj sezadi... So'zi o'lgan odamning tanasiga pok ruh bag'ishlaydi. So'zdan tandagi tirik ruh halok bo'lishi mumkin.

Yaxshi so'z bilan o'lganni tiriltira olgani uchun Iso payg'ambar o'zini "Jonbaxsh" degan laqab bilan atadi... So'z tufayli Xalil o'zini o'tga tashladi; Jabroil ham so'z yukiga hammol bo'lgan. Tangri insonni sirlar xazinasiga darajasiga ko'targan ekan, uni so'zlash qobiliyatiga ega bo'lgani uchun hayvonlardan ortiq qilib yaratdi".

Koinotning o'zi ham "kof" va "nun"ning (arabcha "k" va "n" harfi qo'shilsa, "kunh" bo'ladi va u "yarath", "ijod qilh" degan ma'nolarni bildiradi) qo'shiluvidan, Ollohning so'zi bilan yaratilganini tasavvur etsak, so'zning barchadan buyukligini anglaymiz.

Ana shu buyuk ne'mat – so'z adabiyotning birinchi va bosh qurolidir, bo'lishi mumkin bo'lgan yangi olamlarning bo'y-bastini yaratuvchi, ijod qiluvchi bebaho mo'jizadir.

To'g'ri, badiiy asarning dunyoga keltiruvchi obraz va obrazlilik, xarakter va tip, mavzu va g'oya, syujet va kompozitsiya, tur va janr, ijodiy metod va uslubga o'xshash vositalari ko'p. Lekin eng qizig'i ham, eng murakkabi ham shundaki, **bu vositalarning hammasi ham so'z vositasida yaratiladi, so'z tufayligina jozibaga, ta'sirdorlikka, yaratishga qodir bo'ladi, ya'ni so'z-la tiriladi.** Shu tufayli so'z nodirlik, bebaholik, mo'jizadorlik xislatlarini bor-budicha o'zida mujassam etadi.

Xo'sh, so'zdan san'atkor qanday tarzda foydalanadi? So'z qachon obrazlilik kasb etadi? So'zning poetik maqsadi nima? Nima uchun so'z tanlanadi? Nega har bir so'zning o'z o'rni, o'z qudrati bor? Nega tili no'noq, nomukammal, sayoz asarlar komillikdan uzoq bo'ladilar? Badiiy tilning qanday xususiyatlari sirlarini bilish lozim?..

Filologiya ilmi har qanday milliy tilni uchga bo'lib o'rganadi:

1. **Jonli (umumxalq) til** – muayyan millatning, mamlakatning odamlari o'rtasidagi jonli so'zlashuv nutqi, o'zaro aloqa, muomala – munosabat qurolidir. U grammatika qonunlariga, talaffuz qoidalariga, adabiy va badiiy til normalariga, talablariga bo'ysunmaydi. Jonli til – erkinlikni yoqtiradi: sheva ham, varvarizm ham, vulgarizm ham, jargonizm ham, neologizm ham... uning joni - tani bo'lib xizmat qilaveradi, uning chek-chegarasi bo'lmaydi.

2. **Adabiy til** – jonli (umumxalq) tilidan tug'ilgan, muayyan grammatika(grammatika) va talaffuz qoidalari (fonetika)ga, imlo talablariga qat'iy amal qiluvchi va turli shevalarda gapiruvchi ("to'qson ikki bo'li o'zbek urug'i") kishilarga tushunarli bo'lgan, matbuot, fan, adabiyot, radio, televidiniye, teatr tilidir.

Adabiy til doimo, uzluksiz tarzda onasi (jonli til)dan va egizak ukasi (badiiy til) dan aloqada bo'ladi: jumladan, ulardan yangi so'z va iboralarni qabul qiladi va o'z navbatida jonli va badiiy tilning rivojiga, takomillashuviga yordam beradi.

3. **Badiiy (poetik) til** – badiiy asarlar tili sanaladi. U "adabiy asarning mazmunini ro'yobga chiqaruvchi birdan-bir vosita hisoblanadi. Shu sababli badiiy til kitobxonga g'oyaviy va emosional ta'sir qilish vositasi bo'lib xizmat qiladi. Negaki, yozuvchi badiiy til orqali obrazlar manzaralar yaratadi ekan, ularning mohiyatini ochib ko'rsatadigan so'z va iboralar tanlaydi. Asl va ko'chma ma'noli so'zlar qo'llaydi, umumxalq tilining gap qurilish usullaridan, arxaizm va jargonlardan foydalanadi". Shu xilda yozuvchi asar g'oyasiga muvofiq shakl tanlaydi. M. Gorkiy aytganiday, **"Ish tafakkurni uyg'otadi, tafakkur ish tajribasini so'zga aylantiradi, undan g'oyalar, gipotezalar nazariyasini... xosil qiladi... Yozuvchining ishida asosiy material so'zdir"**. So'z esa, barcha faktlar, barcha fikrlar libosidir. Ammo har bir fakt zaminida ijtimoiy ma'no bor, har bir ma'no zaminida esa bir yoki ikkinchi fikr nega bunday-u, nega unday emas, degan sabab bor... Klassiklar yuz yil davomida asta – sekin ishlangan ana shunday tilda yozganlar. haqiqiy adabiy til shudir" (M.Gorkiy)¹

Shunga asosan adabiyot – hayotni so'z orqali badiiy tasvirlash san'atidir.

Badiiy til jonli (umumxalq) tilning farzandi bo'lib, uning bosh vazifasi – badiiylilik(obrazlilik)ni yaratishdir. Shu vazifadan kelib chiqib, jonli va adabiy nutqlarni barcha hodisalarini hissiy(estetik) tarzda umumlashtiradi.

Badiiy tilning o'ziga xos asosiy xususiyatlarini ifoda etuvchi qonuniyatlar ham bir talay:

¹ Н.Шукуров ва бошқалар. Адабиётшуносликка кириш, Т., "Ўқитувчи", 1979, 117-бет.

1. **Ularning eng birinchisi – obrazlilikdir.** Bunga san'atkor tasvirlanayotgan voqea-hodisaning, narsa-predmetning, tug'yon-kechinmaning yaqqol qiyofasini, holatini kitobxon ko'z o'ngida jonli qilib gavdalandiradi. Oddiy kitobxon ham uni ko'radi, his etadi, tirikligiga shohidlikka o'tadi. Maxsus tasviriy vositalar, maxsus leksik boyliklar, so'z o'yinlari kabi unsurlar – obrazlilikni yaratishda bebaho vazifalarni o'taydilar.

*Bir kun.
Yomg'irli tun.
Qop-qora zulmat.
Chuchvaradek qaynar
Ko'chalarda suv.
Baxmal kabi qora,
Ko'rinmas osmon.
Butun yorug' jahon –
Dardli bir qayg'u.*

Usmon Nosirning “Naxshon” dostonidan keltirilgan ushbu parchani o'qigan kitobxon ko'z o'ngida Naxshonning “bir kuni – dardli bir qayg'usi” yaqqol ko'z o'ngida jonlanadi: Och-nahor, boshpanasiz qolgan Naxshon muttasil savalab yog'ayotgan yomg'irli tunga duch keladi. “Tun qop-qora zulmat”, osmon ham baxmal kabi qora”ki – Naxshon tortayotgan azobni, uning huvillagan qalbini yorqin gavdalandiradi. Ayniqsa, “ko'chalarda suvning chuchvaradek qaynashi” - o'xshatishning go'zal namunasi, yomg'irning yog'ishi darajasi (savallab yog'ish)ni, uning holatini, manzarasini aniq ifodalaydiki, uni kitobxon ko'z oldiga ravshan keltiradi. Yomg'irning ham Naxshon dardiga dard qo'shayotganidan, uning qayg'usini yanadi ko'paytirayotganidan kitobxon ham azoblanadi.

2. Badiiy asar tilining obrazlilik **uning tasviriy va hissiy xususiyatini yuzaga** chiqaradi. Badiiy asar tili xarakterlar va manzaralarni yaqqol gavdalandirish uchun, birinchi navbatda, ularning ichki dunyosini, mohiyatini butun qarama-qarshiliklari bilan aks ettiradi va shu akslangan hayot kitobxon his-tuyg'ularini uyg'otadi. Demak, hayot(inson) qalbining turfa xil holatlarini tasvirlash orqali kitobxon his-tuyg'ulariga ta'sir ko'rsatish-tasviriylik va emosional xususiyatni keltirib chiqaradi. Buni to'liq anglash uchun, keling, “badiiy asar – umrni uzaytiruvchi mo'jiza” tushunchasini tahlil qilaylik.

Bu tushunchaning juda oddiy isboti bor; faqat chuqurroq mulohaza darkor. Inson tanasini-ochlik(Navoiiy bobomiz “Ochlik negizida hikmat bor, to'qlik tagida g'aflat bor” deb bekorga aytmaganlar) poklaganidek, inson qalbini - ko'z yoshi tozalaydi. Ko'z yoshi qalbning katarsissi (“tozalanish”)idir. U yoki bu tarzda jarohatlangan, yaralangan qalbni-tozalovchi, davolovchi; u yoki bu tarzda xursandchiligi “oshib, toshib” ketganda ham qalbni yorilib ketishidan saqlab, o'zligiga qaytaruvchi vosita – ko'z yoshidir.

Orzularingiz amalga oshmasa, turmushdan, ishongan kishingizdan xafsalangiz pir bo'lsa, xafagarchilik, achchiqlanish, qoniqmaslik, ranj-alam hislari cho'lg'ab olsa, fojia yoki dahshatga, dilozorlik yoki qadsizlanishga duch kelsangiz – kishi qalbi larzaga keladi: vahima, ma'yuslik, alam o'rab oladi. Azobli o'y-fikrlar tomirlarni toraytiradi, qonda adrenalin ko'payadi, “iztirob” garmonlari haddan oshib ketadi, o'zingizni qayoqqa urishni, qayoqqa qo'yishni bilmaysiz... Ana shunday paytda ko'z yoshi davo vazifasini o'taydi. U qanchalik achchiq bo'lmasin – obi diyda qilib olganida odam o'zini ancha ravshan tortadi.

Siz “O'tgan kunlar” romanini o'qir ekansiz, “Navo kuyi” bobiga kelganingizda, albatta, Otabek holatiga tushasiz:

“... Dutorni sozlash uchun reza kuylardangina olib turgan mashshoq, Otabek kutmagan joyda “Navo”dan boshlab yuborgan edi. Kuyning boshlanishi bilan naq uning vujudi zir etib ketgandek bo'lib keyin piyolasini bo'shatdi va ixtiyorsiz ravishda dutorning mungli tovushiga berildi. Dutor tovushi qandaydir o'zining bir hasratini so'zlagandek, hikoya qilgandek bo'lib eshitilar edi. Yo'q, bu hasratni o'z tilidan so'zlamas edi – Otabek tilidan so'zlar edi... Otabekning ko'z o'ngida o'tgan kunlari birmabir o'ta boshladilar-da, nihoyat “anavi” xotiralarni, “anavi” hangomalarni ham ko'rinish berib o'tdilar... Dutor bu ko'rinishni uning ko'z o'ngida keltirib to'xtatgach, bu fojeaga o'zi ham chidab

turolmagandek yig'lay boshladi. Dutor quruqqina yig'lamas edi, balki butun koinotni "zir" etdirib va xasta yuraklarni "dir" silkitib yig'lar edi... Otabek ortiq chidab turolmadida, ro'moli bilan ko'zini yashirib, yig'lamoqqa kirishdi... u ko'z yoshlarini to'xtatmoqchi bo'lar edi, biroq hozirgi ixtiyor o'zida emas edi – hamma ixtiyor dutorning hazin "Navo"sida, toqatsiz yig'isida edi... Dutorning nozik torlaridan, tilsimli yuraklaridan chiqqan "Navo" kuyi o'z nolasiga tushunguvchi Otabekdek yigitlarga juda muhtoj edi. O'z dardini tushungan bu yigitga borgan sayin dardini ochib so'zlar, yig'lab va ingrab so'zlar edi... Eshituvchi esa dunyosini unutib yig'lar, kuchini yig'ishtirib yig'lar va hasratu alamini ko'z yoshisi bilan to'kib yig'lar edi...

Nihoyat, "Navo" kuyi uning butun tanidagi suvlarini ko'zi orqali to'ktirdi-da, falakning teskari harakatidan shikoyat etib qo'ydi va dunyoda yolg'iz hasratgina bo'lmaganini bildirgandek o'zining "Savt" kuyini yer yuziga shodlik va sevinch yog'dirib arz eta boshladi. "Navo"ning sehrli "savti" Otabekning ko'z yoshlarni quritdi-da, bir yengillik bag'ishladi. "Navo" bilan yuvilib ketgan uning umid gulzorida yangi chechaklar unib chiqdi..."

Otabekning ushbu tuyg'ularidagi kuydiruvi alam – qaynotasi tomonidan haydalgan, xo'rlangan kuyovning, Kumush tomonidan achchiq maktub orqali "hiylakor tulki, og'zi qon bo'ri, uyatsiz yigit" kabi martabalar bilan siylangan sevimli yorning butun iztiroblarini go'yo o'zingizning boshingizdan o'tkazayotgandek tasavvur etasiz. Yozuvchi tomonidan o'ylab topilgan badiiy dunyoni tamoman unutib, siz bilan yuz berayotgan hayotiy hodisadek his etasiz. Ichki hissiyotingiz uyg'onib, sizni tamoman rom etadi: siz Otabek kabi iztiroblar ta'sirida adoyi tamom bo'lmaslikka, yurak tomirlarini toraytirishini (u o'limga olib kelishi mumkin) to'xtatishga intilib, "o'ldiruvchi" his-hayajoningizni tarqatish uchun xayolan bo'zaxonadan taskin izlaysiz, "anavini" unutish uchun o'zingizni mastlikka urasiz, "Navo"ni tinglab bor hasratu alamingizni ko'z yoshingiz orqali to'kasiz. Qo'lingizdagi kitob sahifalari ko'z yoshingiz bilan namlanadi, davomini o'qish uchun duv-duv tushayotgan ko'z yoshlaringizni artasiz, yuragingiz hapqirishidan ingranasiz... Ko'z yoshlaringiz yurak g'ashligini, alamli tashvishlarini yuvib ketadi, xalqimiz ta'biri bilan aytganda "ko'z yoshi ko'ngilni eritadi". hamma holatlarni ifoda etish qiyin, lekin bitta haqiqat ayon: badiiy asardagi o'ylab topilgan hayot samimiy yaratilgani sababli sizga yuqadi, ta'sirdorlik otashi zo'rligi tufayli sizning qalbingizdagi tug'yon qo'zg'ab, unga behisob harorat beradi, yondiradi. Qahramon (asar) bilan birga yig'laysiz. Shuning evaziga qalbingizdagi bor dog'lar, tushkunliklar, alamlar, vahimalar, xavotirlar, iztiroblar yuvilib ketadi, ko'nglingizni bo'shatib olasiz. Natijada tomirlar kengayadi: qon yoyilib, bemalol oqadi; har xil zo'riqishlar pasayib, qon bosimi ham mo'tadillashadi: charchoq o'miga kuch-qudratingiz oshadi.

Buloq suvida cho'milgandan so'ng badan qanchalik poklansa, yayrasa, badiiy asar tufayli qalbingiz shunchalik tozaradi, yayraydi. Kelajakdagi hayotingiz mazmuniga baraka qo'shadi, maqsadlaringizga erishmoq yo'llarida mayoq vazifasini o'taydi. Tozalik badanning yashovchanligini oshirgani kabi, toza qalb hayotga maftunkorlikni oshiradi, umringiz uzayishiga asos beradi.

Endi inson taqdiri va holatidagi-quvonch va shodlik yoshlari haqida mulohaza yuritaylik.

Ko'nglingiz yayrasa – qo'shiq yoki kuyni xirgoyi qilasiz. Zavqingiz oshsa, xursandchiligingiz ko'paysa – ezguliklar ulashasiz, hammaga yaxshilik qilgingiz keladi, charchoqni bilmaysiz. Lekin juda xush keladigan, asaldek yoqadigan his-hayajonlar oshib ketsa, uni boshqara olmasangiz – quvonch o'lim eshigini ochib berishi mumkin. "Quvonganidan o'lib qolganlar" tarixda juda ko'p: Sofokl shon-shuhrati avj payti-olomon olqishlayotgan vaqtda o'lib qolgan. Pyer otasi mashhur yozuvchi Bomarshega "Seviliya sartaroshi" asarini o'qib berayotganda, otasi kulgudan o'lib qolgan... Demak, bunday holatlar bo'lmasligiga ham ko'z yoshi yordamga keladi: ortiqcha zavq-shavq, qalbning yondiruvchi olovini – zararli va ortiqcha tuyg'ularini ko'z yoshi "yuvadi", uni me'yoriga keltiradi, aqlni ishga soladi:

"Qutidor tanchaga borib o'tirmadi-da, ayvon peshonasidan turib, qo'lidagi xatni yuqori tovush bilan o'qib chiqdi:

"Muhtaram qayin otamizgah

Siz bilan meni qorong'u zindonlarga tushurib, dor ostilarigacha tortgan, buning ila o'zining vahshiyona tilagiga yeta olmagandan keyin, mening tilimdan soxta taloq xati yozib darboza yonidagi haydattirishga muvaffaq bo'lgan va bir gunohsizni shahid etgan homid ismli bir to'ng'izni, nihoyat ikki

yillik sargardonlik so'ngida, yordamchilari bilan tuproqqa qorishtirishga muvaffaq bo'ldim... Sizning shonli hovlingiz yonida voqye bo'lgan bu kurash, albatta, sizni va uy ichingiz ham yor-do'stlaringizni anchagina tinchsizlikka qo'ygan bo'lsa kerak... Sizdan bu ulug' gunohi uchun avf so'rab, haydalgan o'g'lingiz – Otabek Yusufbek hoji o'g'li”.

Ammo qutidor “haydalgan” so'zini tashlab o'qidi. Maktub o'qilib bitganda Oftob oyim, ayniqsa Kumush qutidorning boyagi holiga tushgan edilar. Kumushning bu daqiqadagi holini qalam bilan chizib ko'rsatish, albatta, mumkin emas. U titrar edi, ko'kargan edi, to'lg'anar edi... hozirgi eng kuchli hayajon va hissiyotni, hissiyotning a'lo ifodasi bo'lgan yosh bilan to'kar edi”(264-bet).

Ko'rinyaptiki, ikki yillik hijron azobini boshidan o'tkazgan, qanchadan-qancha (taloq xati, bevalik dardi, Komilbekka unashtirish kabi) azoblarni boshidan kechirgan farishta bu quvonchli xabarni eshitganda, dastlab “dahshat va taajjub ichida qotib qoladi”. So'ngra ota-ona huzurida ekanligini unutmay (odobni saqlagan holda), dardini oshkor ayta olmay “titraydi, ko'karadi, to'lg'anadi” va qalbida junbushga kelgan tuyg'ularni ko'z yoshi bilan “yuvadi” va uni sizga, menga ham yuqtiradi. Bu quvonch yoshlari – Kumushni ham, siz-u meni ham poklaydi, ruhimizni yengillashtiradi, harakatimizga, o'yimizga, orzularimizga qanot beradi. Chunki “yosh ko'zdan emas, balki yurakdan chiqadi”. Shu sabab U.Freyd: “Yig'i – inson uchun zo'riqish vaqtidagi eng yaxshi himoya vositasidir... Sog' bo'lish uchun yig'lang”, – deydi. Amerikalik ruhiyatshunos T.Lekner “Yig'lashdan uyalmang. Agar, Alloh insonga ko'z yoshi atalmish ne'mat bergan ekan, demak ular to'kilishi kerak”, – deydi. Jonli asar tufayligina tiriklikni ma'nisini teran anglaymiz, ertangi hayotimizga e'zozlangan mazmun beradi. Buni ijod, etish shunday tuyg'uni boshdan kechirish (Adabiyot bergan huzur) hayotingizga ezgulik baxsh etadi. Ezgulik esa – yaratishga chanqoqlik tug'diradi, umrni mazmunli kechirishga undaydi, besamar va gunoh ishlardan, tuhmat va bo'hton uyushtirishdan, alam va og'riqlar o'tkazishdan, fisqu-fasod va g'iybat yuritishdan, ko'rolmaslik va hasaddan... saqlaydi. Kitobxon o'zini, o'zligini tezroq anglaydi. O'zini anglamoq baxti-komillikka yetaklaydi.

Shu sabab qalbdagi nozik qirralarning usta tasvirchisi – A.Qodiriy o'zi ta'kidlaganidek, “Eng kuchli hayajon va hissiyotni, hissiyotning a'lo ifodasini” ko'z yoshi orqali beradi. Ko'z yoshi qahramonlar qalbidagi po'rtanalarni-qayg'u va shodliklarni ta'sirchan ifodalaydi va har bir holatda (romanda o'ttizdan ortiq yig'i tasviri bor) ko'z yoshi “detali o'quvchida yozuvchiga ishonch uyg'otadi”, u “asarning xuddi shu joyida tasvir etilayotgan ahvolga, ideyaga to'g'ri” keladi.

Demak, badiiy asarni mutoala qilish, o'qish, “O'tkan kunlar”ga o'xshash klassik asarlarni uqish va shu jarayonda tasvirlanayotgan hayotni yozuvchi, san'atkordek yaratish, kashf etish umringizga umr qo'shadi, dunyongizni boyitadi, yo'lingizni ravshan qiladi, ezgullikka yetaklaydi.

3. Badiiy asarda har bir so'z muayyan “yuk”ni tashishi lozim. San'atkor doimo minglab so'zlar ichidan eng keragini tanlaydi; zargarona tanlangan ana shu so'zlar qahramon va sharoitning mazmuni (g'oyasi), holati bilan chambarchas bog'lanishi, u aniq estetik maqsad(mazmun)ni voqye qilishi shart. **Bundan har qanday so'z badiiy asarda o'z “yuki”ga ega bo'lishi kerak, degan qoida kelib chiqadi.**

“Bir yig'inda Asqad Muxtor xarakterli bir faktni aytib bergan edi. G'afur G'ulom ishtirok etgan mushoiralardan birida yosh shoir Asqad Muxtor tortinib-qimtinib quyidagi to'rtligini o'qiydi:

*Ikki narsa og'irdir ko'nglimga asti,
Ikki narsa uchun yo'q menda toqat:
Biri dushmanimning shodon qahqahasi
Biri do'st ko'zida yaltillagan yosh.*

She'rdan ta'sirlangan G'afur G'ulom o'rnidan turib ketib: “Miltillagan” de, joyiga tushadi”, deydi.”¹

Darvoqye, she'rni G'afur G'ulom aytgandek “yaltillagan” so'zini “miltillagan” so'zi bilan almashtirib o'qisangiz, so'z o'z o'rniga tushganiga, nozik jilolanayotganiga shohid bo'lasiz.

¹ Сайди Умиров. Даъваткор сўз. Т., “Ёш гвардия”, 1985, 100-бет.

Do'st ko'zidagi yosh yaltillganda-uning ahvoli nochorligi, og'irligini bildirmaydi, balki – uning “ahvoli yaxshiligini, nur taratayotganini bildiradi. “Yosh miltillganda” esa – uning ahvoli chatoqligini, og'ir azobda ekanligini, pipirab arang yonib turganini bildiradi. Ana shundagina ma'no va mantiq o'zaro bog'lanadi, “do'stning yoshi” poetiklashadi, she'r – asarga aylanadi. Va kichkina bir aybini” ham yo'qotib, u yashashga, yaratishga kirishadi:

*Ikki narsa og'irdir ko'nglimga asti,
Ikki narsa uchun yo'q menda bardosh:
Biri – dushmanimning shodon qahqahasi
Biri – do'st ko'zida miltillgan yosh.¹*

E'tibor qilgan bo'lsangiz, asarning birinchi variantidagi “toqat” so'zi, keyingi variantida “bardosh” so'ziga almashtirilgan. Bu ham bejiz emas. Agar o'zbek tilining izohli lug'atini varaqlasak, toqat – “arabcha so'z bo'lib, chidam, to'zim”; bardosh – “forscha-tojikcha so'z bo'lib, chidam, sabr, toqat, matonat, to'zim” ma'nolarini berishini, bilib olamiz. Biroq “toqat” bilan “yosh” qofiyadosh emas, “bardosh” bilan “yosh” qofiyadoshdir, shoirning ustaligi shundaki, bu o'rinda ham kerakli so'zni topa olgan, qofiyadagi aybni yo'qotgan va asarning emosionalligini, musiqiyligini, ana endi, busbutunligini ta'minlagan.

4. Badiiy tilning obrazlilikidan tug'iladigan muhim xususiyatlardan yana biri - ma'nodorligi (aforizm) va qisqaligi (lakonizm)dir. Badiiy asar maqsadi(mohiyati)ni ochishga xizmat qilmaydigan birona so'z ishlatilmagan, qisqa gapirib, ko'p ma'no anglatgan san'atkor doimo yutgan. Ularning tushunchasida so'zni tejash zarni tejashdan qimmatlidir; adabiy laqmalik, ko'p so'zlilik – paxtavon miltiqqa o'xshaydi, tovushi bor-u o'qi yo'q. Bekorchi shovqin hisobiga asardagi maqsadni, uning badiiyligini yo'qqa chiqaradi.

Jumladan, Farhod Musajonovning “Dushanba, nonushtadan so'ng” qissasida (T., 1976) o'qiymiz: “... bu ko'zoynak taqqan, pakanagina, qo'lida o'rtacha sandiqdek keladigan ulkan papka ko'tarib olgan bir shaxs edi”(67-bet). Avvalo, papka sandiqqa o'xshaydimi yoki portfel deyilmoqchimi? Shubha tug'ilishi tabiiy: yozuvchi sandiqni ko'rganmikin? “O'rtacha sandiqdek” keladigan papka(portfel) bo'lishi tasavvurga sig'adigan gap emas. “O'rtacha sandiqdek keladigan ulkan papka” birikmasida kuchli mantiqiy nomutanosib borligi ham sezilib turibdi: “o'rtacha” va “ulkan” tushunchalari mutlaqo sig'ishmaydigan, bir-biriga zid tushunchalardir. “Ulkan” so'zining ma'nosi qo'polroq qilib aytganda, “benihoyat katta” degani. U holda kitobxon “ulkan papka” deganda nimani tushunishi kerak?.. Natijada ana shunday “antiqa” o'xshatish paydo bo'lgan. O'xshatishdan maqsad esa tasvirlanayotgan ob'ektni yana ham realroq, obrazliroq, ifodalibroq, ta'sirliroq qilib ko'rsatishdir. Mazkur o'xshatish esa beta'sir” bo'lib qolgan.¹

Yana “... yozuvchi so'zlarni siqilgan mushtday ixcham ishlatish uchun va boshqalar tomonidan qattiq siqishtirilgan so'zlarni yoziltirib yuborish, ularda yashiringan, davr vazifalariga qarama-qarshi bo'lgan, umri tugagan narsalarni fosh bo'ladigan darajada yoziltirib yuborish uchun maqollarni o'rganish zarur”(M.Gorkiy, Adabiyot to'g'risida, 98-bet).

Xullas, badiiy asar tili go'zal bo'lishi kerak, chunki san'atkorning vazifasi go'zallik yaratishdir. Buning uchun tasvir etilayotgan xulq, manzara, holat so'z tufayli kitobxonning ko'z oldida aniq (ushlab ko'radigan darajada) va yorqin (birona xira qiladigan chiziq bo'lmasligi), borlig'icha namoyon bo'lishi lozim. Badiiy asar tili – muallif nutqi va personajlar nutqi deb nomlanadigan bir-biri bilan murakab bog'lanishda bo'lgan ikkita katta qismdan iborat.

1. **Muallif nutqi.** Muallif barcha asarlarining hikoyachisi bo'lganligi sabab, u “qo'mondonlik” vazifasini bajaradi: har bir personajning o'rnini, o'y kechinmalarini, fikr-mulohazalarini, harakatlantiruvchi muhitning shart-sharoitlarini, muomala – munosabatlarini ta'rif-tavsiflash, ko'rsatish orqali - hammasini bir maqsadga – asarda ifodalanayotgan fikr – g'oyani ro'yobga chiqarish uchun harakatga keltiradi. Bu harakatning zarur ikir-chikirlarigacha tasvirlaydi. Ularni bir-biriga mustahkam

¹ Асқад Мухтор. Асарлар. 4-жилд, Т., Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983, 21-бет.

¹ М.Миртожиев. Н.Маҳмудов. Тил ва маданият, -Т., “Ўзбекистон”, 1992, 99-бет

qilib bog'laydi. Go'yo qildan arqon to'qiydi. Va "arqon"ning qanday to'qilganini kitobxonga tushuntirib boradi. Ayni paytda, tasvirlanayotgan hamma narsa (obraz, muhit, tafsilot, detal)ga munosabatini bilvosita bildiradi. hatto, G'aybullo as-Salom aytganlaridek "Bir atirning o'zi har xil odamda har xil hid taratadi".

Bitta misolga, "O'tgan kunlar"dagi "Qudalarni kutib olish" bobidagi bir lavhaga diqqat qilaylik: "hasanali yo'lakka qarab imladi... Qip-qizarg'an holda Kumush ko'rindi: paranjisi qo'lida, qora atlas ko'ynak egnida, zangor latta mursak ustida, oq shohi ro'mol boshida. Shahlo ko'zlari kulumsirashga yaqin holda, uyatlik edilar.

hasanali tanitti:

- Mana bu kishi qayin onangiz – bekoyim bo'ladilar.

Kumush salom berdi va qo'lidagi paranjisini yerga tashladi, yugurib kelib o'zini o'zbek oyimning quchog'iga oldi. O'zbek oyim ham uni mahkam siqib, quchaqlab olg'an, yuzidan shap-shap o'pib, aylanib, o'rgular va tikilib-tikilib nima uchundir yig'lar edi"(311-bet).

Ushbu lavhadagi hasanalining "Mana bu kishi qayinonangiz bek oyim bo'ladilar" gapidan tashqari hammasi yozuvchining nutqidir. Yozuvchi Kumush va O'zbekoyimning ko'rinishidan boshlab to ularning holatlarigacha, holatlaridan hatti-harakatlarigacha, harakatlaridan ichki ruhiy kechinmalarigacha xarakterlaydi. Bu nutq aniq, tiniq, yorqin, bo'yoqdor, jonli bo'lgani sabab, ochiq aytilmagan ko'p gaplarni ham ilg'aydi, sezadi. Chuqurroq tahlil etsa uning mohiyatiga ham yetadi.

Kitobxon "Shahlo ko'zlari kulumsirashga yaqin holda uyatlik Kumushning" salom berishini, qo'lidagi paranjisini yerga tashlab, shoshib yoki yurib emas, balki yugurib kelib O'zbekoyimning quchog'iga kirib ketishi – behad sog'ingan, bu uchrashuvni intiqib kutgan yaqin odamning samimiyatiga teng, balki undan ham zo'rroq odamiylik nuri bor edi. Bu nur Kumushni ko'rmasdan, unga adolatsizlik qilgan, sodda dil, "dumbul tabiatli O'zbek oyimni birdan o'ziga keltiradi: U qilmishlariga pushaymon bo'ladi, Kumushning samimiyligidan unda ham odamiylik uyg'onadi. (Buni yozuvchi "nima uchundir" deydi xolos) Kumushni mahkam quchoqlab emas, "mahkam siqib quchoqlab" oladi, yuzidan shap-shap "tinimsiz" o'padi, aylanayin, o'rgilayin deya, ko'z yosh to'kmaydi, balki, "tikilib-tikilib yig'laydi". Shuning uchun ham bu lavhani qayta-qayta o'qigan yirik san'atkor Odil Yoqubov deydi: "Bir kitobxon sifatida buni men ham sezaman va beixtiyor ko'zimga yosh olaman... Yozuvchining mahorati deb, o'z qahramonining dilini bilishi deb – mana buni aytadilarh.."

Mana shu misolning o'zidanoq ko'rinadiki, avtor nutqi badiiy asar qurilishida asosiy o'rinni egallaydi. U doimo adabiy til normalari asosida ish ko'radi, vulgarizm, varvarizm, jargonizm, sheva so'zlarga o'xshash leksik boyliklardan uzoqda bo'ladi. Faqatgina bir holatda, voqea yozuvchining nutqi bilan emas, balki hikoyachi nutqi orqali ("Shum bola", "Mening o'g'rigina bolam"- G'.G'ulom, "Davri mening taqdirimda" - A.Muxtor) olib borilganda istisno bo'lishi mumkin. Unda hikoyachining yoshi, jinsi, saviyasi, ma'naviyati, madaniyati, shevasi, kasbi-kori aks etishi tabiiydir.

2. Personaj nutqi. Badiiy asarda turli-tuman personajlar qatnashar ekan, albatta, ularning har biriga xos nutq ham yaratilishi kerak. Bu nutq tipikligi va individualligi, obrazlilik bilan har bir shaxsning dunyoqarashini, tajribasini, xulq-atvorini, ma'naviyatini, salohiyatini, boring-chi, butun borlig'ini mubolag'ali va ishonchli qilib ochib berishi-ko'rsatishi lozim. Chunki har bir odamning nutqida uning bo'yi-basti(ruhiy kayfiyati, his-tuyg'ulari ham) aks etadi, shuning uchun ham so'z-xarakter ko'zgusi sanaladi. Personaj nutqi dialog va monolog vositasida voqye bo'ladi.

Dialog(lat.dialogos-ikki kishi o'rtasidagi so'zlashuv) – ikki yoki undan ortiq personajlar o'rtasidagi nutq shaklidir. U asarda har bir qahramonning xarakterini, ruhiyatini, o'y-orzularini ifodalaydi, o'zining jo'shqinligi, ma'nodorligi qisqaligi va ixchamligi bilan diqqatni jalb etadi:

- Siz... qochqoqsiz, - dedi
- Siz...
- Men?
- Siz quvloqsiz.
- Ajab qilaman, dedi Kumush va shapalog'i bilan erining yuziga sekingina urib qo'ydi.
- Bu yoqqa ham...
- U yoqqa Zaynab ursin.

- Zaynabni... urishga haqqi yo'q.
 - Kumushning ko'zida haligacha ko'rinmagan bir shodlik o'ynaydi:
 - To'g'ri aytasizmi?
 - To'g'ri aytamanh
- Mana bo'lmasa, - dedi Kumush. Otabekning ikkinchi yuzini silagandek qilib qo'ydi. Yana kulumsirashib, termulishib qoldilar... (322-bet).

Ushbu dialog qa'rida qahramonlarning shu paytgacha tortgan iztiroblariyu azoblari, ahdu paymonlarga sodiqliklari, sevgi-muhabbat tuyg'usining hayajoni judayam qabariqli va qisqa tarzda, dilbar ko'rinishda ifodasini topgan. Shuning bir qirrasini ko'raylik: Kumush "U yoqqa Zaynab ursin" deganida, Otabek "Zaynabning... urishka haqqi yo'q" javobini aytadi. Bu bilan Kumush muhabbatiga hamon oshnoligini, o'sha bilan yashayotganini, uni hyech vaqt unutmaganini, Zaynabga nisbatan "tirik haykal"ligini... bildiradi, xarakterining sobitligini isbotlaydi, qalbidagi hokim tuyg'uning haroratini uzatadi.

ha, badiiy dialog holatni, o'y-xayolni talqin qilmog'i - uning ochiq mazmunidan yashirin mohiyati sari borishga kitobxonni "majbur" qilishi – bosh talabdir.

Monolog (gr.monos-bir va logos-so'z, nutq) badiiy asardagi qahramonning o'z-o'ziga yoki o'zgalarga qaratilgan nutqidir. Bu nutq, odatda, qahramonlarning ichki iztirob va dardlarining "po'rtanalari", "to'liqlari"ni ifoda qiladi. Lirik asarda monologning tashqi ko'rinishi (bunda lirik qahramon o'z nutqini ovoz chiqarib ifoda qiladi) yaqqol ko'zga tashlanadi, lirik qahramonning ichki tug'yonlarini ochish orqali uning xarakterini namoyon etadilar:

*Agar oshiqlik'im aytsam, kuyub jonu jahon o'rtar,
Bu ishq sirrin bayon qilsam, taqi ul xonumon o'rtar.*

*Kishig'a ishq o'tidin zarraye yetsa bo'lur giryon,
Bo'lur besabru betoqat, yurak-bag'ri chunon o'rtar.*

*Meni bexonumon tinmay kuyub yondim firoqingda,
Oting tutsam, nigoro debki, zavqidin zavon o'rtar.*

*Qayu til birla, ey jono, seni vasfing bayon aylay,
Tilim lolu ko'zum giryon, so'ngaklarim nihon o'rtar.*

*Na qattig' kun ekan, jono visolingdin judo bo'lmoq,
Meni ohim tutunig'a zaminu osmon o'rtar.*

*Bu dard ila xarob o'ldum, kelib holimni so'rmassan,
G'aming boshqa, alam boshqa, yuragimni fig'on o'rtar.*

*Bu Mashrab dardiki, jonoki, hyech kim boshig'a solma,
Agar mahsharda oh ursam, behishti jovidon o'rtar.¹*
(Boborahim Mashrab)

Ushbu g'azalni o'qir va (Murodjon Ahmedov ijrosidagi) ashulasini tinglar ekansan, beixtiyor Eduard Mejelaytisning "Tungi kapalaklar"idagi ushbu mulohazaga kelasan: "Faqat yurakdan sizib chiqqan, ustidan ruhning betakror jilolari qandaydir ilohiy yog'dudek miltillab turgan so'zlargina fusunkor, hayajonli bo'ladi, titrab turadi. So'zning poetik qudrati, so'zning mavjudligi uning musiqiyligidadir". Mashrabdek katta Shaxsga xos katta Darddadir.

Monologning ichki ko'rinishi(bunda personajlar o'z-o'zlari bilan ichdan gaplashadilar) epos va dramada ko'plab uchraydi. Ichki monologda qahramon qalbidagi yashirin o'ylarini, fikr-mulohazalarini

¹ Mashrab шеърятидан, Т., ЎзКПМКнинг нашриёти, 1979, 54-бет.

kitobxon bilan baham ko'radi. Eposda bu kengroq, batafsilroq ifodalansa, dramada judayam keskin va dramatismga boy shaklda voqye bo'ladi.

Jumladan, Odil Yoqubovning "Ulug'bek xazinasini" romanida Ali Qushchi Abdulatif oldidan boqqa chiqqanida uning qalbidan quyidagi o'y-saboqlar kechadi:

"hayhoth Kim aytmiş, bu noraso dunyoda haq va adolat yo'q debh Borh Kimki, bu dunyoda yomonlik qilsa – xoh shoh bo'sin, xoh gado jazosiz qilmaydih Insonga aql va shuur shu maqsadda berilgankim, bu teran haqiqatni tushunsinh Kimki bu haqiqatga tushunmay, adolatsizlik yo'lini tutar ekan, oxiri voy bo'lishi muqarrarh.. Mana, shahzodah Toju taxt va shon-shavkat ishqida o'z padarini qatl qilishdan ham toymagan edi, allomalar sarvari yoqqan ilm mash'alini so'ndirib, Movarounnahrni zulmat qo'yniga tashlagan edi, oqibati ne bo'ldi? hah Bu foniyl dunyoda ham haq va adolat bordur. Bundan mo'minlarga qatlu qirg'in keltirgan, mehr-shafqat o'rniga jabru jafu, ilmi ma'rifat o'rniga zulmat urug'ini sochgan hyech bir kimsa intiqomsiz qolmaydurh.." ("Ulug'bek xazinasini", T., G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1994, 309-bet).

Ko'rinadiki, monolog ham qahramon ruhiy dunyosini ochadi va o'z kashfi bilan asar mohiyatini chuqurlashtiradi, bosh maqsadni yoritishga, tirikligini ta'minlashga hissasini qo'shadi.

Tayanch tushunchalar

So'z ta'rifi. Jonli til. Adabiy til. Poetik til. Badiiy tilning xususiyatlari. Muallif nutqi. Personaj nutqi. Dialog. Monolog.

Savol va vazifalar

1. Jonli(umumxalq) til bilan adabiy va badiiy tillarning aloqalarini o'rganing.
2. Badiiy tilning qaysi xususiyatlarini bilasiz?
3. Muallif nutqining vazifalarini tahlil qiling.
4. Dialog va monologlarga yangi misollar toping, yodlang, mashq daftaringizga qayd eting.

Adabiyotlar

1. N.Shukurov va boshqalar. Adabiyotshunoslikka kirish, T., "O'qituvchi", 1979, 117-125-betlar.
2. T.Boboyev. Adabiyotshunoslikka kirish, T., "O'qituvchi", 1979, 126-134-betlar.
3. M.Gorkiy. Adabiyot haqida, T., O'zadabiynashr, 1962.
4. Q.Samadov. Oybek – so'z san'atkori, T., O'zKP nashriyoti, 1965.
5. P.Qodirov. Xalq tili va realistik proza, T., "Fan", 1973.

* * *

1. A.Navoiy. hayratul-abror, T., G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti 1989.
2. A.Qodiriy. O'tkan kunlar. Mehrobdan chayon, T., G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1994.
3. O.Yoqubov. Ulug'bek xazinasini, T., G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1994.
4. U.Nosir. Unutmas meni bog'im, T., G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1988.

Mavzu: Badiiy asar tili

Reja:

1. So'zlarning leksik ma'nosi
2. Omonim, sinonim, antonim; jargon, sheva, kasb-kor, qo'pol so'zlar va h.

Leksikologiya ilmining uqtirishicha¹, so'zning ikki xil – grammatik va leksik ma'nolari bo'ladi. Jumladan, "O'rik gulladi" gapining grammatik ma'nosi deganda, "O'rik" turdosh ot, bosh kelishik shaklida kelgan, son jihatidan birlikdir. "Gulladi" fe'l so'z turkumiga oiddir, o'tgan zamon, uchunchi

¹ Н.Ражабов. Она тили. Т., "ФАН", 1999, 36-56 бетлар.

shaxs birlik, o'timsiz, aniqlik maylini bildirishi tushuniladi; leksik ma'nosi deganda, "o'rik" - meva daraxtining bir turini, "gulladi" so'zi esa o'rikning gul ochishga kirishganligini bildiradi.

So'zning faqat leksik jihatini ko'zdan kechirganimizda ham, u o'ta murakkabdir, ya'ni so'z har qanday ma'noga ega bo'lsa-da, uning mavqeyi darajasi bir xil emas, ularning barchasi ham muayyan tushunchani bir xilda ifoda qila olmaydi. Jumladan, "barno, zebo, go'zal, malak" sinonimlari – "chiroylik" tushunchasini tashiydi, lekin "malak" so'zi o'z sinonimlaridan ifodadagi belgi ("chiroylilik") darajasining judayam ortiqligini, undan pastrog'ini "barno", "barno"dan pastrog'ini "go'zal" ifoda qiladi. Masalan, h.Olimjonning Oyguli turishi bilan hamma yoq ravshan bo'lib ketadi va bu go'zalni ko'rgan podshoning aqli shoshadi, chunki u:

Bunday go'zal yulduzni,
Bunchalik barno qizni,
Aslo ko'rmagan edi,
Ishrat surmagan edi.

tasvirida "go'zal"ga nisbatan "barno" so'zi "chiroylilik" tushunchasini bir bahya balandlatadi va shu insoniylashgan (yuqorida insoniylashmagan biron bir narsa adabiyotga daxldor bo'lmasligini ko'rgandek) xislati bilan kitobxonda emosional (hissiy) tuyg'uni tiriltiradi.

Demoqchimizki, adabiyot uchun so'zning asl va ko'chma ma'nolari, ya'ni leksik ma'nosi birinchi darajali ahamiyat kasb etadi. Aniqrog'i tasavvur qilishingiz uchun, shuni aytish yetarlidir: "anor, shirin, yemoq" kabi so'zlar predmet, belgi, harakat va holat haqida ma'lumot beradi, asl ma'nosini bildiradi. Bu so'zlardagi ma'no xususiyatlarini odamga ko'chirilsa (insoniylashtirilsa), ko'chma ma'noda ishlatilsa – "Anor yuzli, shirin so'zli Oybek yemoqqa kirishdi", desak, "Oybek" degan odam (tushuncha)ning ko'rinishini, sifatini, holatini ongimizda in'ikos ettiramiz, aniq tasavvur qilamiz.

Adabiy asar tilining obrazlilikini, ta'sirdorligini, muallif va qahramonlar nutqining badiiyligini, oqibatda, muayyan g'oyaning tirikligini ta'minlashda shakldosh (omonim), ma'nodosh (sinonim), zid (antonim), eskirgan (arxaizm), tarixiy (istorizm), yangi (neologizm), sheva (dialektizm) va shu kabi so'zlarning ham ahamiyati beqiyosdir. Ularning jami maxsus leksik boylik (resurs)lar deb yuritiladi.

1. Omonim (yunon. Homos – bir xil va onyuma – nom shakli (talaffuzi va yozilishi) bir xil, ammo ma'nolari har xil so'zlar va iboralardir.

Qo'lingdan kelguncha chiqar yaxshi ot,
Yaxshilik qil, bolam, yomonlikni ot.
Nasihat yod qilib ol, farzandim,
Yolg'iz yursa, chang chiqarmas yaxshi ot.

Fozil Yo'ldosh o'g'lining "Ravshan"idan keltirilgan bu nasihatimiz tuyuqning birinchi misrasidagi "ot" - "nom" ma'nosida, ikkinchi misradagi "ot" - "qo'y" ("itqit", "otib yubor") ma'nosida, to'rtinchi misrada "ot"-"hayvon" ma'nosida qo'llanilmoqda.

Badiiy asarda so'zlarning yoki ayrim harflarning talaffuzi va yozilishidagi o'xshashligi asosida bir xil yoki o'xshash shaklda ham turli ma'nolar ifodalanishi mumkin:

Qizarib pishgan olmadi,
Olmadan nega olmadi?
Olmagani xo'p bo'bdi,
Endi kelsa – olma di

(Birinчисida "olma" (meva), ikkinчисida "olmadi" (uzmadi), to'rtinчисida "olmasin").

Omonim ko'p ma'noli so'zlar (polisemantizm)ga ham o'xshab ketadi. Ko'p ma'noli so'zlardan bittasi "jon" so'zidir. "O'zbek tilining izohli lug'ati"da uning (I tom, 286-287 betlar) o'n uch xil ma'nosi qayd qilingan: 1. Din va falsafada: tandan jon chiqib, ruhga aylanib abadiy yashaydigan narsa; 2. Sezuvchi, his etuvchi tan, badan; 3. hayot, hayot-mamot; 4. Kishi, odam; 5. Qo'shimcha aniqlovchilar bilan qo'llanib "bosh", "jussa" (qiz joning bilan qayon borasan?) ma'nolarini ifodalaydi. 6. Ko'chma ma'nolarda: kuch, quvvat, mador; 7. Yaxshi ko'radigan, sevimli, yoqimli kishi yoki narsa; 8. Biror ish, soha yoki doirada ilhomlantiruvchi, tashkil etuvchi, tashkilotchi shaxs; 9. hayot manbai, hayot bag'itlovchi narsa va sh.k.

Ko'rinadiki, "jon" so'zining hamma ko'chma ma'nolari uning asl ma'nosidan kelib chiqadi, ular o'rtasida ichki bog'lanish bo'ladi. omonimlarga bu xususiyat xos emas. Shu sababga ko'ra yuqoridagi "ot" va "olmadi" so'zlari-omonim, "jon" so'zi esa-polisemantizmdir.

2. **Sinonim** (yunon. Synonymas-bir xil) – shakli (talaffuzi va yozilishi, hissiy buyog'i va ohangi) har xil bo'lgan, ma'nodosh so'zlardir. Jumladan, barno, dilbar, zebo, gulyuz, dildor, dilnavoz, dilozor, malak, nigor, pari, parivash, sanam, sitamgar, ma'shuqa, farishta kabi so'zlar "yor" va "go'zal" ma'nolarini ifodalagan. Ikki yoki undan ortiq ma'nodosh so'zlarning kelishi sinonimik qatorni va shu qatordagi so'zlardan adabiy tilda eng ko'p ishlatiladigan bosh (dominanta) so'zni tashkil qiladi. Beg'ubor, zilol, musaffo, nafis, jilvakor, fusunkor sinonimik qatorning bosh so'zi "beg'ubor"dir.

Chappar urib gullagan bog'in,
O'par edim Vatan tuprog'in.
Bu shundayin ajib diyordir,
Buning qiziq hikmati bordir.
Shunday o'lka doim bor bo'lsin,
Shunday o'lka elga yor bo'lsin.

"Vatan" ma'nosi "Vatan" so'zidan tashqari "diyor", "o'lka" so'zlari orqali qirralarini chuqurlashtirgan, bir-biriga muvofiqligi-musiqiylikni yuzaga chiqarganki, uni to'lib-toshib kuylaysan, odamh

3. **Antonim** (yunon. Antonimos-qarshi nom, zid) deganda bir-biriga qarama-qarshi, teskari ma'nolarni ifodalovchi so'z va iboralar tushuniladi: jumladan, E.Vohidovning "Yomonning so'zi" she'ri shunday boshlanadi:

*Sen yaxshisan,
Men yomondirman,
Sen borsanki men omondirman.
Meni qattol yaratgan hayot,
Seni qilgan ojiz, benajot.
Sen-niholsan, zavoling o'zim,
Sen-tiriklik, men esa-o'lim.
Kunduz bo'lsang, men tun bo'laman,
Sen bor bo'lsang, butun bo'laman.
Beomonman, lekin omonman,
Chunki sendek men ham insonman.*

Bu bandda "yaxshi-yomon", "qattol-ojiz", "tirik-o'lik", "kunduz-tun" kabi bir-biriga zid so'zlarning ketma-ket kelishi, "Yomon"ning ichki dunyosini bo'rttirib va yorqin qilib ifodalashga yordamga kelayapti, eng asosiysi, "Yomon"ni borlig'icha namoyon bo'lishiga imkoniyat yaratayapti.

Mumtoz adabiyotda ham bu vosita ko'plab qo'llanilgan bo'lib, u tazod deb yuritilgan. Tazodda qarama-qarshi qo'yilgan ikki taraf (obraz, predmet, hodisa) ayni zamonda uzviy ravishda bir-biriga bog'lanib kelgan.

E, Masihodam begim, bir dam ila bergil shifo

Sheva birla ko'zlaring jonimni bemor ayladi.

Ey, Iso payg'ambar nafaslik (Iso payg'ambarning nafaslari jonbaxsh bo'lgan) begim, daming (og'zing) birla shifo bergil, chunki jonimni sheva bilan bemor ayladi, mazmunini keltirib chiqarish uchun og'iz bilan ko'z qarshilantirilmoqda, ayni paytda, ular bir-biriga bog'liq, ikkalasi ham yornikidir.

4. **Eskirgan so'zlar** deganda, bugungi kitobxonga tushunarli bo'lmagan, og'zaki nutqda deyarli ishlatilmaydigan so'zlar tushuniladi. Bunday so'zlar davr ruhini ifodalashda, nutqda turli rang va ruh (mazah, kinoya, masxaralash kabi) berishda asqotadi. Ular ikki xildir:

Birinchisi, **tarixiy so'zlar** (istorizm)lar – o'tmishda bor bo'lgan narsa va tushunchalarning nomini bildirgan, keyinchalik esa tilimizda ishlatilmaydigan, muomala-munosabatlarda qo'llanilmaydigan so'zlardir: birmiri, botmon, misqol, mingboshi, kanizak, yorg'uchoq kabi.

Buning yaqqol misolini tasavvur qilish uchun "Farhod va Shirin" (A.Navoiy) dostonining XXX bobi sarlavhasiga murojaat qilaylik:

“Farhodning Shopur dasht paymolig’i, balki rahnomolig’i bila Yaman mulkidan Arman kishvarig’a azimat qilg’oni va Armanning Eramoso sabza va rayohinidin g’unchadek ko’ngli gul-gul ochilg’oni va Armaniya tog’i kamarida xoro qozodurg’on el ajzin ko’rib ul kayfiyatini so’rub xoro qozorg’a kamar chust etgani va bu xabarning chustu Shirin Mehinbonu bila Shiringa yetgani”

“Poymolig’i” - “oshganligi”, “kishvari” - “o’lkasi”, “azimat” - “yo’l olmoq”, “sabza” - “maysa” - “rayohinidin” - “rayhonlaridin”, “xoro” - “tosh”, “ajzin” - “ojizligi”, “kamar” - “bel”, “chust etgani” - “shaylagani” tarzida tushunsakkina XV asrdagi muallif nutqini, uning “oliy” uslubiylatining o’ziga xosligini to’liq anglaymiz: “Farhodning Shopur rahnomoligi bilan dasht (cho’lu biyobon)larni oshib Yaman mamlakatidan Arman o’lkasiga yo’l olgani, Armanning Eramoso (jannatdagiga o’xshash) maysalari va rayhonlaridan ko’ngli gul-gul ochilgani va Armaniya tog’i kamarida tosh qaziyotgan el ojizligini ko’rib, kayfiyatlari (holi-ahvoli)ni so’rab tosh qazishga bel bog’lagani va bu xabarning juda tez Mehinbonu va Shiringa yetgani” mazmuni bayon qilinganini tushunamiz. Yuqoridagidek tarixiy so’z va iboralar ishlatilmaganda, biz XV asr ruhini, o’sha davr badiiy tilini bu qadar aniq bilmagan bo’lardik. Ikkinchisi, eski so’z – **arxaizm** (yunon. Archaio-qadimgi so’z) – bugungi kunda sinonimi ishlatilayotgan, lekin asli ishlatilmayotgan eski so’zlardir, ya’ni aslidagi shakli eskirgan, ma’nosi sinonim so’z (yangi shakl)da bo’ladi. Demak, eskirgan (arxaik) so’z ma’nodosh so’zlar bilan bog’liq bo’lsa, tarixiy so’zlar, odatda, yakka bo’ladilar. “... Darboza ochilib, qo’rboshi ichkariga kirdi. O’rdaning tevarak masohatini biz chamalab ko’rgan edik, shuning uchun o’rdaning qay daraja keng bo’lishi ham bizga qiyosan ma’lum. Ammo o’rdaning ko’proq qismi darboza tomonda qoldirilib, janubga tortilg’an xatti mustaqil bir devor bilan bo’lingan edi...” (“O’tgan kunlar”). Ushbu parcha hokim saroyining yaqqol manzarasini aniq tasvirlaydi. “O’rda” so’zining hozirgi sinonimi (shakli) “saroy” bo’lsa, “masohat”niki “to’g’ri chiziqli”dir.

5. **Yangi so’z – neologizm** (yunon. Neos logos – yangi so’z) deganda, san’atkor tomonidan yangidan yasalgan, hayot yangiliklarini ifodalovchi yangi so’zlar jami tushuniladi. Jumladan, G’afur G’ulom “daryodil, yoviyurak, mehnatobod, sharofobod, oyoqdosh” kabi so’zlarni yasagan bo’lsa, Maqsud Shayxzoda “xayolxona, ilhomdosh, fazoshumul vazifa, huriston, oybachcha, xorazmlashmoq, xayollanmoq, tundalik” kabi neologizmlarni kashf etdi. Jamiyatimizning bugungi taraqqiyoti birja, dollar, mafiya, terrorizm, repititor, test” kabi yuzlab yangi tushunchalarni ifodalovchi so’z va iboralarni yaratdi.

Demak, hayotning yangilanishi – doimo so’zlarning ham yangilanishiga; yozuvchi va shoirlarning yangi obrazlarni yaratishga intilishlari ham hamma vaqt yangicha ifodani akslantiruvchi so’zlarning yasallishiga olib keladi. Bu – hayotning va adabiyotning qonuniyatidir. “- Uchinchi dunyoni **Latif – Astral** olami deb atashadi. Uning biz yashayotgan dunyodan farqi kam. Lekin o’ziga xos jihatlari bor. Bu Latif olamda tebranishlar o’ta nozik, jismoniy harakatlarga vaqt sarflanmaydi. Ammo **biologik** hodisalar vaqt bo’yicha kechadi. Bu dunyo moddiyati oyning **gravitasion** maydonidir. Quyosh burjining har bir sayyorasi o’z Latif dunyosiga ega...

- Shoshmang – shoshmangh – bashoratchi ayolning gapini bo’ldi Asad. – Siz jismoniy harakatlarga vaqt sarflanmaydi, dedingiz. Buni qanday tushunish kerak? – Latif dunyo mavjudotlari birmundayoq sayyoraning istagan nuqtasida paydo bo’lishi mumkin. Fanda oy hodisani **teleportasiya**, deyishadi”¹.

hojiakbar Islom Shayxning “Tutash olamlar” mistik –fantastik romanidan keltirilgan ushbu dialogga e’tibor qilsangiz, undagi “Latif Astral olam, gravitasion, teleportasiya” kabi neologizmlar – hayotimizdagi yangicha qarashlarning mahsulidir, moddiy dunyomiz bilan boqiy (ruhiyat) dunyosining sirlarini o’rganishga intilishning jozibali mevasidir.

Lekin “favqulodda “yangilik” yaratish ishtiyoqidagi ba’zi qalamkashlar “g’uncha portladi”ga o’xshash ko’p “kashfiyot” qilishdi. Tushunaman, lekin bunday so’z qo’llanilishini nojoiz deb bilaman. Xalq hyech qachon “g’uncha portladi” demaydi. Bu zo’rma-zo’rakilik” (Azim Suyun. O’zlik, “Sharq”, 1999, 111-bet.) Undan qochgan ma’qul.

5. **Dag’al so’z-vulgarizm** (lat.-vulgaris- dag’al, qo’pol)lar adabiy tilda ishlatilmaydigan haqoratli so’zlar va noto’g’ri tuzilgan, qo’pol jummlalar, dag’al (mantiqsiz yoki biri tog’dan, biri bog’dan bo’lgan)

¹ Хожиакбар Ислон Шайх. Туташ оламлар, Т., “Ёзувчи”, 1966, 196-бет.

fikrlashni ifodalovchi iboralardir. Ular asar qahramonining qo'polligini, hayosizlagini, axloqsizligini, ma'naviyatdan uzoqligini yaqqol ko'rsatadi. Buning isboti Toshpo'lat tajangdir:

“hoy, qizilboshh Chilimingni berasanmi, yo'qmi, it emgan? Qara-qara, Mahkamh Do'nduq ekan-ku anavingh Suyagi barmi, a? Bir piyola choyimiz bor, hovh Itdan tuqqaning qaramadi-ku... hoy, kim, Salim kavarning bolasi emasmi, to'lishipti o'ziyam. Sartarosh hoji ko'rib qolsa o'ldi, deginh

- Bodom qavoq – yupqa tomoq, dodimga yetsang-chi.

- hoy – hoyh”²

6. **Chet so'z – Varvarizm** (lat. Varvarus - kelgindi) lar - badiiy asar yozilgan tilga yot bo'lgan, boshqa tillardan “bostirib” kirgan so'z, ibora, birikmalardir. Ayniqsa, o'zbek tilimizga arab tilidan kirgan (arabizm), fors tilidan kirgan (forsizm), rus tilidan kirgan (rusizm) so'zlar ko'pchilikni tashkil qiladilar. Bu so'zlar zamon ruhini berishda, tipik xarakterlarning xususiyatlarini individuallashtirishda, ularning ayanchli, kulgili nutqlarini bo'rttirishda judayam qo'l keladi.

Abdulla Qodiriyning “Toshpo'lat tajang nima deydir?” degan chapanilar hayotidan hangomalaridan bir shingilini tinglaylik:

“ - Shu afandichalaringni bittasi sanmi? Shoyi ko'ynakchangni qarah Voy o'sha cho'nchakchasiga burnimni qoqayh Kulma, xudoy haqqi, kufrligimni oshirasanh Sen xaloyiqni hammang ham tirnog'imni yuzida; Poshsholig'ing shoyi ko'ynakka, deb besh so'lkavoyi uzatdimi simint (siyu minutu-A.Q.) Toshpo'lat akangni unutasan, xudoy haqqi, unutasanh” (Kichik asarlar, 73-bet).

Toshpo'lat tajangning nutqi (u nutqdagi arabcha, ruscha so'zlar va ularning ko'pini buzib talaffuz etishi) - chapaniligini, saviyasi sayozligini, ahloqi buzuqligini, vaysaqiligini, johilligini to'liq ifodalay oladi.

Azamat Qorjovovning quyidagi hazil she'rida ham “poet”ning – lirik qahramonning borlig'i kulguli tarzda ifodalangan:

“Men poetman, bu qizlarni

Yaxshi bilaman.

hammasini ochen-ochen

Yaxshi ko'raman.

Qizlar esa kimni sevar?

Voobuyne neznayu.

Birortasini kamon bilan

Otib ko'zlayu

Bu dunyoda ves yaxshilik

Qizlarga bo'lsin.

Menga o'xshab har yigit

Shoir bo'p ketsin.”

7. **Buzilgan so'z – jargon yoki argo** (fr. Jargon-buzilgan til)lar, ayni paytda, **abdal tili**-sun'iy til bo'lib, ma'lum guruh kishilarigagina tushunarli bo'ladi. Talabalar orasida ishlatiladigan “o'tdi, o'tmadi, yiqildi, tildan dumi bor, tankasi zo'r, ko'kidan oladi” kabi so'z va iboralarning haqiqiy ma'nosini boshqa guruh odamlari (dehqonlar, bazzozlar, savdogarlar) tushunmaydi.

“ - hye, vahima qilaverma, yo'li ko'p. “... changalda sho'rva” degan gap bor. Mana bizning filologiyamizda besh marta qayta-qayta imtihon qilishdi. Oxiri “3” qo'yib berishdi-yu, ular ham, “tanka”miz ham, o'zimiz ham tinchidik. Sen meni topibsanmi, “tankamiz” dumni yo'qotish yo'lini topadi. Zo'r odam, kallasiyam juda ishlaydi-dah

- Dugon, o'sha “tankang”ga boraylik. Mengayam yordam qilsang, o'lib qolmasman... sengayam ko'kidan bor.

- Yur, qani o'quv bo'limiga boraylik-chih”¹

Ushbu hangomada ham ikki talaba dialogi orqali ilm topguncha, “tanka” (“baho”ni qo'ydirib beruvchi)ni izlovchilar ustidan kulingan...

² Абдулла Қодирий. Кичик асарлар, Т., Ғафур Ғулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1969, 71-бет.

¹Хотам Умр. Тирик нусхалар ва безовта қатралар, С., “Сўғдиёна”, 1999, 33-бет.

8. **Kasb-hunarga oid o'zlar – Professionalizm**(rus.-biror kasbga oid)lar asarda tasvirlanayotgan qahramonning kasbini, ish hunarini ifodalaydigan so'z va so'z birikmalarining jamidir. har bir kasb-hunarning o'ziga xos atamaları bo'lishi tabiiydir. Jumladan, futbol o'yini bilan bog'liq(himoyachi, yarim himoyachi, hujumchi, darvozabon, jarima, final kabi), o'qituvchilik bilan bog'liq(daftar, qalam, qog'oz, baho, test, nazorat, joriy nazorat, kafedra, dekanat, rektorat, o'quv bo'limi, stipendiya, talaba kabi) so'zlar borki, ularni muayyan qahramon nomidan ishlatish shu qahramon kasbi-hunarini aniqlashtiradi, demakki, qahramonni yaxlitlashtirishda qo'l keladi:

“Bir necha kun shu yo'sin ikkilanib yurg'ach, nihoyat o'zimga tushunilmagan bir savq(yo'nalish) ostida va'damni ifoga ham boshlabman, **bir kiyim shohi**, deb o'ttuz kiyim bo'laturg'an **ipakni bo'yash, tanda, arqoq, go'la** mashaqqatlari ko'zimga ko'rinmabdir. Va'damni ikki kun ilgariyoq **shohini to'qib**, uning kelar yo'lini poylar edim, ul kelmas edi...”¹

Usta Alimning ushbu hikoyasi(nutqi)dan biz uning shohi to'quvchi usta ekanligini uning ishq Saodatga tushganini bilib olamiz.

9. **Sheva so'z – dialektika**(mahalliy so'zlar) muayyan bir xududda yashovchi kishilarga, ularning shevasiga xos bo'lgan, adabiy tilga mansub bo'lmagan so'z va iboralardir...

Jumladan, Xorazm shevasida “gashir”(“sabzi”), “yo'mirta”(“tuxum”), “galingiz”(“kelingiz”) kabi so'zlar ko'p uchraydi. Sheva so'zlar-asar qahramonlari tilida me'yorida ishlatilsa, ularning manzil-makonlarini va nutqini o'ziga xosligini to'liq ochib beradi. Bunday mahorat Asqad Muxtorning “Tug'ilish” romanidagi Xoldor obrazini yaratishda yaqqol ko'zga tashlanadi:

“ - Sariyev Juman?

- Slesar

- Xoldor Jo - Jo...

- Shatta Jonsug'urov **pamilam. Amolaykim** kasbim ko'p. **Uchtasinila** aytay. Avval do'kon mudiri **o'g'onman, innay iskaladda zavdish, ekspiditr...**”

Tayanch tushunchalar

So'z va so'zlarning leksik ma'nolari. Omonim, sinonim, antonim. Eskirgan so'zlar, jargonlar, yangi, sheva, dag'al, chet so'zlar.

Savol va topshiriqlar

1. Maxsus leksik boyliklar deganda nimani tushunasiz?

2. Maxsus leksik boyliklarning har biriga yangi misollar toping, tahlil qiling va mashqlar daftaringizga qayd eting.

Adabiyotlar

1. N.Shukurov va boshqalar. Adabiyotshunoslikka kirish, T., “O'qituvchi”, 1979, 126-133-betlar.

2. T.Boboyev. Adabiyotshunoslikka kirish, T., “O'qituvchi”, 1979, 135-143-betlar.

3. E.Xudoyberganov. Adabiyotshunoslikka kirish, T., “O'qituvchi”, 1995, 106-114-betlar.

4. N.Rajabov. Ona tili, T., “Fan”, 1999.

5. N.Hotamov, B.Sarimsoqov. Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o'zbekcha izohli lug'ati, T., “O'qituvchi”, 1979.

6. Isomiddin Yormatov. O'zbek xalq qahramonlik eposi badiiyati (O'quv qo'llanma), T., 1994, 127-180-betlar.

* * *

1. A.Qodiriy. Kichik asarlar, T., G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1969.

2. Hojiakbar Islom Shayx. Tutash olamlar, T., “Yozuvchi”, 1993.

3. Hamid Olimjon. MAT., 1-2-tomlar, T., “Fan”, 1979.

4. Erkin Vohidov. Bedorlik. T., G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1985.

¹ А.Қодирий. Ўткан кунлар. Меҳробдан чаён. Т., Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994, 193-бет.

Mavzu: She'riy asarning o'ziga xosligi

Reja:

1. Shoir va she'riyat dunyosi
2. Ritmika. Fonika. Strofika

She'riyat dunyosini o'rganish, shu dunyoning ijodkori – shoir shaxsidan boshlash maqsadlidir: Shoir kim? U qanaqa odam? Uning qismati – poeziyami? Milliyligi va umumbashariyligining sababi nimada?..

O'nlab savollarga javob aytishni rus tanqidchisi V.G.Belinskiy mulohazalaridan boshlaymiz. U "Mixail Lermontov she'rlari"dayozadi: "Bu – zehnli, nozik – mijoz, hamisha faol, salgina tegib ketilsa ham o'zidan uchqun sachratadigan, boshqalardan ortiqroq qayg'uradigan, shodonroq lazzat oladigan, ehtirosliroq sevadigan, kuchliroq nafratlanadigan, qisqasi, chuqurroq his etadigan vujud, ruhning har ikki-ham turg'un, ham harakatdagi holati oliy darajada taraqqiy qilgan naturadir. Shoir jismning tuzilishiga ko'ryoq, boshqalarga qaraganda u yoki bu hadga borib qolishiga ko'piroq moyil bo'ladi va u hayotda boshqalardan balandroq yuksaklikka ko'tarilib, iflosroq tubanlikka yiqilishi bemalol mumkin. Lekin uning qulashi ha boshqalarning qulashidan farq qiladi. Bu qqlash pul, hokimiyat, imtiyozning yuholigi emas, balki hayotga bo'lgan sabrsiz chanqoqlik samarasidir. hayotga tashnalik unda shu qadar ulug'ki, u bir daqiqalik lazzatli ehtiros, bir lahzalik shirin tuyg'u uchun o'zining btun kelajagini, orzularini, qolgan umrini qurbon qilishga tayyor..."

U ijod etayotgan chog'i=shoh, koinot huumdori, tabiat asrorining ishonchli mahrami, faqat ungagina o'z ko'rsin ochgan samo va yer, tabiat va inson ruhiyati sirlarining noziri. Lekin u asliga, odatdagi yer farzandi holiga qaytganda – **odam**. Ammo shunday odamki, u yaramas bo'lishi mumkin, lekin hyech qachon tuban bo'la olmaydi, boshqalarga qaraganda tezroq odamgarchilikdan chiqishi mkmkin, lekin shu qadar tezlik bilan chinakam odamga aylanadi va makoni bo'lishi samodan keladigan nidoga hamisha tayyor turadi..."¹

Bu fikrlarni o'qir ekasiz, Aristotelning "Poetikasidagi "poeziya – iste'dodli yoki majnunsifat kishining qismatidir. Iste'dodli odamlar ruhan juda ta'sirchan, majnunsifatlari esa jazavaga moyil bo'ladilar".(35-bet), -degan qaydlarini eslaysiz... Shoir halima Xudayberdiyeva:

Mening
Boru yo'g'im
Umidga o'tgan,
Farqlay olmay goho,
Yolg'on, chinni man
har bitta kesakdan
Gavharlik kutgan
Javohilik kutgan
Jinniman...

Deyishi – haqiqat; ana shu haqiqatning poetik ifodasidir.

"Lekin shoir hamisha elning jigari bag'ridan bunyod bo'lgasi zurriyot, el xonadonining chirrog'i, ertangi kunga yetuvchi sadosi bo'ldi. Xalqning, davrning xotiroti bo'lib dunyoga keldi.

Shoirsiz yurt – bulbulsiz chaman, yulduzsiz osmon, mayoqsiz bandargoh. Shoir qaysi zamonda, qaysi yurtda yashamasin, birinchi galda o'z qalbining halatini ayon etadi vaagar bu holat minglarni, millionlarning qalbiga esh bo'lsa shoir nidosi umumxalq, umumbashariy nidoga aylanadi. Shoirni hamma zamonda qismat bo'ldi" (E.Vohidov, "Shoiru she'ru shuur", 76-bet). She'ning dunyosi – "butun olam, barcha ranglar, bo'yoqlar, ohanglar, tabiat va hayotning barcha shakllari"dir, u bu narsalarning qay biri bilan oshna bo'lsa, uning mohiyatiga kirsqa-qalbida ehtiroslar, tuyg'ular, orzular, fikrlar po'rtanasi uyg'onadi va ular jilolanib "basha hayotining tepib turgan yuragi, uning hoki va joni, uning shu'las va quyoshi" (V.Belinskiy)ga aylanadi, go'zalligi va birbutunligi bilan

¹ В.Г.Белинский. Адабий орзулар. Т., Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977, 107-бет.

voqeyilikdan ko'ra hayotiyroq, boyroq, maftunkorroq bo'lib barchani o'ziga jalb qiladi. ha, "she'r – yuksak san'at, yurakdan aytiladigan so'z, yurak otashi, fikrning guli, nafasi, yolgini"².

"She'riyat – shoir va o'qituvchi o'rtasidagi dil suhbatidir. Shoir uchun bu suhbat-yurakni borlig'i bilan ochan, o'quvchi uchun bu yurak zarblarini anglamaktir. She'rni anglamakning o'zi ham iste'dod. Biz bu iste'dodning nomini nozonli deysiz, nozik fahmlik deymiz. Bu fazilatga yangilikning anglash va baho bera olish sifati qo'shilganda u didga aylanadi. Didni esa yoshlikdan tarbiyalamoq, bilim va tuyg'ular boyligi bilan kamolotga yetkazmoq kerak"(E.Vohidov, yuqoridagi asar, 131-bet) ekan, demak shoir bo'lish uchun ham, she'rning anglovchi iste'dod egasi bo'lmoq uchun ham, dastavval, she'riyatning qonun-qoidalarini, uning oddiy texnikasini bilish, uni chuqurroq o'rganishni zaruratga aylantiradi.

Qalbdagi tovlanishlarning insoniy qiyosini ravshanlashtirishda, musiqiyligini ta'minlashda, qismat tarixini – so'z vositasida jonlashtirishda uchta asos muhim ahamiyat kasb etadi. Bular **ritm** ("Ritmika"), **qofiya** ("Ilmi qofiya" - "Fonika"), **band** ("Strofika").

RITM (grekcha teng o'lchovlilik) borliqdagi barcha hodisa va holatlar tovlanishlarini ro'yobga chiqaruvchi, ularni izchillik bilan bir me'yorda takrorlanishini ta'minlovchi asosdir. Shuning uchun ham insonning yurak urishida ham, qorning yog'ishida ham, fasllar almashinuvida ham, raqqosaning o'yinida ham, taralayotgan kuyda ham ritm (zarb) bor. Bu – dunyoning yaratilish qonuniyati. U adabiyotga ham daxldordir, faqat she'riyatda ayricha xususiyat kasb etadi: musiqiylikni yaratuvchi asosiy elementlardan biriga aylanadi va "she'riy nutqning bosh alomati" (I. Sultonov), uning maftunkorligini ta'minlovchi vosita, nutqni "ziynatli nutq"qa (Aristotel) aylantiruvchi sanaladi.

"She'riy nutq ritmga, ritm she'riy nutqqa muayyan shakl, yaxlitlik hadya qiladi. Ritm she'riy nutqni, har qanday oddiy fikrni ham bir daraja yuqori ko'taradi. Ritmdan so'zga sehr, ta'kid, ko'tarinkilik nasib bo'ladi; ritmlilik fikr-ishonch, muhimlik ato etganday bo'ladi; she'riy ritmli so'z obro'li so'zdir, ritmli fikrni yodlash oson va esdan uzoq vaqtgacha chiqmaydi... Qolaversa, ritmdorlik kishiga zavq-shavq bag'ishlaydi, nutqdagi hissiyot, emosionallikni orttiradi; ruhiy ehtiyojni qondiradi. Aristotel aytganidek, nutqqa zebu-ziynat taqdim qiladi, g'oyaning kishiga singishiga ko'maklashadi."¹

She'riyatimizda ritmni yaratuvchi doimiy elementlar – bo'g'in, turoq, ritmik pauza, turkum va vazn sanaladi. Albatta, ritmni yaratishda qofiya ham, band ham ishtirok etadi, lekin ular faqat o'lchov, metrikaga aloqador (jumladan, qofiya misralar oxirini eslatadi; erkin vaznda qat'iy tartibli band yo'q) bo'lmagani uchun ularni alohida o'rganish va aytilgan ushbu mulohazani doimo esda tutish ma'quldir.

Bo'g'in. Bir nafas bilan aytiladigan so'z yoki so'zning bo'lagi – bo'g'indir. So'zlar talaffuz qilinganda, chiqarilayotgan havo oqimi turli – tuman ohang kasb etib, bo'g'inlarni hosil qiladi. Bo'g'inni hosil qiluvchi narsa – nutq tovushidir. Nutq tovushlari unli va undoshga bo'linganidek, undan hosil bo'luvchi bo'g'inlar ikki xil bo'ladi. Agar bo'g'inlarning oxiri unli bilan tugasa (**bo-la, ka-ri-ma** kabi) ochiq bo'g'in, undosh bilan tugagan bo'lsa (**mak-tab, non** kabi)yopiq bo'g'in sanaladi.

Bo'g'in – ritmni hosil qiluvchi eng kichik o'lchov birligi sanaladi. U ritm yaratish uchun guruhlanadi, ayni paytda, ritm qaysi misrada bo'g'in soni ko'p yoki kam ekanligini aniqlaydi. U ritm yaratish vazifasini yaratish uchun turoqlarga (aruzda ruknlarga) uyushadi.

Turoq. Bo'g'inlarning misralarda qat'iy tartibda guruhlanishi – turoqdir.

Darvoqye, agar she'rlarning ritmiga e'tibor qilsak, bo'g'inlarning soni jihatdan bir turkumga kirgan she'rlarning ritmida bir-biridan farq borligini sezamiz.

O – dam zo – ti / dun – yo – da – ki bor 4+5=9

U – ning bi – lan / mu – hab – bat – dir yor 4+5=9

(h.Olimjon)

Na ko'k-ning / fo-na-ri / o'ch-mas-dan 3+3+3=9

Na yul-duz / sayr e-tib / ko'ch-mas-dan 3+3+3=9

² Ойбек. Адабиёт тўғрисида.Т., "ФАН", 1985, 14-бет.

¹ Уммат Тўйчиев. Ўзбек поэзиясида аруз системаси, Т., "Фан", 1985, 212-бет (Бундан сўнг асарнинг номи ва саҳифаларини қайд қиламиз).

(Uyg'un)

Bir turkumga mansub ikki parchaning ritmik holatidan ikki xil ohangni yuzaga kelishi – bo'g'inlarning ikki xil tartibda ($4+5=9$; $3+3+3=9$) guruhlanib kelishidir. hamid Olimjon she'rini Uyg'un she'ridagi turoqlanishga yoki Uyg'un she'rini h. Olimjon she'ridagi turoqlanish tartibiga solib o'qisangiz, she'rdagi mazmun yo'qoladi, ohangdorlik yasama va beso'naqay shovqinga aylanadi.

Ko'rinadiki, turoqlanish she'rdagi his va fikrning uyg'unligidan, mazmundan kelib chiqadi, she'r birdaniga (mazmun va shakli bilan) yaxlit tug'iladi, vazni – o'zligi bilan dunyoga keladi. har bir turoqdan so'ng tabiiy ravishda kelib chiquvchi izchil pauza (bilinar darajadagi sukut) ohangdorlikni, she'rga mos ritmikani voqye qiladi.

Misradagi turoqlarning ikki katta guruhga bo'luvchi turoq *Bosh turoq* deb aytiladi:

Daryo to'lqin / suvlar toshqin // o'tolmayman

Otim oriq / manzilinga // yetolmayman.

(G'. G'ulom)

Bu baytda turoqlanish tartibi $4+4+4=12$ tarzidadir. Agar uning turoqlanish tartibi $8+4=12$ tarzida bo'lganida ham “o'tolmayman”, “yetolmayman” turoqlari – Bosh turoq sanaladi, chunki u misralardagi fikrning nisbiy tugal bo'lgan xulosasini qayd etadi.

Lekin ikkinchi xil turoqlanishda she'r ritmi (ohangi) birinchisi (sokin ohang)ga nisbatan ancha tezlashadi, to'g'rirog'i yangicha ohangni (ritmikani) vujudga keltiradi.

Vazn. Misralardagi bo'g'inlarning, turoqlanish tartibining muayyan o'lchovga solinishi – vazndir. “Vazn nutqni o'lchaydi, guruhlaydi va unga muayyan tartib kiritadi. V.V. Kojinov uni karkas (sinch), she'r tanasining skeleti deb atagan edi. Skeletsiz odam bo'lmagani singari vaznsiz poeziya yo'q. Vazn sxema, u passivdir; vazn har yili yaratilavermaydi. Mahmudali Yunusov “tez-tez o'zgarib turadigan hodisa ... emas, degan edi. Xondamir: “Vaznli va qofiyali so'z toza va porloq gavhardir” degan edi” (“O'zbek poeziyasida aruz sistemasi”, 224-b).

Demak, vazn o'z holicha, alohida yashamaydi. U ham g'oyaviy – estetik mazmunni yuzaga chiqarish uchun ishlaganda, ya'ni so'zlarni, bo'g'in va turoqlarni o'lchovga solgandagina “tiriladi”, zarur vositaga aylanadi, she'riyatning qonuniyatini yuzaga chiqaradi.

Novdalarni bezab / g'unchalar,

Tongda aytadi / hayot otini.

Va shabboda / qurg'ur ilk sahar,

Olib ketdi / gulning totini.

(h. Olimjon)

Bu bandning birinchi misrasidagi $4+5$ turoq tartibi she'rning oxirigacha qonuniyat tarzida takrorlanadi. Shu sabab bu she'rning vazni $4+5=9$ bo'g'inli barmoq vaznidir. Ayni chog'da she'r bir turkumga kiruvchi bo'g'inlar ($4+5$) guruhidan iborat bo'lgani uchun *sodda vazn* deb yuritiladi.

Agar vazn ikki turkumga kiruvchi bo'g'inlar sonini bir she'rda uyushtirish asosida yuzaga kelsa, bunday vazn – *qo'shma vazn* deb aytiladi:

Baland shoxda qizil olma =8

Pishgan ekan. = 4

Uzib olib qarasam, qurt = 8

Tushgan ekan. = 4

She'rning turli misralarida musiqiylik turlicha tovlanib, o'zgarib tursa-da, lekin birbutunligini saqlasa, yakka va betakror namuna ekanligini namoyish etsa – ana shu qonuniyat bo'y ko'rsatsa – *Erkin vazn* dunyoga keladi va u ham hayajonli holat (“xos hol” va “xos ma'no”) ni bunyod etgani, saqlagani, ta'sirdorlikka erishtirgani uchun (sodda, qo'shma vazn singari) mo'jizador bo'laveradi:

Dunyo omon bo'lsin 6

Siz omon bo'ling 6

Omadli bo'ling siz 6

Baxtli bo'ling siz	5
Lekin	2
Bilib qo'ying,	4
Bilib qo'ying, hamon	6
Sizni unutmang Muhammadingizh	11
(Muhammad Yusuf)	

Ritmik pauza. “Pauza jahondagi hamma xalqlar va millatlarning she’r sistemalari uchun xos bo’lgani umumiy odatdir. Chunki ritmsiz she’r bo’lishi mumkin emas. Demak, pauzasiz ham she’r yo’q. Buning sababi shundaki, nutq bo’laklarining muayyan o’lchovda takrorlanishigina ritmni yuzaga keltiradi, takrorlanish tartibli to’xtamlarsiz, ya’ni pauzasiz yuz bermaydi ...

har bir tinish belgisidan so’ng ham pauza bor. Bu – oddiy pauzadir. Ammo misra, band, turoq, rukn oxiridagi pauza o’zgachadir. Bu pazuni ham mazmun, kechinma, sintaksis-intonasion tuzilish belgilaydi. U prozada yo’q, chunki u o’lchangan, bir-biriga teng va paralel bo’lgan she’riy nutq xodisadir. Shuning uchun uni ritmik pauza deb atash lozim” (“O’zbek poeziyasida aruz sistemasi”, 236- b).

Nega menga / qaraydi debsan,
 Va qilibsana / boqishimga g’ash.
 Bilmasmidan / qalbimga o’zing,
 Solib qo’ygan / eding-ku otash.
 (Yusuf Rajab)

Bu to’rtlik 4+5=9 bo’g’inli barmoqda yozilgan bo’lib, har bir turoqning oxirida ritmik pauza bor. Birinchi turoqdan (4) keyingi pauza – kichik, ikkinchi turoqdan (5) keyingi pauza – katta pauza (misraning oxiri bo’lgani sababli)dir.

Shuni unutmaslik lozimki ritmik pauza – shakl bo’lishi bilan bir qatorda u o’zini mazmun bilan alohida voqye qiladi. Ritmik pazuni she’rdagi mazmun belgilaydi. Chunki har bir so’z, har bir holat muayyan ohang orqali aniqlanar ekan, ana shu ohangni yuzaga keltirishda ritmik pauza ish beradi.

Asablar, / asablar, / asablar,
 Sababsiz / sochilgan / g’azablar,
 Gunohsiz / chekilgan / azoblar,
 Ko’z yoshlar ... / bariga / sabablar –
 Asablar, / asablar, / asablar.

(E. Vohidov)

Ushbu asardagi misralarning har birida uchta (2 ta kichik va bitta katta) ritmik pauza bor. She’rdagi “Asablar” so’zining uch bora pauza bilan takrorlanishi – asabga diqqatni qaratadi va bu tuyg’uning uyg’onishi sababsiz g’azablarga, gunohsiz azoblarga, ko’z yoshlarga olib kelishi mumkinligini va shu sabab unga o’ta ehtiyotkorlik, bosiqlik bilan yondoshish lozimligiga chorlaydi. Lirik qahramon qalbidagi ana shu mazmun – ritmik pauza tarkibini, rivojini (birinchi misradagi tushunchani 2,3,4 misralarda bir pog’ona balandga ko’taradi va oxirgi misrada so’nggi – xulosaviy ma’noni ta’kid etadi), yechimini – shunga mos ohangni ro’yobga chiqaradi.

Turkum. Muayyan misraga kirgan va boshqa misralarda (she’r oxirigacha) ham takrorlanib, ritmni yuzaga keltirgan bo’g’inlar soniga asoslangan o’lchov – turkumdir.

1 2 3 4 5 6 7 8 9

Men dunyoga kelgan kundanoq,
 Vatanim deb seni uyg’ondim.
 Odam baxti birgina senda,
 Bo’luriga mukammal qondim.

(h. Olimjon)

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11

Bir tutam sochlaring mening qo’limda,
 G’ijimlab o’paymi, yo tarab yechay.
 Sir deb saqlaganing mening qo’yimda,

Sir deb saqlayinmi yo elga sochay.

(Cho'lpon)

Hamid Olimjon she'ri "to'qqizlik", Cho'lponning she'ri "o'n birlik" turkumga kiradi. I.O. Sultonov ta'kidlaganidek, o'zbek poeziyasida 13 xil turkum – beshlik turkumdan o'n yettilik turkumgacha bor. har bir turkum doirasidan bir necha vazn ro'yobga kelishi mumkin. Masalan, "to'qqizlik" turkumdan 4+5 ; 5+4; 3+3+3; 6+3; 3+6 kabi vaznlar yaralishi mumkin. Ikkitasiga misol:

A) Sodda vazn (4+5=9)

O'xshashi yo'q / bu go'zal bo'ston,	9
Dostonlarda / bitgan guliston.	9
O'zbekiston / deya atalur,	9
Uni sevib / el tilga olur.	9

(h. Olimjon)

b) Qo'shma vazn (3+6 / 3+5)

Ozmuncha / janglar qilmadim men,	9
Ozmuncha / qonlar chekmadim.	8
Ozmuncha / tog'lar oshmadim men,	9
Ozmuncha / suvlar ichmadim	8

(Shuhrat)

Qofiya. "Stilistika va she'r tuzilishi" kitobining muallifi B.V.Tomashevskiyning fikricha, qofiyaning *ritmni tashkil qilish va ohangdoshlik yaratishdek* ikkita belgisi bor. Ayni paytda "qofiya qandaydir fikrni o'z holicha ifodalay olmaydi. Biroq turli tushunchalarni munosabatdor qilib, ularni ongimizda tovushlar ohangdoshligi orqali aloqador etib, u yoki bandedagi asosiy fikrlarni ifodalashga olib keladi" (Goncharov B.P). Demak, "*Qofiya mazmun bilan bog'liq, u kerakli tushunchalarni, ularni misralar oxiriga chiqarish orqali ta'kidlab ko'rsatishni taqozo etadi; ikkinchidan, qofiyaga ajratilgan bu muhim so'zlar fikr oqimidan kelib chiqadi va uning zarur halqasi bo'lib qoladi*" ("O'zbek poeziyasida aruz sistemasi, 248-b; Ta'kidlar bizniki- h.U.)".

Qofiyaning mazmun bilan aloqadorligi ta'sirdorlikni yuzaga chiqaradi va she'rdagi mazmunni oson eslab qolishga (yodlashga) yordam beradi. Bu xususiyatlarning mujassami maqollarda ifodasini topgani uchun ham, ularni bir bora eshitgan kishi umrbod esida saqlab qoladi: "*Mehnat - rohat*" , "*Yaxshidan bog' qolar, yomondan – dog' "*", "*Yaxshining o'zi o'lsa ham, so'zi - o'lmas*" kabi.

Ko'rinadiki, misralarda so'zlarning ohangdosh bo'lib tizilib kelishi – qofiyaning yuzaga keltiradi, qofiya, pirovardida, she'rdagi musiqiylikni yaratish ishiga xizmat qiladi.

So'zlar (to'g'rirog'i bo'g'inlar) bir-birlari bilan turlicha darajada ohangdosh bo'lganlari sababli, qofiyalar ham turfa xildir.

O'zagi (birinchi harf (tovushdan tashqari) bir biri bilan to'la ohangdosh bo'lgan so'zlar (unli va undoshlar) *to'liq-to'q qofiya* deb yuritiladi:

Botirlari kanal qozadi	a
Shoirlari g'azal yozadi.	a
Kuychilari o'qiydi yalla	b
Juvonlari aytadi alla.	b

(h. Olimjon)

She'rshunos Ummat To'ychievning uqtirishicha, "Qofiyadosh so'zlarda ohangdoshlik yaratish uchun eshtilishda bir-biriga mos kelgan tovushlar *tirgak*" deyiladi. Tirgak qofiyaning tovush jihatidan tashkil etuvchi asosiy negizdir. ("O'zbek sovet poeziyasida barmoq sistemasi, T, "Fan", 1996, 115-b).

Yuqoridagi misolimizda ("qozadi-yozadi") "ozadi", ("Yalla-alla"), "alla" tovushlari tirgaklardir. Agar so'zlarning faqat ba'zi tovushlarigina ohangdosh bo'lsa *och (chala) qofiya* tug'iladi:

Shaharlarda ishga chiqib el,
Odam bilan to'lar *Tekstil* .

(h. Olimjon)

Ohangdoshlik faqatgina misralar oxiridagi so'zlardagina bo'lmay, ba'zan misra ichidagi so'zlarda ham uchraydi. Bunday holat *ichki qofiyani* yuzaga keltiradi:

Labing bag'rimni *qon* qildi, ko'zimdin *qon ravon* qildi,
Nega holim *yomon* qildi, men andan bir so'rorim bor.

(Bobur)

Ohangdoshlik misralardagi bir nechta so'zlarda ro'y bersa, unda *qo'sh qofiya* vujudga keladi:

Qorli tog'lar *turar boshida*,
Gul vodiylar *yashnar qoshida*.

(h. Olimjon)

Radif – qofiyaga yaqin vositadir. Radif qofiyadan so'ng misralar yoki bandlar osha muttasil takrorlanib keladigan “o'zgarma so'zlar” yoki so'zlar birikmasidir.

Jondin *seni ko'p sevarman, ey umri azizh*
Sondin *seni ko'p sevarman, ey umri azizh*
har neniki sevmog' ondin ortiq bo'lmas,
Ondin *seni ko'p sevarman, ey umri azizh*

(A. Navoiy)

“Jondin, sondin, ondin” - Bosh qofiya, “*seni ko'p sevarman, ey umri azizh*” - radifdir. Radif – she'rning mazmunini ta'kidlovchi, unga kitobxon diqqatini qaratuvchi va shoir maqsadini uqtiruvchi ta'sirchan vositadir. Darvoqye, ushbu misolda ham radif (“*Seni ko'p sevarman, ey umri azizh*”) Alisher Navoiyning insonga munosabatini yorqin ifodalaydi: inson eng umri aziz zotdir, eng ko'p sevilishga, eng ko'p e'zozlanishga arziydigan jondir. Shu sababdan-da, uning ijodi leytmotivi – insoniylikni ulug'lash, insonga muhabbat qo'yish, hayotni sevilishdir.

She'rda ritmik misralar oxirini ko'rsatishdek vazifani qofiya radifga yuklaydi. Natijada radif she'r musiqiyligiga, uning ta'sirdorligiga ta'sir ko'rsatadi. Demak, radif bir vaqtning o'zida she'rda g'oyaning qudratini ochishga, uni musiqiy va ta'sirdor bo'lishiga xizmat qiladi.

Yuqoridagi fikrlardan, she'rda qofiya hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi, degan xulosaga kelmaslik kerak. Chunki, qofiyasiz yozilgan (oq she'r) “Mirzo Ulug'bek” (M. Shayxzoda) “Bobomning falsafasi” (U. Nosir) kabi klassik asarlarning borligi qofiyaning ritmga nisbatan ikkinchi darajali vosita ekanligi ham, qofiyaning o'z o'rni borligini ham isbotlaydi.¹

Qofiya mumtoz she'rshunosligimizda chuqur o'rganilganligi sababli alohida fan (“Ilmi-qofiya”) yuzaga kelgan. “Ilmi qofiya”da qofiyaning tuzilishi turlari, she'riy janrlarning qofiya xususiyatlari, qofiya xatolari, radif va qofiya, vazn va qofiya munosabatlari, qofiya san'ati muammolari chuqur tahlil qilingan. Uning yutuqlarini targ'ib va tahlil qiluvchi (XX asr o'zbek adabiyoti nazariyasida) qator izlanishlar ham yuzaga keldi.²

Mumtoz qofiyaning asosini *harf* tashkil etadi. “XV asrda o'tgan mashhur sharqshunos olim Vohid Tabriziy aytishicha ham, “qofiya o'zakdagi bitta harfdir, ham arablar bu harfni *raviy* deb ataydilar... va she'r *raviy* harfisiz to'g'ri bo'lmaydi. Bu harfni shunday takrorlash kerakki, u har bir baytda muayyan bir o'ringa qo'yilgan bo'lsin. *Raviy* qilingan harf so'zning o'ziga tegishli bo'ladi, agar bu harf u so'zdan olib tashlansa, so'z o'z ma'nosini yo'qotadi”. Ana shu fikrni ta'kidlagan, Ummat To'ychiyev asosli shunday xulosa qiladi:

“Ko'rinib turibdiki, *Raviy*ning beshta belgisi bor:

1. *Raviy* bir harfdan iborat bo'ladi;
2. So'z negizi yo o'zagidagina mavjuddir;
3. Takrorlanadi ;

¹ Бу хусусиятлар ва қофиянинг тартиби, унинг ритмик, эвфоник, баъзи бадий жиҳатлари (И. Султонов, У. Тўйчиев, Н. Шукуров, Н. Хотамов, Б. Саримсоков, Т. Бобоев) ўзбек шеършунослигида таҳлил қилингани учун кенг тўхталишни лозим кўрмадик.

² Уларнинг энг асосийларидан баъзиларини эслатамиз: У. Тўйчиев “Ўзбек поэзиясида аруз системаси”, Т, “Фан”, 1985. Қаранг: Қофия ва унинг назариясига оид, “Адабиёт назарияси”, II т., Т., “Фан”, 1979, 368-385 б.

М. Акбарова. Алишер Навоий Ғазалларида қофия, Т., “Фан”, 1993 й.

А. Ҳожиаҳмедов. Шеърӣ санъатлар ва мумтоз қофия, Т., “Шарқ”, 1998 й.

4. Baytdagi misralar oxirida ritmik jixatdan bir o'rinda keladi;

5. Bu harf olib tashlansa, so'z o'z ma'nosini yo'qotadi ” (Qarang: Adabiyot nazariyasi, II tom, 372-b.).

Ana shu qoidani to'liqroq anglash uchun “Raviy” so'zining ma'nosini bilish zarur. U arabcha “rivo” so'zidan yasalgan bo'lib, yukni tuyaga bog'laydigan arg'amchi (arqon) ma'nosini bildiradi. Tuyaning yuki yurganida sochilib ketmasligi uchun arg'amchilar ish berganidek, qofiyaning barcha vositalarini o'zaro bog'lab turuvchilik vazifasini raviy bajaradi:

Kel, ey soqiy, ketur *paymona* bizga

Inoyatlar qilur *jonona* bizga

(Xorazmiy)

misralaridagi qofiyalarda (“paymona, jonona”) “N” tovushi raviy sanaladi.

Demak, raviy bir-biriga ohangdosh-qofiyadosh ikki so'zdagi tayanch bitta harf (tovush)dir.

Sharq mumtoz she'riyatida qofiya harflari o'n beshtadir. V. Tabriziyning ta'kidlashicha, qofiya harflari to'qqiztadir: “*harfi raviy*”, “*qayd harfi*”, “*noira*”, “*ridf*”, “*ta'sis*”, “*daxil*”, “*vasl*”, “*xuruj*”, “*mazid*”. Bundan tashqari qofiyalanuvchi so'zlardagi qisqa unlilar – a, u, i arab tilida qofiyadagi o'rniga ko'ra oltita nom bilan ataladi: “*ras*”, “*ish'bo*”, “*xazv*”, “*tavjix*”, “*majro*”, “*nafoz*”.

Ana shu 15 ta harfning qofiyalanuvchi so'zlarda qay tartibda joylashishiga qarab qofiya turlari yuzaga keladi. Sharq poeziyasida qofiyaning asosan 25 ta turi mavjudligini qofiyashunos Bahrom Sirus ham, Ummat To'ychiyev ham, Muyassar Akbarova ham ta'kidlaydilar va misollar bilan izohlaydilar.¹

Ularni chuqurroq o'rganishni-mustaqil izlanishga qoldiramiz.

Biz esa qofiyaning zulqofiyatayn, musallas qofiya, murabba' qofiya singari navlariga bir nigoh bilan cheklanamiz.

Bayt misralarida ikki so'zni ohangdosh qilib keltirish san'ati *zulqofiyatayn* deb yuritiladi. Agar ikki so'z misra oxirida kelsa- *mutakarin qofiya*, ikki so'z misraning ikki o'rnida kelsa- *mahjub qofiya* ataladi.

"Shavqida *ko'ksumni shigof* ayladi

Jildig'a *ko'nglumni g'ilof* ayladi.

(A.Navoiy)

Boqqay desa dog'i quvvati yo'q

Boqqay desa dog'i *toqati* yo'q.

(A.Navoiy)

Ikki qofiyali baytlardagi qofiyalardan biri tajnis bo'lsa *tajnisli zulqarnayn* deb yuritiladi.

Mashaqqatdin yigitni el *qari der*,

Ki, qozilmish ikki- uch yuz *qari yer*.

(A.Navoiy)

Birinchi “qari”- “keksa”, ikkinchi “qari” - “75 santim”ni bildiradi. Shaklan bir xil, ma'nosi har xil bo'lgani uchun tajnisdir.

Musallas qofiyada uch va undan ortiq so'zlar bir - birlariga ohangdosh bo'ladi va har bir so'z mazmunni ta'kidlashga, ta'sirdorlikka xizmat qiladi:

Ruxsorida lam'ai malohat

Guftorida nash'ai fasohat.

(A. Navoiy)

Murabba' qofiyada to'rtta so'zning qofiyadoshligiga erishiladi:

Sendek manga bir yori jafokor topilmas,

Mendek sanga bir zori vafodor topilmas.

(M. Bobur)

¹ Б.И. Сирус. Рифма в таджикской поэзии, Сталинабад, 1953 г. Уммат Тўйчиев. Қофия ва унинг назариясига оид: “Адабиёт назарияси”, II Т., Т., “Фан”, 1979. М. Акбарова. Алишер Навоий ғазалларида қофия, Т., “Фан”, 1993 ва ш.к.

Xullas, aytilgan bu fikrlar bilan qofiya muammosi hal bo'lmaydi. XX asrda keng tarqalgan erkin she'rda qofiyalash tartibi ham erkinlikni qo'lga kiritdi: bayt va bandlarda ba'zan bir necha misralar qofiyalansa, ba'zan ular qofiyalanmaydi.

Xalq dostonlarida ko'plab uchraydigan saj'lar yozma adabiyotga ham kirib keldi. Nasriy asarlarning tilini serbo'yoq, ta'sirdor qilish bilan qahramon xarakterini chuqurroq ochishga xizmat qila boshladi:

“*Obi ravon, bog'i jahon, shoh supaga zebi jahon, mo'rcha miyon, pista dahon, nozik ado, pari jahon, ya'ni ismi shariflari Jamilaxon. Kim ekanlar desam, G'ofir kazzobning xotinlariyu Muso qallobning qizlari ekan...*”

(H.H. Niyoziy)

BAND. She'riyatda bo'g'inlar guruhlanib turoqni, turoqlar guruhlanib vaznni tashkil etadilar. Bunday guruhlanishdagi izchillik va takroriylik musiqiylikni yuzaga keltiradi. Bu qonuniyat misralarning ham guruhlanib kelishini, uning izchil va takroriylikni talab qiladi. Bu talabning ijrosi band deb yuritiladi.

Lirik asarga xos bo'lgan mazmun ham, syujet va kompozitsiya ham bandni zaruratga aylantiradi, chunki, muayyan asardagi mavzuning asosiy g'oyasi, g'oyaviy mazmunning qirralari, bir oniy kechinmaning xulosasini kengaytirib, yoyib, asoslab, ochib beruvchilik vazifasini band o'taydi. Ayni choqda, band bandlararo “sochilgan” fikr va kechinmalarni yaxlitlashtiradi; ularning ifodasidagi o'zigagina xos birlikni yuzaga keltiradi, birgina so'z bilan ifodalasak, band insoniylashadi, obrazli vositaga aylanadi.

Men dunyoga kelgan kundanoq	a
Vatanim deb seni <i>uyg'ondim.</i>	b
Odam baxti birgina senda	v
Bo'luriga mukammal <i>qondim.</i>	b
Qulog'imga noming kirganda	a
Qumlik kabi tashna <i>boqurman.</i>	b
Sening jannat vodiylaringdan	v
Nahrlarday to'lib <i>oqurman.</i>	b
Bilsinlarim: yo'ldoshim bo'lmas	a
Ko'zda yoshi bilan <i>kulganlar,</i>	b
O'zlari bor, tillari hayot	v
Lekin yurak - bag'ri <i>o'lganlar.</i>	b
har aytganing buyuk jangnoma	a
Qayga desang qaytmay <i>keturman.</i>	b
Ko'zlarimni yummasman aslo	v
Daryo kabi uyg'oq <i>o'turman.</i>	b

hamid Olimjonning “O'lka” she'ri to'rt band (abvb, abvb, abvb, abvb)dan iborat. Unda Vatanga – baxtistonga farzandning kuchli muhabbati akslangan. Birinchi bandda lirik qahramonning dunyoga kelganidanoq Vatan deb uyg'ongani, inson baxti faqat undagina bo'lishiga mukammal qongani (xabari berilsa) ifodalansa, ikkinchi bandda ana shu Vatan uchun tashnalik, jannatmakon vodiylarni daryodek to'lib yashnatishga baxshidalik akslanadi. Bu tuyg'u keyingi bandda yanada kengayadi: Vatanni yashnatish, sevish, ardoqlash, ulug'lash yo'lida “yurak-bag'ri o'lganlar”ning yo'ldosh bo'la olmasligi asoslanadi. Oxirgi bandda Vatan chaqirig'iga qahramonning doimo tayyorligi, Vatan uchun “daryo” kabi uyg'oqlikligi (kechinma xulosasi) ifodalanadi.

Ko'rinadiki, har bir band mazmun va ohang (o'qilishi va eshitilishi) jihatidan alohidalikni saqlaydi (go'yo alohida irmoq deng), ayni chog'da, bandlar birlashib (irmoqlar birlashgani kabi) bitta

oniy (daryo kabi toshqin) kechinmani – Vatanga muhabbatni bir butun va go’zal qilib, hamidona tarzda jonlantiradi (badiiylashtiradi).

“Demak, she’r musiqiyligini tashkil etishda qatnashuvchi, muayyan qofiya tartibiga rioya qilingan, bir me’yorda va qonunan qaytalanuvchi, ritm va vazn jihatidan o’zaro aloqador, mazmun va intonasiya jihatidan tugal bo’lgan misralar uyushmasiga band deyiladi”.¹

Xulosa - “She’r ohang jihatidan ma’lum bir tartibga solingan his-tuyg’ularning ifodasi sifatida vujudga kelgan hayajonli, ritmik nutqdir” (N.hotamov, B.Sarimsoqov) va ayni paytda, musiqiyligi, yoqimligi, mo’ljalga uradigan jozibasi, dilkashu dardkash insoniyliga bilan ajralib turadigan mo’jizadir.

Tayanch tushunchalar

Ritm, bo’g’in, turoq, vazn, ritmik pauza, turkum. Qofiya va uning xillari, radif, raviy, band.

Savol va vazifalar

1. Shoir va she’rni qanday tushunasiz?
2. She’r ritmi va uni yuzaga keltiruvchi vositalar: bo’g’in, turoq, vazn, ritmik pauza, turkum kabilarni o’rganib, yaxshi ko’rgan she’ringiz misolida tahlil qiling.
3. Qofiya nima? Raviy-chi? Qofiyaning qaysi xillarini bilasiz?
4. Band nima?

Adabiyotlar

1. N.Shukurov va boshqalar. Adabiyotshunoslikka kirish. T., “O’qituvchi”, 1979, 144-159 betlar.
2. T.Boboyev. Adabiyotshunoslikka kirish, T., “O’qituvchi”, 1979, 162-173 betlar.
3. H.Umurov. Adabiyot nazariyasi. Samarqand, SamDU nashri, 2001, 199-220-betlar.
4. U.To’ychiyev. O’zbek sovet poeziyasida barmoq sistemasi. Toshkent. “Fan”, 1966.
5. Fitrat. Adabiyot qoidalari. Toshkent, “O’qituvchi”, 1995.
6. V.Belenskiy. Adabiy orzular. Toshkent, G’afur G’ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1977, 87-160-betlar.
7. E.Vohidov. Shoiru she’ru shuur. Toshkent, “Yosh gvardiya”, 1987.
8. Oybek. Adabiyot to’g’risida. Toshkent, “Fan”, 1985.
9. Aristotel. Poetika. Toshkent, G’afur G’ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1980, 35-36-betlar.

Mavzu: She’r tuzilishi

Reja:

1. So’zlarning asl va ko’chma ma’nolari. Troplar
2. Jonlantirish, mubolag’a, litota, o’xshatish, sifatlash, tazmin va sh.k.

Badiiy asarda so’z yoki so’z birikmasining ko’chma ma’noda qo’llanishi-trop (gr.tropos-ko’chim)lar deb yuritiladi. Aslida tilimizdagi hamma so’zlar ko’chma ma’noda ishlatilishdan tug’ilgan bo’lsa ajabmas. Lekin ularning dastlabki davrdagi asl ma’nosi vaqtlar o’tishi bilan odamlar tomonidan ko’pincha unutilib yuboriladi.

Jumladan, Kur’onning A’rof (7) surasining quyidagi oyatlariga diqqat qilaylik: “172. Parvardigoringiz Odam bolalarining bellaridan (ya’ni pushti kamaridan to qiyomat kunigacha dunyoga keladigan barcha) zurriyotlarini olib: “Men parvardigoringiz emasmanmi?” deb, o’zlariga qarshi guvoh qilganida, ular: “haqiqatan Sen Parvardigorimizsan, bizlar bunga shohidmiz”, deganlarini eslangh” (Sizlardan bunday guvohlik - ahd-paymon olishimiz) qiyomat kunida: “bizlar bundan bexabar edik”, demasliklaring uchundir.

¹ Умнат Тўйчиев. Ўзбек совет поэзиясида бармоқ системаси, Т., “Фан”, 1966, 162 – бет.

173. Yoki: “Axir ilgari ota-bobolarimiz mushrik esalar, bizlar ulardan keyin kelgan (va ularning o’rgatgan yo’llariga ergashgan) avlod bo’lsak, o’sha nohaq yo’lda o’tgan kimsalarning qilmishlari sababli bizlarni halok qilurmisan” demasliklaring uchundir”.

Xalq orasida mashhur bo’lgan “almisoq, almisoqdan qolgan” degan iboralarning asl mazmuni yuqoridagi ikki oyatda mazkur bo’ldi. Qur’on bizga uqtirishicha, Tangri taolo o’z qudrati bilan Odam alayhissalomning belidan undan tarqaydigan barcha zurriyotlarini chiqarib, ularga o’zining mo’jizalarini ko’rsatgach: “Aytinglar-chi, Men sizlarning rabbingiz emasmanmi?”, deganida, ular: “Parvardigoro, O’zing barchamizning rabbimizsan, bizlar bunga guvoh bo’ldik”, deb Tangriga **ahdu paymon, ya’ni misoq** bergan ekanlar. Shuning uchun islom ulamolari: “Kimdakaim kofir bo’lsa yoki dinidan qaytsa, o’zining tangriga bergan misoqidan qaytgan bo’ladi”, deydilar. Muhammad alayhissalomning “har bir tug’ilgan bola toza holda islomda tug’iladi. Keyin ota-onasi uni yo yahudiy, yo nasroniy, yo majusiy qilib buzuv tarbiya berishadi”, degan hadislarining mazmuni ham yuqoridagi oyatlarga hamohangdir.³ Troplar majoz (ar. So’z yoki iboraning ko’chma ma’noda ishlatilishi va shunday ma’noda ishlatilgan so’z, ibora) lar, tashbeh (ar. O’xshatish; majoz)lar, ko’chim (trop, oborot ma’nosini beradi)lar deb ham ataladi.

Ko’chimlar adabiyotga jilo, joziba, ta’sirdorlik, bo’yoqdorlik kabi ko’plab rangbarang fazilatlarini ato etadi. Quyosh tomchida akslanganidek, san’atkorning badiiyati qudrati – alohida olingan birgina tropda o’zini namoyon eta oladi. Behisob majozlardan bir nechtasini o’rganishning o’ziyoq sizni mustaqil izlanishga, qolganlarini izlab, topib, talqin qilishga chorlaydi, degan saboqqa tayanib ishni boshlaymiz.

Badiiy tasviriy vositalarning hammasi ham ikki vazifani o’taydi:

1. Badiiy asarda ifodalangan g’oyani, shu g’oyani tashuvchi obrazlarni hayotiyroq va ta’sirchanroq ifoda qiladi. Bu mazmuniy vazifa.

2. Misralar, baytlar, bandlarning (demakki, badiiy asarning) lafziy musiqiyligini, jilosini, jozibadorligini ta’minlashga xizmat qiladi. Bu shakliy vazifa.

Mazmun va shaklning monolitlik xislati bu vositalarga ham xos bo’lgani sabab ular ikki vazifani birvarakayiga va bir vaqtda o’taydilar. Ularning har biri san’atkor badiiy mahoratining kichik o’lchovi bo’la oladilar, ya’ni san’atkor badiiy dunyosining hayotiylikni, go’zalligini, betakrorligini, yangiligini ko’z-ko’z qila oladilar. Kitobxonni xayratga sola oladilar.

hazrat Alisher Navoiyning “Majolis ul-nafois” asarida bir voqea bor: Kunlarning birida Lutfiy va Alisher Navoiy uchrashganlarida yomg’ir yog’ayotgan bo’ladi. Lutfiy yomg’irga ishora qilib, Amir Xisrov o’z g’azallaridan birida shu hodisani nafislik – san’atkorlik bilan tasvirlaganini aytadi: mahbuba bahor ayomida biron tomonga ketayotganida yomg’ir tufayli yerga yiqilay debdi-yu, noziklikdan yomg’ir rishtalari(tomiri)ni ushlab qaddini rostlab olibdi. Navoiy bundan hayratga tushadi va uni saroy ahliga so’zlab beradi. hamma lol qolsa-da, sinchkov husayn Boyqaro e’tiroz bildiribdi: “... ul e’tiroz budirkim, yol yog’in qatrasi yuqoridin quyi inib keladur, muqarrardurkim, rishtag’a dag’i hamul holdir. Rishtaikim, mayli quyi bo’lg’ay, aning madadi bilan yiqiladurg’on o’zin asramog’i maholdir”.

Ko’rinadiki, badiiy tasviriy vosita qanchalik hayratomuz bo’lmasin, uning asosida hayot (yomg’ir) mantig’i buzilmasligi, yangiligi, betakrorligi asoslangan bo’lishi, kitobxonni to’liq ishontirishi badiiy qonuniyat bo’lib qolaveradi. Ana shu qonuniyatga amal qilgangina-san’atkor bo’lib, uning badiiy mahorati namuna bo’la oladi.

ha, “Shoiralarimiz borki, yozganlari, bir qaraganingda busbutun, ravon, qofiyalar joyida. Lekin ularning asarlari na adabiyot tarixida, na xalq qalbidan bir umr joy olishi gumon. Sen minglab satr she’r yozsangu, shundan aqalli ikki-uch misrasi ham yuraklardan joy olmasa-bu shoir uchun katta fojea.

... “Ey yor, men seni sevaman”. Ana shu gapni Mirza G’olib “Ey, yor, ostonang oldida yotgan toshni nima qilarding nariga surib qo’yib, axir u mening peshonamga urilaverib o’z-o’zidan yo’q bo’lib ketardikuh” deb berishida juda kuchli obrazlilik barq urib turibdi.” 1)

Xullas, bu mulohazalarning yanada chuqurroq, osonliroq, aniqroq isbotini jonlantirishda, mubolag’ada, litotada, sifatlashda, o’xshatishda, tazminda ham ko’rish mumkin.

³ Куръони карим. Т., “Чўлпон”, 1992, 113-бет.

Jonlantirish – odamlarga xos xususiyatlarni jonsiz predmetlarga, tabiatning turli hodisalariga ko'chirish orqali, to'g'rirog'i, ularni insoniylashtirish orqali paydo bo'ladigan tasvirdir. Bu tasvirning ikki xil ko'rinishi mavjud: **Birinchisi**, tashxis (shaxs bilan bog'liq) jonsiz narsalarni jonlantirish usulidir; masalan, badiiy asarda **quyosh yuguradi, daryo shoshadi, samo (yulduzlar) ko'z yosh to'kadi, harsang(tog') bardosh va sabr ko'rsatadi, gul kuladi, bulutlar ho'mrayadilar, qovoq osadilar, yig'laydilar, tun uxlaydi, oy yuradi, yulduzlar guvohlikka o'tadi, qashshoqlik kuladi...**

*“Zoriqtirmay kelsan-chi bir,
Intizor qilding buncha...”,
Deb yaproqlar tebranadi,
To charchab uxlaguncha.*

*Quyosh chiqib isitsa ham,
Sendursan deb o'ylaydi.
Tunda - oy kezib o'tsa ham,
Sendursan deb o'ylaydi.*

*Agar shamol qo'zg'ab qolsa,
Titrashadi keldi deb,
Yerga qadar egiladi,
Aytganlarim bo'ldi, deb.*

*Noyob yigit, bosib o't, deb
To'kiladi yo'lingga.
Gul barglari uchishadi,
Tushayin deb qo'lingga.*

Yori o'tkazib ketgan nihol – judayam intiqqan, beadam sog'ingan, sadoqatli dildor, “ko'zlariga surtmoq uchun erining gardi(changi zarrasi)ga zor o'zbek ayolining qalbi bo'lib so'zlaydi. Bu qalbning yorga bunchalik intizorligini faqatgina jonlantirish san'ati, bu san'atning ustamoni hamid Olimjonga g'oyatda ta'sirli qilib, zarur milliylikka o'rab tiriltira oladi. Bu san'atkorlikdir, bu insoniylikdir, bu o'zbeklikdir, bu ibratomuz darslikdir.

Ikkinchisi, intoq(nutq bilan bog'liq) – nutqi yo'q narsa va predmetlarni nutq egasi sifatida jonlantirish usulidir; masalan, badiiy asarda ot ham so'ylaydi (“Alvido, Gulsari” - Ch.Aytmatov), Qo'zichoq va bo'ri bahs yuritadi (“Bo'ri bilan qo'zichoq” - A.Krilov).

Erkin Vohidovning “Aruz va barmoq” she'rida ular o'rtasidagi nifoq jonlantirishning ikkinchi usuli vositasida quyidagicha badiiylashtiriladi; ular o'zlarining “jonli qiyofalari” bilan jonlanadilar:

Aruziy barmoqni

*To'pori, deydi.
Sen pastsan, men sendan-
Yuqori, deydi.
Barmoq uni ko'hna-
Xarobasan, der,
Arobasan, der,
Parvozlar asrida.*

Giperbola(gr. huperbole-mubolag'a) – **mubolag'a**(ar.-lof urish, bo'rttirish)da san'atkor tasvirlanayotgan shaxs, predmet, voqea-hodisalarni boshqalaridan ajratib ko'rsatish, diqqatini jalb qilish maqsadida judayam bo'rttirib tasvirlaydi. Aslida, san'at va adabiyotning hamma vositalarida, ularning voqye bo'lishi va yashashida mubolag'a qatnashadi; mubolag'a qatnashmasa san'at ham adabiyot ham bo'lmaydi. **Ularning asosida real tasavvur qiladigan, odam to'liq ishonadigan mubolag'i bo'lsa, giperbola usulida bu yanada orttirib, o'ta kuchaytirib tasvirlanadi.** Bu usul ko'pincha sifatlash, o'xshatish, jonlatirish kabi vositalar bilan hamkorlik qiladi va shu yo'l bilan o'zining behisob qudratini, o'lchovi yo'q kuchini yaqqolroq namoyish etadi. Masalan, shu vosita asosida yaratilgan mifologik obrazlarni ko'plab uchratish (Dev, Ajina, Iblis; Gerakl, Prometey, Ram,

Ilya Muromes) mumkin. Ular shu qadar **orttirilgan mubolag'a-grotesk**(ital. Grotta-yer osti) bilan tasvirlanadiki, ularning real qiyofasini shartli suratda tasavvur qilish mumkin. "Alpomish"da:

*Shomurti yoqalab har yoqqa ketgan,
Ichida sichqonlar bolalab yotgan,
Izidan tushgan pishak oltoyda yetgan.
Odam tushmas uning aytgan tiliga,
Besh yuz quloq arqon yetmas beliga.
Bu qalmoqdir Qalmoqlarning ravishi,
Oh ura olamni buzur tovushi,
To'qson molning terisidan kovushi... –*

kabi tasvirlar orqali qalmoq alplarining vahimali obrazlari yaratiladi. Alpomishning shunday haybatli dushmanlar ustidan g'alabasi – uning o'ta mard, benihoyat jasorat egasi ekanligini ta'sirchan ko'rsatadi. Uning qiyofasini alohida ajratib alplardan-da zo'r haybatliligini yorqin ifodalaydi.

Adabiyotshunoslikda bu san'atning uch xil ko'rinishi borligi qayd qilingan:

1. Tasvirdagi bo'rttirishni aql qabul qilsa-da, lekin hayotda u uchramaydi. Bu **tablig'** (ar.katta kuchli ma'nosini beradi) deb yuritiladi: "Olganing oltin, ko'zlaganing kumush bo'lsin", "Tuproq olsang – oltin bo'lsin" kabi.

*Qamarg'a buyla tosh o'lg'och havola,
Bo'lub qalqon aning olida hola.*

*Ko'rub anjum yog'arni ul ushoq tosh,
Taharrukdin o'g'irlab har taraf bosh.*

*Ushoq tosh aylabon gardun yuzin resh,
Nechukkim qullalar hamun yuzin resh.*

*Falak har lahza garchi bosh o'g'urlab,
Yer uzra yog'dururg'a tosh o'g'urlab.*

*Jafo toshiki holo charx etar fosh,
hamonokim tuganmaydur hamul tosh.*

Farhod tog'ning toshlarini yo'nar ekan, uning metinidan uchgan toshlar borib oyga tegarkan. Oyga toshlar shu xilda otillavergach, u atrofdagi gardishini o'ziga qalqon qilib oladi. Yulduzlar bunday ushoq toshlarning yog'ishini ko'rib o'z boshlarini har tarafga olib qochar edilar. Cho'qqilardan sahroning yuzi ilma-teshik bo'lganday, ushoq toshlar ham osmon yuzini g'alvir qilib yuborgan edi. Ayni vaqtda osmon har nafas boshini olib qochgani bilan yer yuziga qayta yog'dirish uchun tosh o'g'irlar edi. Taqdir – falak jafo toshini yog'dirishdan haligacha to'xtamaganining sababi ham hali o'sha yig'ib olgan toshlarning tugamaganidir.

2. Tasvirdagi mubolag'adorlik aqlga sig'maydi, inson tafakkuri mantig'iga to'g'ri kelmaydi. Bu **ig'roq** yoki **ifrot** (ar. haddan oshish, chegaradan tashqariga chiqish) deb yuritiladi: "Sar hovuzdan katta edi kosasi..." ("Alpomish"), Semurg' uchganda bo'ron qo'zg'oladi, yashin uchganday bo'ladi, qanoti ko'kni qoplaydi (h.Olimjon – "Semurg'") kabi.

*Ul sanamkim suv yaqosinda paritek o'ltirur,
G'oyati nozuklukindin suv bila yutsa bo'lur.*

Atoiyning tasviricha, bu sanam – juda go'zal, go'yo nurdan yaratilgan, bir so'zda aytsak – parining o'zi, shunchalik nozikki, bir qultum suv bilan yutib yuborish mumkin ekanki, bu aqlga sig'maydi, hayot mantig'iga tamoman zid keladi.

3. Tasvirdagi haddan ziyod mubolag'adorlikni tasavvur qilib bo'lmaydi, uni hyech kim hayotda ko'rmagan. Bu **g'uluv** (ar. 1. Qiy-chuv; 2. haddan oshmoq) deb yuritiladi: "Go'ro'g'li qilichining har hamlasi – qirq ming lashkarning bo'ynini uzardi..." yoki Ko'kan yig'layverib shudgorni ko'l qilibdi (G'.G'ulom) kabi.

“Yigitlarni frontga jo’natish”da Ona o’z o’g’liga oq yo’l tilar ekan, fashist degan dushmanga qarshi mardona kurashga chorlaydi:

*“hujum chog’i chekinma hyech,
Tulkini sher bo’lib bos.
**Tirnoq bilan bag’rini yirt,
Qo’lingni dor qilib os.”***

“Jangchi Tursun”da ona vatan tuprog’ining har qarichini asrash lozimligini uqtirar ekan, “Qayoqqa chekinasan? Bormi keraksiz yering? Ne uchun odam bo’lding, kelmasang dushmanga teng?” deya hayqiradi:

*Sening uchun butun elni
Og’ir uyat tutsinmi?
**Seni ko’rganda quyosh
Yuzini bekitsinmi?..***

***Ko’zing tushganda, Amu
Ilondak to’lg’onsinmi?
Zarafshon uyatingdan
Yantoq kabi yonsinmi?..***

Bu kabi mubolag’alar aniq asarning g’oyasini ochishda eng zarur va yaratuvchan vositadir, ayni paytda, ular san’atkor qalbining bepoyonligini, tafakkurining xalqchilligini, shoironaligini ko’rsatadi.

Litota (yunon. Litotes-oddiy, kichik) – **tafrit** (ar.mo’tadildan pastki holat) mubolag’aning teskarisi bo’lib, badiiy asardagi biror predmetni, hodisani, detalni bir necha barobar kichraytirib tasvirlash san’atidir. Narsa, hodisa qanchalik kichraytirib, zaiflashtirib, kuchsizlantirib tasvirlansa, unga nisbatan tasvirlanayotgan narsa, hodisa ulkan va ulug’vor ko’rinadi. Shu sababga ko’ra, ko’pincha, litota mubolag’a bilan birga ishlatiladi.

Xorazmiyning ushbu baytiga diqqat qilaylik:

*Bo’ying sarvu sanubartek, **beling qil**,
Vafo qilgan kishilarga vafo qil.*

Baytda yorning qaddi-qomatini tasvirlar ekan bo’ychanligini, bo’yining tikligini – xushqadligini (qarag’ayga) o’xshatib bo’rttirish maqsadida belini judayam ingichka qilib kichraytirmoqda.

O’xshatish – tashbeh (ar.o’xshatish) muayyan bir predmet, hodisani aniq tasavvur qilish uchun uni boshqa tanish bo’lgan predmet, hodisalarga solishtirish asosida ish ko’radi va tasvirlanayotgan predmet, hodisani yorqin obrazini yaratadi. O’xshatishlar “dek”, “day”, “larcha”, “o’xshash”, “xuddi”, “simon”, “deganda”, “taxlit”, “yang’lig”, “misli”, “go’yo” kabi qo’shimchalar, leksik vositalar, ko’makchilar yordamida yaraladi.

***La’li labing qandu asal, qildi tamannosi kasal,**
Kom olmaganda filmasal, men muftalo qayga
*boray (Muqimiy) –**

baytida ma’shuqa labi ham la’lga, ham qandga, ham asalga “tashbihi jam” qilinyapti.

***Oy deganda yuzi bor,
Kun deganda ko’zi bor...
Qaldirg’och qoshlaridan,
To’lib qarashlaridan
hayot sochilar edi,
Gullar ochilar edi.***

Bu parchada h.Olimjon Oygulning yuzini oyga, ko’zini kunga, qoshini qaldirg’ochga, qarashlarini-gul ochilishiga o’xshatib, uning go’zalligini ta’kidlaydi va Oygul qiyofasini jonlantiradi.

O'xshatish mukammal bo'lishi uchun unda to'rt unsur qatnashishi lozim. 1. Birlamchi (o'xshatilmogchi bo'lgan) predmet (sharob to'la piyola); 2. Ikki lamchi (o'xshatilayotgan) predmet (go'yo bahorgi lola); 3. O'xshatilmogchi va o'xshatilayotgan predmetlarning o'xshashlik alomati (botayotgan kun kabi; go'yo qizlarning labi - "qizil rang"); 4. O'xshatish qo'shimchasi yoki ko'makchisi (kabi, go'yo):

Qo'limdagi sharob to'la piyola,
Qip-qizildir go'yo bahorgi lola.
Qip-qizildir botayotgan kun kabi,
Qip-qizildir go'yo qizlarning labi.

(H.Olimjon)

O'xshatishlarning hamma vaqt mukammal bo'lishligini talab etish noo'rin, chunki bu vosita ham asar g'oyasining talabiga binoan turli-tuman (to'liq, to'liqsiz, vositasiz, sodda, murakkab, tarkibli, ketma-ket darajali va h) bo'ladi.

San'atkor hyech vaqt an'anaviy o'xshatishlarga (tishni durga, sarvqomatni-sarvu sanobarga, yuzni oyga, ma'shuqani gulga, oshiqni bulbulga va h) ruju qo'ymasligi, bosh fazilat deb – yangi, original o'xshatishlar yaratishni bilishi ma'qul.

Darvoqye, Zulfiya bilan bo'lgan muloqotlarning birida shoiradan so'rashadi:

- Suhbatimiz she'riyat haqida bo'layotgani uchun hyenrih haynening bir gapini esladim: "Ayolni ilk bor gulga o'xshatgan odam buyuk shoir bo'lgan. Uni ikkinchi martaba gulga qiyoslagan shoir esa oddiy laqma xalos". Sizningcha, shoir haqmi?

Shoira bu savolga: "Yuz foiz. Chunki taqlid she'riyatning dushmani. Undan qochish kerak, deyishadi ba'zan. Yo'q, uni butunlay yo'qotish kerak", ⁻¹ deya qat'iy va asosli javobni beradi.

Demak, Zulfiya aytgandek san'atkor vujudini tug'yonga solib: "Bugun aytmasang, halok qilaman" deb hayqirib turgan fikrni, g'oyani ifodalash uchun har gal qo'liga qalam olganda, ana shu g'oya badiiy vositalarni ham o'zi yetaklab kelaveradi. So'z ham, badiiy-tasviriy vosita ham o'sha fikrlarning yashash tarzi ekan, shoirming so'z tanlashda xatoga yo'l qo'ymasligi lozim, yo'l qo'ysa – fikr xato gapira boshlaydi, adabiy laqmalikka imkoniyat tug'iladi.

Bitta isbotini ko'raylik. Ma'lumki, Alisher Navoiyning "Sab'ai sayyor" dostonida:

*Yuz yoshurg'och quyosh diloromi,
Sochti ashkin sipehr bahromi.¹*

baytida "Kech kirib, quyosh Diloromi yuzini yashirgach, osmon Bahromi ham ko'z yoshi singari yulduzlarini olamga sochdi" degan bebaho o'xshatish yaratilganki, u shoh Bahromning qalbidagi g'amu qayg'u qorong'iligini bo'rttiradi, qorong'u tun uning joniga balo bo'lganligini ko'rsatadi.

Oradan asrlar o'tib Muhammad Yusufning "Mehr qolur" she'rida u takrorlanadi:

*O'tar qancha yillar to'zoni,
Yulduzlar - ko'z yoshi samoni.
O'tar inson yaxshi-yomoni,
Mehr qolur, muhabbat qolur².*

Garchi bu bandda qancha yillar o'tmasin, samoning ko'z yoshi – yulduzlar bo'lganidek, insonlarning qanchalik yaxshi-yomoni o'tmasin, ulardan mehr-muhabbat qolishi-o'xshatish ila solishtirilishi-yangi fikr bo'lsa-da, baribir "Yulduzlar ko'z yoshi samoni" o'xshatishi takror bo'layapti. Natijada sevimli va qadrdon shoirimiz Muhammad Yusufning nimasidir yetishmagandek, nimasidir uning betakror talantiga o'xshamayotgandek tuyuladi.

¹ Зулфия. Асарлар. Уч жилдлик. Учинчи жилд. Камалак, Т., Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986, 173-бет

¹ Алишер Навоий. Асарлар, Ўн беш томлик, 9-том, Сабаи сайёр, Т., "Тошкент" бадий адабиёт нашриёти, 1969, 59-бет.

² Мухаммад Юсуф. Ёлгончи ёр, Т., Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994, 109-бет.

Sifatlash – tasvir etilayotgan inson, predmet, narsa, hodisaning muhim belgisi (xislati, xususiyati, o'ziga xosligi)ni ko'rsatuvchi (izohlovchi, xarakterlovchi, ajratuvchi) so'z bo'lib, u aniqlanmishga sifatlovchi belgisini ko'chiradi:

*Xalqim deb yugurar hovuchlab jonin
Xalqiga **bag'ishlar** shavkatin-shonin
Lekin shu **chopishda** keta-ketguncha,
Tozalab boradi xalqning hamyonin.
(A.Oripov)*

Abdulla Oripovning ushbu to'rtligida xalqni bahona qilib jonini hovuchlab, tinimsiz yuguruvchi, go'yo unga shavkatu shonini bag'ishlovchi odamlar tipi umumlashtirilganki, ularning bosh xislati-xalqning hamyonini o'pirishdir. Bu mazmun sifatli san'ati orqali obrazlilik va emosiionallik kasb etgani uchun, bunday yulg'uchlar qiyofasini aniq va yaqqol ko'z o'ngingizga keltirasiz.

Badiiy – tasviriy vositalarning son-sanog'iga yetish qiyin. Uning metafora, metonimiya, allegoriya, simvol, sinekdoxa, istiora, perefroza, ironiya kabi san'atlaridan tashqari, mumtoz adabiyotimizda uning yuzlab ko'rinishlari ham bor: tashbih, iyhom, tanosib, tazod, talmih, tazmin, husni ta'lil, irsoli masal, tajnis, tamsil, loff va nashr, tardu aks, taqsim, tafriq kabi.

Badiiyat sirlarini chuqur o'rganmoqchi bo'lgan mutaxassis bu san'atlarni bilishi lozim. Ularga V.Rahmonovning "She'riy san'atlar" (1962), A.Xojiaxmedovning "She'riy san'atlar va mumtoz qofiya" (1998) kitoblari qo'l keladi, chunki ularda ma'naviy va lafziy san'atlarning ko'pchiligi haqida dastlabki nazariy ma'lumotlar umumlashtirilgan. Sizdagi qiziqishni orttirish maqsadida ma'naviy san'atlarning vakili-"tazmin"ga va lafziy san'atlardan - "musoviyat tarafayn"ga qisqacha to'xtalamiz.

Tazmin (ar. "bir narsani ikkinchi bir narsa orasiga qo'yimoq")da san'atkor yaratilayotgan asariga boshqa biror shoirning kuchli ta'sir qilgan misra yoki misralarini o'zgartirishsiz kiritadi; faqat buning sharti bor: yaratilayotgan asardagi bosh g'oyaga mos bo'lishi, uning mohiyatini chuqurroq va ta'sirchanroq ochishi lozim. Jumladan, Mashrab o'zining

*Sensan sevarim, xoh inon, xoh inonma,
Qondur jigarim xoh inon, xoh inonma
G'am shomi firoqingda kabob etti falakni,
Ohi saharim, xoh inon, xoh inonma.*

tarzida boshlanuvchi g'azalida Lutfiyning mashhur

*Sensan sevarim, xoh inon, xoh inonma,
Qondur jigarim xoh inon, xoh inonma*

baytini aynan keltiradi.

Zulfiya ham "O'rik gullaganda" she'rida

*"Terazamning oldida bir tup,
O'rik oppoq bo'lib gulladi..."
Gulni ko'rib ishqparast qalbim,
Ming aytilgan darddan kuyladi.*

deb yozar ekan, sevimli yori hamid Olimjonning shu nomdagi she'rining birinchi ikki misrasini aynan keltiradi. Uning she'rini eslatish, xotirlash orqali uni qumsaganini, unga mushtoqligini hayajon-la kuylaydi. hamma yerda uning izlarini, ko'zlarini, qo'shig'ini ko'radi, hijron harorat beradi, sevgisining kuchi ortadi...

Bunchalik mashhur misra va baytlarni shoirlarning asarlarida takrorlanishi - ayb sanalmaydi, balki uning asosida ustoz shoirlarga hurmat yotadi, ularning mahoratlariga qoyil qolishlikni bildiradi.

Yuqorida aytganimizdek, "Mehr qolur" asaridagi "Yulduzlar ko'z yoshi samoni" misrasi qo'shtirnoq ichida berilganda, nur alan nur bo'lardi. "Nimadir yetishmayotgani" ni izlamagan bo'lardik (Qarang-a, asardagi bitta qo'shtirnoq qanchalik ahamiyatlihhh).

Muhammad Yusufning Alisher Navoiyni ustoz sanagani, uning ijodini chuqur o'rganganini va bilganini isbotini ko'rgan bo'lardik. Va biz shundayligiga ishonamiz, uning asarlari qayta nashrida bu xato to'g'rilanadi, degan umiddamiz.

“Musoviyat tarafayn”da misralar odatdagi o'qilishidan tashqari, yuqoridan pastga qarab ham o'qiladi va o'sha misralarning o'zi kelib chiqadi. Ogahiy ijodida buni ko'rish mumkin:

№	1	2	3	4
1.	Ul sho'xki	ochildi	xatu	ruxsori
2.	Ochildi	rayohinda	yuzi	gulnori
3.	Xatu	yuzi	besabru qarori	man-man
4.	Ruxsori	gulnori	man-man	zori

Tayanch tushunchalar

Trop – ko'chimlar. Jonlantirish, mubolaga, litota. Sifatlash, o'xshatish, tazmin, musoviyat – tarafayn.

Savol va vazifalar

1. Trop – ko'chimlarni qanday tushunasiz va ularning qaysi ko'rinishlaridan xabaringiz bor?
2. har biri (jonlantirish, mubolag'a, tazmin kabi)ning badiiy asarda tutgan mavqeyini va vazifasini aniq asar misolida tahlil qiling, mashqlarni daftaringizga qayd qiling.
3. Ko'chimlarga yangi misollar toping, yod oling.

Adabiyotlar

1. N.Shukurov va boshqalar. Adabiyotshunoslikka kirish. T., “O'qituvchi”, 1979, 133-140 betlar.
2. T.Boboyev. Adabiyotshunoslikka kirish, T., “O'qituvchi”, 1979, 148-161 betlar.
3. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish, T., “O'qituvchi”, 1979, 115-130 betlar.
4. Anvar hojiahmedov. She'riy san'atlar va mumtoz qofiya, T., “Sharq”, 1998.
5. Vahob Rahmonov. She'riy san'atlar, Leninobod, 1962.
6. B.Umurqulov. Poetik nutq leksikasi, T., “Fan”, 1990.
7. Isomiddin Yormatov. O'zbek xalq qahramonlik eposi badiiyati (O'quv qo'llanma), T., 1994, 55-127-betlar.

Mavzu. She'riy sistemalar.

Reja

1. Jahon she'riyatidagi sistemalar
2. O'zbek she'riyatidagi sistemalar: barmoq, aruz, erkin

Jahon she'riyatida asosan to'rtta she'r sistemasi (tizimi) mavjud: sillabik, metrik, sillabo - tonik, tonik.

Sillabik she'r sistemasi bo'g'inlar miqdoriga asoslanadi. Unga o'zbek, turk, ozarbayjon, uyg'ur, polyak, farang, ispan, rumin xalqlari poeziyasidagi she'r tizimi kiradi.

Metrik she'r sistemasi bo'g'inlarning uzun-qisqaligiga, unlilar holatiga asoslanadi. Grek, lotin, arab she'riyatiga shunday xususiyat xos.

Tonik she'r sistemasida urg'uli hijolar o'rtasidagi urg'usiz bo'g'in nisbati erkin bo'ladi.

Ritm hosil bo'lishi prinsipiga qarab sillabik-tonik, dolnik, aksentli she'rlarga bo'linadi. Rus, ingliz, olmon she'riyatidagi mustaqil tizimdir.

Sillabo-tonik she'r sistemasi bug'inlarning urg'uli, urg'usizligiga, ularning miqdoriga va tartibiga, izchil takrorlanishiga asoslanadi. Rus she'riyatining asosiy tizimi sanaladi.

har bir she'riy sistema xalq tilining ichki imkoniyatlari, qudrati bilan yaratiladi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, *o'zbek tilining ifoda va ohang imkoniyatlari, grammatik-stilistik qurilishi – barmoqni milliy she'riy sistema sifatida bunyodga keltiradi. “Parmoq vazni”* butun turklar uchun-da,

biz o'zbeklar uchun-da milliy vazndir, musulmonlardan burun butun turk shoirlar shul "parmoq vazni bilan tizimlar, she'rilar yozar edilar", - deb ta'kidlaydi A. Fitrat.

O'zbek she'riyatida ikkinchi – aruz sistemasi ham bor. A. Fitrat yozganidek, aruz – arablarnikidir. Ulardan forslarga o'tgan va arab aruzi tuzatilib, kamchiliklari to'ldirilib, arab-fors aruzi holiga keltirilgan. Arab-fors aruzi O'rta Osiyo xalqlari poeziyasiga ham kirgan. "Qutadg'u bilig" (XI asr) o'zbek she'riyatidagi aruzda yozilgan dastlabki asar sanaladi.

I. Sulton aruz va barmoq sistemalari orasida ma'lum birlik mavjud ekanligi (Ritmning faqat bo'g'inlar miqdorining soni bilangina emas, balki har misraga kirgan bo'g'inlarning "sifati" - uzun va qisqaligi bilan tayin etilishi hodisasi)ni ta'kidlaydi va bu fikrni "o'zbek xalqining poeziyasida ikki ritmik sistemani yaratish fakti" bilan izohlaydi.

Barmoq she'r sistemasi. Barmoq misralarda bo'g'inlarning muayyan miqdoriga va izchil takroriga, bir xil turoqlarning o'ziga xos tartibda guruhlanishiga asoslanadi.

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11

Qarshiga qor yog'adi, / qor ustiga 7+4=11

Yigitlar yor olmangiz, / yor ustiga 7+4=11

Yigitlar yor olsangiz, / yor ustiga - 7+4=11

Namokob quyguncha bor, / bol ustiga. 7+4= 11

Misralardagi bo'g'inlar miqdorini barmoqlar bilan sanash juda qulay va oson bo'lgani sababli, mazkur she'r qurilishini barmoq vazn deb yuritish rasm bo'lgan. Biroq barmoqda turli turkumlardan yuzlab vaznlarning yuzaga kelish qonuniyati borligi uchun "Barmoq vazni" degandan ko'ra, "Barmoq sistemasi" deyish asosliroqdir.

Demak, barmoq sistemasidagi musiqiylik ritm asosida yuzaga kelar ekan, misolimizda yaqqol ko'ringanidek, har misrada bo'g'inlar soni 11 ta va u qolgan hamma misralarda ham bir xil takrorlanadi. Xuddi shu qonuniyat turoqlarga ham xos; birinchi misrada turoqlar 7+4 tartibida joylashgan va u asar oxirigacha saqlanadi.

She'riyatda ritmni yuzaga keltiruvchi (bo'g'in, turoq, vazn, ritmik pauza, turkum) vositalar, qofiya va bandning xususiyat va aloqalari yuqorida barmoq sistemasi misolida tadqiq va tahlil etildi. O'sha aytilgan fikrlar bilan cheklangan holda, barmoqda uchlik turkumdan – o'n yettilik turkumgacha (asosan 15 ta turkum) borligini, sodda va qo'shma turkumlarning juda ko'p va xilma-xilligini, ulardan yuzaga keladigan vaznlarning rang – barang va go'zalligini ta'kidlamoqchimiz. Ularni mustaqil o'rganishga tezroq kirishish lozimligini eslatib, dastlabki yo'llanmalarni beruvchi tadqiqotlar sifatida Ummat To'ychiyevning "O'zbek sovet poeziyasida barmoq sistemasi" monografiyasini, I. Sultonning "Adabiyot nazariyasi" darsligini tavsiya qilamiz.

Aruz she'r sistemasi. Bu sistema arab olimi Xalil Ibn Ahmad (melodiy 790-791 yilda tug'ilgan) tomonidan yaratilgan. Aruz, ayniqsa, o'zbek mumtoz adabiyotida (o'n-o'n ikki asr) yetakchilik qildi. "Ilmi aruz" Alisher Navoiy ("Mezonul avzon") Mirzo Bobur ("Muxtasar") tomonidan ham o'rganildi; turkiy she'riyatdagi aruzning nazariy asoslarini, qonun va qoidalarini ishlab chiqdilar.

hozirgi zamon o'zbek "aruziylari" – A. Fitrat ham, I. Sulton ham, U. To'ychiyev ham, A. hojiahmedov ham, A. Abdurahmonov ham aruzni o'rganishga, o'rgatishga katta kuch sarf etdilar.¹ Ana shu asarlarga suyangan holda aruzni jadvallar asosida o'rganishni lozim ko'rdik, chunki "har qanday ilmning vazifasi inson mushkulini battar qilish emas, balki osonlashtirishdir" (Adabiyot nazariyasi, II tom, 1979, 349 - b.).

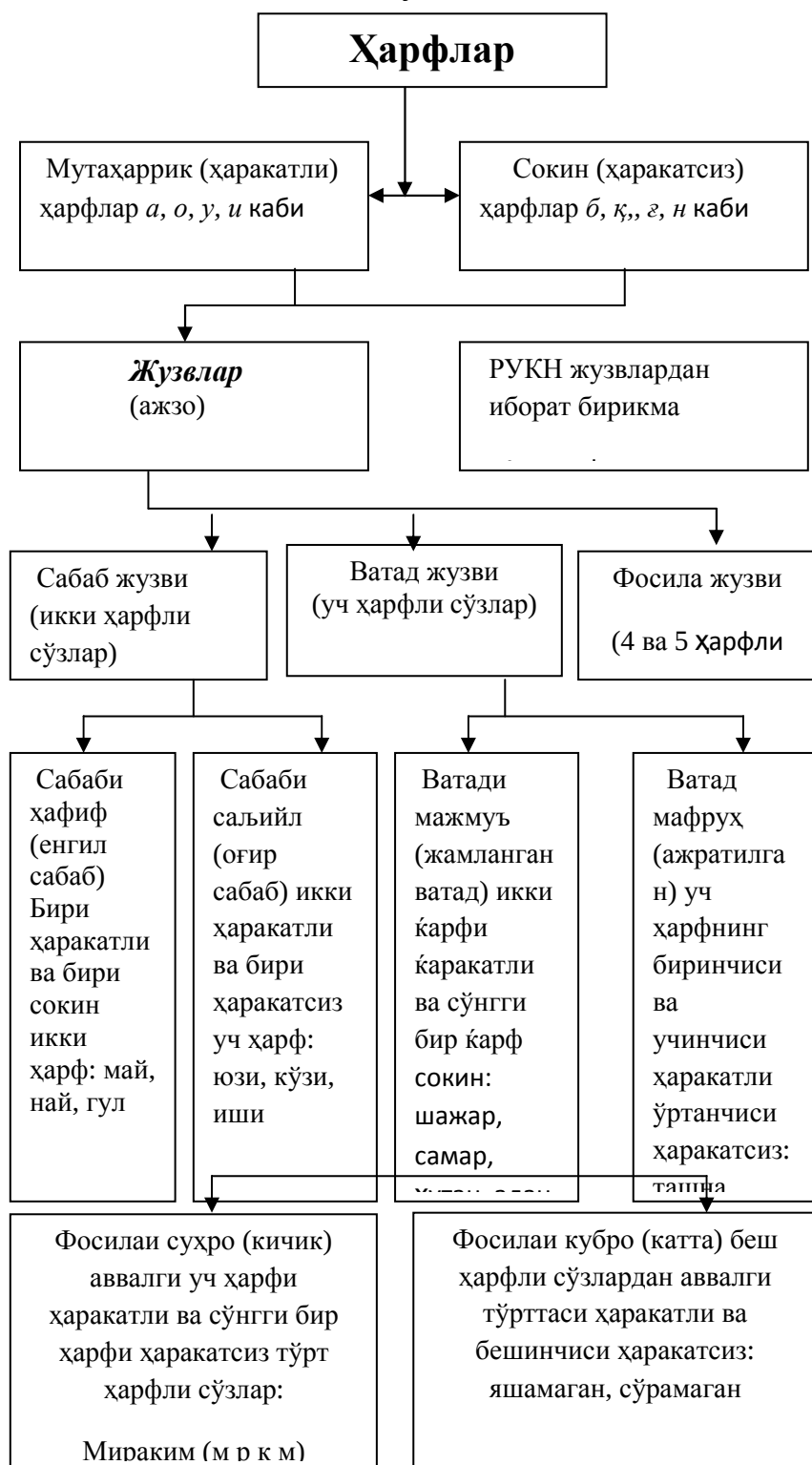
Ma'lumki, *aruziylar so'zlarini* bo'g'inlarga emas, balki *harflarga bo'ladilar*. harflar ikki xil *mutaharrik (harakatli) va sokin (harakatsiz)*.

Cho'zg'ilar (unlilar) – o, a, u, i "harakat" deb ataladi. Ana shu unlilarning biri bilan birikib kelgan har bir harf – mutaharrikdir. Qolgan harflar – b, g', n, l, k, m kabilar sokindir.

¹ А. Фитрат. Аруз Ҳасида, Т. , "Ўситувчи", 1997; И. Султон . Аруз назарияси: "Адабиёт назарияси", Тошкент., "Ўситувчи", 1980; У. Тўйчиев . Ўзбек поэзиясида аруз системаси, Т. , "Фан", 1979; А. Рустамов. Аруз Ҳасида суҳбатлар, Т. , 1972 , А. Ҳожааҳмедов. Мактабда аруз вазнини ўрганиш, Т.; "Ўситувчи", 1978; А. Абдураҳмонов . Аруз назарияси, Х?жанд , 1993 ва ш.к.

Juzvlar undosh va unlining miqdoriga, ularning mutaharrik (“zer”, “zabar” yoki “pesh”li) va sokin (“zer”, “zabar” yoki “pesh”siz) bo’lishiga qarab uch guruxga bo’linadi: *Sabab*, *Vatad*, *Fosila*. Bu juzvlarning har biri ikki xil bo’ladi:

1-jadval

Ushbu juzvlarning ifodasini belgilash uchun Alisher Navoiy “Ul ko’zi qaro dardu g’amidin chidamadim ” jumlasini keltiradilar va quyidagicha taqte’ qiladilar:

“Ul ” - sababi hafif (-)

“Ko’zi” - sababi saqiyl (-v)

“Qaro” - vatadi majmu’ (v -)
 “Dardu” - vatadi mafuq (- -)
 “G’amidin” - fosilai sug’ro (v - -)
 “Chidamadim” - fosilai kubro (vvv -)

Sabab, vatad, fosila juzvlarining turli tuman chatishuvidan aruzda *sakkizta asl rukn tug’iladi*. Xalil Ibn Ahmad “faala” fe’lidan hyech qanday ma’noni anglatmaydigan, lekin juzvlardagi cho’zg’ilarning uzun va qisqaligini a’lo darajada bildiradigan sakkizta ruknni – *afoilni* yaratgan.

2- jadval

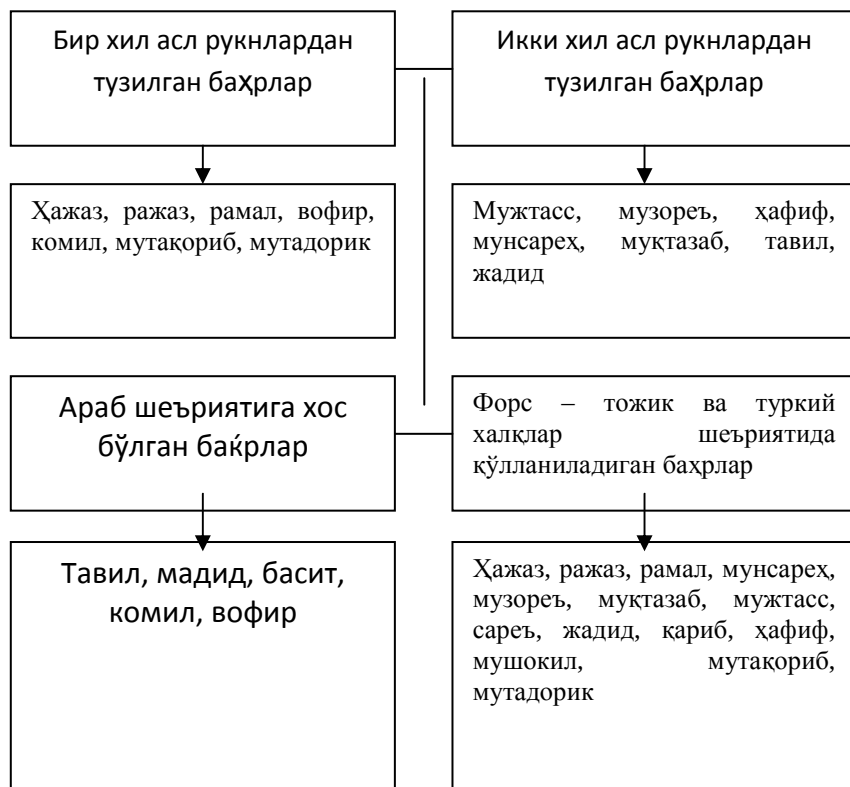
№	Nomlanishi	Bahrlar tuzilishi	
1	Faulun	Mutaqorib	
		“Vatadi majmu’”, “Sababi hafif”	V- -
2	Foilun	Mutadorik	
		“Sababi hafif”, “Vatadi majmu’”	- V -
3	Foilotun	Ramal	
		“Sababi hafif”, “Vatadi majmu’”	-V - -
4	Mafoiylun	hajaz	
		“Vatadi majmu’”, “Sababi hafif”, “Sababi hafif”	V - - -
5	Mustaf’ilun	Rajaz	
		“Sababi hafif”, “Sababi hafif”, “Vatadi majmu’”	- -V -
6	Mafoilotun	Vofir	
		“Vatadi majmu’”, “Fosilai sug’ro”	V-VV-
7	Mutafoilun	Komil	
		“Fosilai sug’ro”, “Vatadi majmu’”	VV-V-
8	Maf’ulotun	-----	
		“Sababi hafif”, “Sababi hafif”, “Vatadi mafuq”	- - -V -

Ruknlar ikki turga bo’linadilar: *solim* (o’zgartirilmagan, butun) va *g’ayri solim* (o’zgartirilgan, pachaq). Asl ruknlarni o’zgartirib yangi ruknlar yasash “*zihof*” deb ataladi. Asllardan yangicha “aslchalar” yaratish – zihofat bo’lsa, “aslchalar”dan “kichik (shoxobcha) asl” yaratish – *far*’ deb ataladi.

Asl, zihof, far’ ruknlar takroridan yoki bir- biriga aralashtirib olinishidan *bahrlar* tug’iladi. Ular o’n to’qqizta: *tavil, madid, basit, vofir, komil, hazaj, rajaz, ramal, munsareh, muzore’ , muqtazab, mujtas, sare’, jadid, qarib, xafif, mushokil, mutoqorib, mutadorik*.

3 – jadval

Aruz bahrlari

Rajazi musammani solim

1 rukn	2 rukn	3 rukn	4rukn
Mustaf'ilu n	Mustaf'ilun	Mustaf'ilu n	Mustaf'il un
- -V -	- -V -	- -V -	- -V -
Ey shoh karam	aylar chag'i	teng tut yamo	nu yaxshini
Ki mehr nu	ri teng tushar	vayronu o	bod ustina

hazaji musaddasi maqsur

1 rukn	2 rukn	3 rukn	4 rukn
Mafoilun	Mafoilun	Mafoil	
V - - -	V - - -	V - -	
Jahonda qol Bilib tahqi	madi ul yet q(i) ni kasb et	magan ilm magan ilm	

O'zbek mumtoz adabiyotida ramal, hazaj, rajaz, mutaқorib eng ko'p qo'llanilgan. Jumladan, Alisher Navoiyning "Xazoyin ul-ma'oni" devonidagi g'azallarning yarmidan ko'prog'i ramal bahri (foilotun ruknining turlicha takrori) da yozilgandir.

Bahrlar bir – biriga yaqinligi, “o’zagi” bir xil bo’lishiga ko’ra guruhlanib, *aruz doiralarini* tashkil etadilar. Bir o’zakli (yaqin) bahrlar uchun bitta bayt yoki misra she’r aytiladi va u turlicha joydan boshlab o’qilsa, maxraj (o’zak) atrofida guruhlashgan qonu-qardosh bahrlar kelib chiqaveradi.

Taqte’ (arabcha so’z bo’lib, bo’laklarga, parchalarga bo’lish ma’nosini beradi) – she’rning vaznini aniqlash uchun misralarni ritmik bo’lak (rukn)ga ajratishdir. Alisher Navoiyning “Mezon ul-avzon”da ta’kidlashlaricha, taqte’ qilinadigan misra to’g’ri o’qilishi (talaffuz qilinishi) – musiqiyligi aniq sezilishi asosiy shartdir. Shu asosga tayangan holda misradagi so’zlar ruknlarga moslab bo’laklarga bo’linadi.

Jumladan, shu qoidaga asoslangan holda Alisher Navoiy “Ketti ulkim, sendin orom istagaymen ey ko’ngul” misrasini quyidagicha taqte’ qiladilar:

Ketti ulkim: foilotun (- V - -)
Sendi – norom: foilotun (- V - -)
Istagaymen: foilotun (- V - -)
Ey ko’ngul: foilun (- V -)

Juda ko’plab vaznlarga misollar keltirib, mutoqorib bahrining musaddas shakliga ham to’xtaladilar:

*Yana hajr aro zor bo’ldum,
Firoqingda afgor bo’ldum.
Faulun faulun faulun
V - - / V - - / V - -*

Xullas, ilmu aruzni alohida fan sifatida o’rganish davrning taqozasidir. Chunki, aruz mumtoz she’riyatimizning asosidirki, uni yetarli tushunmasdan mumtoz adabiyotimizning salohiyatini, mumtoz shoirlarimiz badiiy mahoratlarini to’liq tasavvur etish mumkin emas. Yana Erkin Vohidov, Jamol Kamol kabi zamondosh shoirlar aruzning go’zalligini namoyon qilmoqdalarki, ularni borlig’icha anglamoq uchun ham aruzni o’rganish zarur.

Erkin she’r sistemasi . Bu she’r tizimida misralarda bo’g’inlar miqdori tengligi (barmoq), hijolarning cho’ziq va qisqalgi (aruz) kabi qonuniyatlar hukm surmaydi. Unda bo’g’inlar miqdori ham, turoqlar (ruknlar) tartibi ham, qofiyalanish va bandlar ham turli-tuman bo’ladi, lekin musiqiylik-ohangdorlik doimo barq urib turadi. Shu sabab u erkin she’r sistemasi deb yuritiladi. Bu sistemada ham shaklning rang – barangligi mazmun va mantiq talabiga, kechinmalarning mohiyatini ro’yi-rost ko’rsatuvchi ohangdorlikka bo’ysunadi.

Bizningcha, bu she’r sistemasining XX asr she’riyatida tug’ilishi va taraqqiysi jamiyatning, insonning tezkor hayoti bilan bog’liqdir. hayot oqimi qanchalik tezlashsa (XX asr boshida eng katta tezlik soatiga 10-12 km bo’lgan bo’lsa, asrning o’rtalarida bu tezlik bir sekundga tenglashdi) inson qalbidagi tug’yonlar ham shunchalik faollashadi, bu o’z navbatida she’riyatdagi mazmunning o’zgarishiga, pafosning ayricha kuchliligiga olib keldi, ya’ni oniy his - tuyg’ular vulqondek, birdaniga bor qudrati bilan voqye bo’lib – yangicha intonasiyani, yangicha ritmni yuzaga keltirdi. Barmoq va aruzdan farq qilgani holda, mazmun va mantiq, ma’no urg’usi talabiga ko’ra intonasiyani kuchaytirib borish, muayyan so’zlardagi mantiq urg’usini bo’rttirish maqsadida misralarda va bandlarda turoqlar, qofiyalar tartibini turlicha o’zgartirib, tovlantirib borishi mumkin bo’ldi.¹ Bu xususiyatlarning mohirona ijrosini h. Olimjonning “Baxtlar vodiysi”, G’. G’ulomning “Sen yetim emassan” kabi o’nlab she’rlarida, M. Shayxzodaning “Mirzo Ulug’bek” tragediyasida, R. Parfining yuzlab asarlarida - go’zal lirikasida ko’rish mumkin.

¹ Қаранг: Н. Шукуров, Н. Ҳотамов, Ш. Холматов, М. Маҳмудов. Адабиётшуносликка кириш, Т., “Ўқитувчи”, 1984, 179 - 6.

Ey, Farg'onah
 Ey, bo'yniga
 qora to'rva
 osgan jonlar,
 Ey har kuni,
 gadoylikka
 tortgan onlardan
 Ey tanlarni
 shilib yotgan
 harom qonlardan
 Bir yo'lasini ozod bo'lgan azamat o'lkah
 (h. Olimjon)

Bitta she'r doirasida bo'g'in, turoq, misra, band, qofiya, ritmik pauza kabi vositalarning mazmun va ohang talabiga mos tarzda tovlanishi (rang-barang va erkin bo'lishi) erkin she'r sistemasining bosh qonunidir.

Bu sistema (erkin, oq, sarbast she'r yo'llari) xalq tiliga – oddiy so'zlashuv tiliga judayam yaqinlashgani bilan ajralib turadi. Xalqqa xos bo'lgan oddiy, “qo'pol” so'zlar ham, so'z birikmalari ham bu sistemaga kira bildilar, odatdagidan ko'ra katta vazifani – poetik olam obrazini yarata oldilar. Bu xususiyat sistemaning ommabopligini, jonliligini, zarurligini ta'minladi.

Jumladan, Oygul Mamatovaning “Onalik” she’rida onaning tengdosh dugonasiga murojaati, nidosi orqali she’r va farzandga bo’lgan buyuk muhabbat, bu muhabbatning jahoniy ma’nosi – olti iqlimning tinchligi, oromi, armoniga aylanib, qalbni jo’nbushga keltiradi. U xuddi ummon to’lqinidek goh pasayadi, goh balandlashadi, lekin tobora yuksalaveradi. Ana shu ma’no ohangiga mos tarzda turoqlar, pauzalar, qofiyalar... turfa xillik kasb etadi. Shunday tarzdagina poetik fikr yashash, yaratish qudratiga ega bo’ladi: ona dardlarining, xayollarining, orzularining jonli va betakror olamidan – yaxlit va go’zal asar voqye bo’ladi. Mana, isboti:

“hyey, u shoir bo’larmidi
 Bir etak bola.
 Ko’rgani yo’rgagu
 Topgani beshik”.
 Qo’ygini, xafa qilma meni dugonam,
 O’zim ahd qilganman
 Shunchaki she’r yozib shoir bo’lgandan
 Bir fidoyi ona bo’lganim tuzuk.
 Goh qalamga,
 Goh bolamga
 Allalar aytdim,
 Bilagim tolsa ham,
 Yuragim yonsa ham,
 Tashlab yubormadim birontasini.
 Ikkovini birga bag’rimga bosdim
 Faqat
 Tengqo’r shoirlar safidan kech qoldim bir oz.
 Sen ilk kitobing chiqarding,
 Men-chi, bag’rimda
 Olti yo’rgakni avaylab bog’ladim, yechdim,
 Xalqim xizmatiga tutdim olti pahlavon.
 Olti dastiyorni karvonga qo’shdim.
 Maqsadsiz tug’madim biror bolamni,
 “Tug’sa, tug’ibdi-da” dema iltimos

Asli hayot shunday, tabiat shunday:
 hamma shoir yo har kim ona bo'lolmas.
 Sen she' bilan so'raysan dunyoni bugun,
 Men esa olti bolam yuragiga olti qit'aning
 Tinchligini, armonini, orzusini joylayman.
 Men onamanh
 Farzandlarim tomirlarimda.
 Toki,
 Ko'krak sutim qon bo'lib aylanar ekan,
 Men zamin bo'lib
 Suygan beshigimni o'rta qo'yib
 Oltovidan
 Olti iqlim taqdirini so'rayman.

Oygulning "Onalik" she'ri erkin she'r sistemasining erkin yo'liga misol bo'ladi: chunki, unda bosh xususiyat – satrlardagi turoqlarning va qofiyalanish tartibining erkinligidir.

Oq she'rning asosiy alomati – misralardagi bo'g'inlar tartibi (xuddi barmoqdagidek) bir xil bo'ladi, turoqlanishi har xil bo'ladi, o'zaro qofiyalanmaydi; Usmon Nosirning "Yurak" she'ri bu yo'lning namunasidir:

Yurak, sensan/mening sozim,	4+4=8
Tilimni nayga/jo'r etding,	5+3=8
Ko'zinga oyni/bekitding,	5+3=8
Yurak, sensan/ishqibozim.	4+4=8
Senga tor keldi/bu ko'krak	5+3=8
Sevinching toshdi/qirg'oqdan.	5+3=8
Tilim charchar,/ajab, gohi	4+4=8
Seni tarjima/qilmoqdan.	5+3=8
Sen, ey, sen-/uyg'oqi dilbar,	3+5=8
Zafardan izla/yoringni.	5+3=8
To'lib qayna,/toshib o'yna,	4+4=8
Tirikman kuyla/boringni.	5+3=8
Itoat eth/agar sendan	5+3=8
Vatan rozi/emas bo'lsa,	4+4=8
Yoril, chaqmoqqa/aylan sen,	5+3=8
Yorilh Mayli,/tamom o'lsam.	4+4=8

Sarbast she'r – erkin she'rda bo'lgani kabi qofiyalanishga, oq she'rda bo'lgani kabi misralardagi bo'g'inlar sonining teng bo'lishiga asoslanmaydi. U bu "qolip"lardan o'zini tamoman ozod sanaydi. Ana shunday erkinligi tufayli qalbning sirli mo'jizalarini judayam oddiy qilib, qanday tug'ilgan bo'lsa – xuddi shunday, zo'riqishsiz, butun borlig'icha ifoda qiladi:

"Qasam" bu yo'lga isbotdir:

Shavkat Rahmon degan	=6
bir o'jar shoir,	=5
bir kuni qaytadan yaraladimi?	=9
hayotim ma'nisin juda ko'p o'ylab,	=10
sayladim so'zlarning	=6
saralarini.	=5
har bir so'z	=3

yuz so'zning o'rini bosar – =8
 Vatan Xalq Jasorat Kurash Ozodlik. =11
 har bir so'z yetajak yuzta umringa,
 har biri baxsh etar
 ruhimga shodlik.
 hozirlik ko'rarkan buyuk safarga,
 ushtirang pardali minglab darchadan
 mo'ralab o'tirgan go'zal so'zlarni,
 qoldirib ketaman endi barchaga.
 Aslida atirgul bo'yin taratgan
 bu o'ynoqi so'zlar menikimasdir.
 Menga nonday zarur,
 qilichday keskir,
 zaharday mard so'zlar bo'lsayoq basdir.
 Sayladim so'zlarning saralarini,
 kurashlar shamoli kirdi nazmimga.
 Yurtimni kezaman,
 endi har narsa –
 egilgan narsalar tegar g'ashimga.
 Endi ishlash kerak bu kengliklarda,
 tokim suylamasin yolg'onni hyech kim,
 tokim buyuk tog'lar saltanatida
 egilgan boshlarni
 qilichlar kessin.

Erkin she'r sistemasi turli xalqlarning she'r sistemalariga (ayniqsa, turk, rus, yapon) qiziqishni ham oshirdi; ularning yetuk namoyandalari (Nozim hikmat, Garsiya Lorka kabi) va janrlari (xokku, tanka) chanqoqlik bilan o'rganila va tarjima etila boshlandi.

Aytilganlardan shunday **xulosaga** kelish mumkin: Erkin she'r sistemasi XXI asr jaxon poeziyasida, jumladan o'zbek she'riyatida ham yetakchilik qilsa ajabmas, chunki u "tezkor" zamona kishilarining murakkab ziddiyatlarga to'la, shiddatkor, betakror ruhiy dunyolarini borlig'icha namoyon etishga qodir kuch – mo'jizadir.

Tayanch tushunchalar

She'riy sistemalar: Sillabik, metrik, tonik, sillabo-tonik; Barmoq, aruz, erkin

Savol va vazifalar

1. She'riy sistemalarning yuzaga kelish sabablarini bilasizmi?
2. Barmoq sistemasining o'ziga xosligini, uning qadimiyligini asoslang.
3. Aruz vaznini o'rganing. Alisher Navoiyning "Lirika" (Toshkent, "O'qituvchi", 1992) asariga suyanib, mashqlar bajaring.
4. Erkin she'r sistemasi xislatlarini o'zlashtirib, bir nechta she'r oling.

Adabiyotlar

1. N.Shukurov va boshqalar. Adabiyotshunoslikka kirish. Toshkent. "O'qituvchi", 1979, 159-182 betlar.
2. T.Boboyev. Adabiyotshunoslikka kirish, Toshkent. "O'qituvchi", 1979, 173-185 betlar.
3. H.Umurov. Adabiyot nazariyasi. Samarqand, SamDU nashri, 2001, 221-258-betlar.
4. U.To'ychiyev. O'zbek poeziyasida aruz sistemasi. Toshkent. "Fan", 1985.
5. Alisher Navoiy. Mezon ul-avzon. Toshkent. "O'zFAN", 1949.
6. Alisher Navoiy. Lirika, Toshkent. "O'qituvchi", 1992.

Mavzu: She'riyatda syujet, kompozitsiya, badiiy-tasviriy vositalar

Reja:

1. Stilistik sintaktik figuralar – poetik sintaksis
2. Intonasiya. Ritorik murojaat. Ritorik so'roq. Antiteza, Parallelizm va h. vositalar
3. Poetik fonika

haqiqiy filolog bo'lim uchun, har bir shaxs ham adabiyotshunoslik, ham tilshunoslik ilmlarini chuqur o'zlashtirishi lozimligini, tahlilga tortilayotgan ushbu mavzu ham (nisbatlaudi) talab qiladi.

Darvoqe, stilistika predmeti deb fonetik, morfologik, sintakik va leksik birliklarni tushunsak (jumladan, fonetik stilistika nutq tovushlarining ta'sirdorlik qonuniyatlarini o'rgansa, leksik stilistika so'zni ishlatish va undan foydalanish(ekspressiv) xislatlarini o'rgatadi; grammatik stilistika esa grammatika qoidalarining qaysi birini qanday holatda qo'llashni fikrga buyoq va ohang beruvchi vosita sifatidagi fazilatlarini tekshiradi), bu birliklar nutqli turli-tuman ko'rinishlarini yuzaga chiqaradi, bu ko'rinishlar nutq stillari deb yuritiladi. Nutq stillari tilning vazifa-funksiyasi bilan bog'liqligi sababidan ular funksional stillar deb yuritiladi. Bular: 1) so'zlashuv stili; 2) rasmiy stil; 3) ilmiy stil; 4) publisistik stil; 5) badiiy stil. Ular ichida badiiy stil inson amaliy faoliyati va hayotining hamma tomonlarini qamrab olishi, umunga taaluqligi, barchaga barobarligi, eng asosiysi obrazlilik (estetik ta'sir ko'rsatish) bilan ajralib turadi.¹

Bu muammlning hamma tomonlarini tekshirishni kellajakdagi sa'yi harakatlarimizga – mustaqil izlanishlarimizga havola etamizda, hozircha badiiy stilning adabiyotshunoslikda stilistik figura (ibora) deb atalgan (stilistik sintaksis) vositalarini – poetik sintaksisni o'rganishga kirishamiz.

Bu vositalarning obrazlilik, emosional-ekspressivligi (hissiy-ta'sirchanligi) – ularning estetik ta'sirini voqye qiladi. Bu ta'sirni yuzaga chiqarish uchun so'z san'atkorlari tildagi gap bo'laklari tartibi qoidalaridan chekinadi, ayrim so'z, iboralarni qayta-qayta va turli-tuman o'rinlarda takrorlaydi, jonsiz narsaga jonliday murojat qiladi, poetik mazmun talabidan kelib chiqib, so'zlardan yangi so'z ijod qiladi va h.

1. **Intonatsiya**(lat. Intonate-qattiq talaffuz etish) – **ohang** – badiiy asar bilan birga tug'iladi. Uni ilg'ash – asardagi har bir so'z va gapning asosida yotgan mazmuni to'g'ri anglash uchun, albatta, uning ohangini sezish talab qilinadi. Uni sezishda asarda ishlatilgan turli tinish belgilari (nuqta, vergul, tire, so'roq, undov, qo'shnuqta, nuqtali vergul kabi), misralarning joylashishi, turoqlanishi, qofiyalanishi (she'riy asarlarda), muallif remarkalari (dramatik asarlarda) yordamga keladi. Ular ovozning pasaytirishi, ko'tarilishi, so'nishi, tez yoki sekinlashishini, turfa xil tembrini anglatadilar. Mazmun va ohang yuzaga chiqqanidagina-asarning emosional ta'siri beqiyos bo'ladi, g'oyasi ko'zlangan nuqtani zabt etadi.

Jumladan, eng bag'ri keng, eng samimiy shoir Mirtemirning “Qoraqalpoq daftari” turkumidagi “Yengajon”ini tinglaylik:

Yengajon

hazil

- Yengajon, – dedim.
- Qaynim-ov, – dedi.
- Berroq kel, – dedim.
- Aynim-ov, - dedi.

Davra quvnoq edi, suhbat sho'x edi,
Ko'ngilda zarra ham g'ubor yo'q edi.
Yoshlik esga tushdi, avjida hazil,
hazilga ko'p qulay edi bu manzil.

Ko'z tikib, oh chekib: - Yengajon, – dedim.
- Berroq kel, sadag'a senga jon, – dedi.

¹ Ўзбек тили стилистикаси, Т., “Ўқитувчи”, 1993, 6-36-бетлар.

- Qaynimsan, inimsan, qaynim-ov, – dedi.
- Esi past boladay aynim-ov, - dedi.

(Mirtemir. Oh, mening o'zbeki yuragim, 74-bet)

Birinchi banddagi ohang – chorlashga, hazillashishga ishtiyoqni uyg'otuvchi ruhga o'rangan bo'lsa, ikkinchi banddagi ohang – zalvorli, samimiy tushuntiruvchi va yanada tasvirni zo'rayishiga imkoniyat tug'diruvchi xabar kuyini o'zida jamg'aradi. Uchinchi bandda ohang – balanlashadi, tezlashadi va ayni paytda, yoshlikning va bosiqlikning ma'nosi-mohiyatini qayin va yenganing beg'ubor qalbini, qaroqalpoqano hazilning milliy poeziyasini ko'rsatadi.

2. **Ritorik** (gr.rhetor-notiq) **murojat** (ritorik nido, ritorik xitob, ritorik g'azab, ritorik undov va h.) – poetik figuralardan biri bo'lib, unda personajlarning quvonch, hayrat, nafrat, iltimos, buyruq kabi yuzlab hissyotlarining ko'tarinki, tantanali, kulguli, kesatqli, g'azabli (g'oyaning talabiga mos tarzda) ifodasidir.

*Ayt, ey, xasta bulbulim,
O'shga qachon yetamiz?
Yashil bog'lar sarg'ardi,
Mag'iz bo'ldi gujumlar.
Oh, voy, muncha yo'l og'ir
Bulbulm...
Abadiyat oralab*

O'shga qachon yetamiz?

Shavkat Rahmon (1950-1996)ning o'lim to'shagida aytib turib yozdirgan ushbu so'nggi she'rida orziqish, sog'inish nidosi bo'rtib ko'zga tashlanadi, “xasta bulbul”ning abadiyat oralabgina O'shga yetishini – o'lmasligini jo'mardlik bilan ifoda eta olgan. Bu shoir dahosining, inson ruhining – Shavkat Rahmon qismatining yaratuvchan qudratidir.

3. **Ritorik so'roq**- “poetik fikrni so'roq shaklida tasdiqlash” (N.hotamov, B.Sarimsoqov)dir, ya'ni so'roqning o'zida javob ham mujassamlashgan bo'ladi; faqat fikr yorqinlashib, terinlashib qirralarining ham oshkor etib – estetik ta'sirdorlikni yuzaga keltiradi.

Jumladan, “Naxshon”(U.Nosir)da, uning Ashotni sevib qolgani xuddi shu dilbar vosita orqali tasdiqlanadi (tasvirlanadi); to'g'rirog'i shoir mahorati tufayli u dilbar vositaga aylanadi:

*Ne bu?
Nega yurak hal-hal ezildi?
Nega nega kabi
Chil-chil sindi dil?
Ne bu?
Nenga nuri kiprikni suzdi?
Nega o'z-o'zidan
So'z yo'qotdi til?
Suqim oqib ketdi
Go'yo poyida.
Lablarim ham ajib
Qaltirab turdi.
Ko'kragimda xuddi
Bir balo yurdi...
Qanday sevgi ekan,
O'ychan aylandi?*

4. **Antiteza**(gr.antitesis-qarama-qarshi qo'yish) – tazod bo'lib, ma'no jihatidan bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan so'zlarni, tushunchalarni predmetlarda qo'llab, ta'sirchan lavhalar yaratiladi. Bir-biriga

ziddlikning mubolag'ali va "ko'zga ko'rinadigan" ifodasi – asardagi fikr(g'oya)ni bo'rttiradi, mohiyatini teranlashtiradi.

Masalan, "o'zbekni yurak"ning donishmand shoir Mirtemirning "Men seni..." she'ridan bir necha bayt tinglaylik:

*Men seni injitmayman
Va lekin tinchitmayman...*

*Sarotonda sel bo'lib
Lolazor yaratgayman.*

*Qahramonda yel bo'lib
Gul atrin taratgayman.*

*Yo'l yurib cho'llab qolsang,
Shildiragin buloqday.*

*Yoki dashtga yo'l solsang,
Yastangayman o'tloqday.*

*Istab qolsang soyabon,
Men darrov chinor bo'lgum,
Cho'mor bo'lsang nogihon,
Men darrov anhor bo'ldim.*

*Kezar bo'lsang bog'ingda,
Pichirlashgum misli barg.
Kuyib seni dog'ingda
Bo'lmasaydim juvonmarg...*

*Men seni tinchitmayman
Va lekin intijmayman.*

Mana shu go'zal she'rda antiteza vositasi shunchalik zarurki, faqat uning orqaligina insoniy sof tuyg'u – "mehrigiyo"ga boy go'zallikning sevgisiga sodiqlik yonadi, charx uradi, bo'zlaydi, tutiyonalanadi, zylanadi, tovlanadi; kitobxonni mahliyo etadi.

5. **Parallelizm**(gr.parallelos-yonma-yon boruvchi) – ikki yoki undan ortiq hodisa, narsa, predmet kabilarni yonma-yon tasvirlash(zidlashtirish, qiyoslashtirish, muqoyasalashtirish) orqali-asardagi poetik fikr(g'oya)ni konkretlashtirish, uning ta'sirchanligini kuchaytirish vositasidir.

Mirtemirning yosh qalamkashlarga atagan "Kipriklarim" she'ri buning misoli bo'la oladi:

*Kipriklarim qo'ng'irmikan yo qora?
Kipriklarim yuztamikin yo ming?
Kipriklarim muncha aziz va sara,
Ko'zginamning kipriklari...*

*Quyunlarda qolganimda, changga o'ralganimda,
Ohangaron to'zonidek zangi qoralganimda,
Yoki yaxshi timsol izlab, changday taralgangimda,
Yoki bir she'r armonida yuz bir ko'rolganimda,
O'zbekiston tonglarini bedor kutgan ko'zlarim,
Tengsiz tonglar falsafasin tashna yutgan ko'zarim
Ko'zlarimga chegarada shay askarday qo'riqchi,
Ko'zlarimga olis Bobur g'ussasiday yo'riqchi,*

Ey, aziz kipriklarim.

*Sergaklikda tiriklarning siz-ku eng tiriklari...
Kiprigimday azizlarim, nechog'li ham suyuksiz,
Armonimday buyuksizh*

6. **Takror** – ayrim soʻz va iboralarning, baʼzan misralar yoki bir necha misralarning muayyan bir tartib asosida qayta-qayta qoʻllanilishidir. Takrorlar asardagi poetik maqsadni roʻyobga chiqarish uchun, unga mos tarzda fikrni goh boʻrttiradi, goh kuchaytiradi, goh detallashtiradi, goh bosh diqqatni qaratadi. Takrorlarning koʻrinishlari koʻp, hozircha ulardan ikkitasini oʻrganamiz.

Apafora – sheʼriy misralarning yoki nasriy gaplarning boshida bir xil soʻz va iboralarning, tovushlarning takrorlanib kelishidan hosil boʻladi.

Olamning chirogʻi – Quyosh bor boʻlsin,
Oy, yulduzlar doim unga yor boʻlsin,
Olam uzra ziyo barqaror boʻlsin,
Chiroq yoniq tursin,
Chiroq yoniq tursinh

Ziyo boʻlsin doim yuragimizda,
Ziyo boʻlsin doim qarogʻimizda,
Ziyo pilik boʻlsin chirogʻimizda,
Chiroq yoniq tursin,
Chiroq yoniq tursinh

Chiroq – davlat emas, shukuh muruvvat,
Chiroq – gʻaflat emas, bedorlik, daʼvat,
Chiroq – nafrat emas, mehr-muhabbat,
Chiroq yoniq tursin,
Chiroq yoniq tursinh

Insonning qoʻlida chirogʻi boʻlsin,
Insonning dilida chirogʻi boʻlsin,
Insonning yoʻlida chirogʻi boʻlsin,
Chiroq yoniq tursin,
Chiroq yoniq tursinh

Mashrab Boboyevning toʻliq keltirilgan “Chiroq yonib tursin” sheʼrida taʼkidlangan soʻzlar – apofora boʻlsa, tagiga chizilgan har band oxirida takrorlanuvchi misralar – misralar takroridir. Ikkala vosita birlashib, sheʼrdagi poetik fikrni – inson ziyosi bilan ulugʻ ekanligini, unga inson doimo intilishi lozimligini va doimo nur taratib turishini boʻrttirib, taʼkidlab koʻrsatmoqda.

Epifora – sheʼriy asarning misralari oxirida tovushlar, soʻzlar, iboralarning takrorlanib kelishi hodisasidir.

*Kulgan boshqalardir, yigʻlagan menman,
Oʻynagan boshqalar, ingragan menman.
Erk ertaklarni eshitgan boshqa,
Qullik qoʻshigʻini tinglagan menman.*

Choʻlponning “Men va boshqalar” sheʼridan keltirilgan ushbu bandda “menman” soʻzi misralar oxirida kelib, oʻzbek qizi – lirik qahramonning qalbidagi tugʻyonlarini – erkinlik istagini taʼkid qilmoqda, ayni paytda, kitobxonni faollikka yetaklamogʻda.

7. **Apostrofa**(gr.apostrophe-og'ish) ham stilistik vositalardandir. Unda jonsiz narsa va hodisaga xuddi jonliday, o'zi yo'q shaxsga xuddi borday murojat qilinadi:

She'rimh Yana o'zing yaxshisan,
Boqqa kirsang, gullar sharmanda,
Bir men emas, hayot shaxsisan,
Jonim kabi yashaysan manda.

Yuragimning dardi-naqshisan,
Qilolmayman seni hyech kandah
O't bo'lurmi ishq i yo'q tanda?
Dardimsanki, she'rim yaxshisan.

Sen orada ko'prik bo'lding-da,
Geyne bilan o'rtoq tutindim.
Lermontovdan ko'mak o'tindim.

Butun umrim sening bo'yningda.
Saharda qon tupursam, mayli.
Men – Majnunman, she'rim, sen – Laylih

(U.Nosir “Yana she'rimga”)

Abdulla Oripov ham “Onajonim, she'riyat” asarida epostrofa vositasidan foydalanib, she'riyatning ulug'vorligini va uning tengsizligini jonlantiradi:

...Angladimki, olamda
Yurt tanho, Vatan tanho,
Band etgan xayolimni
Tengsiz shul chaman tanho,
Nokaslar emas, yo'q, yo'q,
Yolg'iz sen baland, tanho,
Eng oliy baxtim mening
Onajonim, she'riyat,
Tonggan toj-taxtim mening
Jonajonim, she'riyat.

8. **Ellipsis**(gr.ellipse-tushurib qoldirish, yetishmaslik) – badiiy asarda qisqalikni, siqqlikni ta'minlovchi stilistik vositadir. U – matndan osongina bilini b olinadigan so'zlar bo'lib, poetik fikrni ifodalashda ishtirok etmaydilar. Ellipsis ko'proq dilogik nutqda ravshan ko'rinadi:

- “ - To'yga keldingmi?
- To'yga keldim...
- Yusufbeknikigami?
- Yusufbeknikiga.
- Belbog'ing yo'qmi?
- Yo'q...”

(A.Qodiriy)

9. **Inversiya** (lat. Inversid – o'rin almashtirish)da ijodkor xohishi(g'oyasi)ga ko'ra ta'kidlamochi bo'lgan fikrni ta'sirdor qilmoq maqsadida grammatik qoidalardan chekinadi va kitobxonni aynan shu fikr (so'z)ga diqqatini tortadi:

*Aytarlar bu tunda yorug' sham yonmas,
Chaqmasa gugurtni asl o'g'illar...*

Cho'lponning bu satrlari grammatika qonuniga binoan shunday tarzda bo'lishi lozim: "Asl o'g'illar" gugurtni chaqmasalar, bu tunda yorug' sham yonmasligini aytardilar: Bunday holda she'riy nutq o'ladi, ta'sirdorlik, chaqiriq, ifodalilik yuzaga kelmaydi, oddiy xabar bayon tug'ildi...

Xullas, allomalar so'zni hali qayta ishlanib tozalanmagan oltinga o'xshatadilar. Tozalanmagan, pardoatlanmagan, tanlanmagan, qisqaroq aytak, poetik "yuk"ni o'zida tashimaydigan so'z – dabiyotga daxldor bo'la olmaydi. Badiiylik (obrazlilik)ni yuzaga chiqarishga qurbi yetmaydigan, holat va kayfiyatni ifoa qila olmaydigan so'zning o'zi yo'q, faqat uni topa bilish, o'z o'rnida qo'llay bilish san'tini egallash talab etiladi. Bunday mahoratga ega yozuvchi "butun bahorni atigi chigitdek keldigan g'o'ra ichiga qamab bera biladi" (A.Qahhor). Shu asosga ko'ra, takror aytamiz, "A – so'z san'atidir, so'z-la tirikdir, so'z-la butundir, so'z-la yangi-yangi olpmlarni kashf etuvchi, yaratuvchidir".

Poetik fonika. Yuqorida tahlil etganimiz-qofiya va poetik sintaksis qonuniyatlari-poetik fonika hodisasini yuzaga chiqaradi. Poetik fonika hodisasini yuzaga chiqaradi. Poetik fonika (fonetika fanining bir bo'limi) misra va satrlarda bir xil nutq tovushlarining takrorini va ularning estetik-emosional vazifasini tekshirish bilan shug'ullanadi.

Nutq tovushlarining evfoniya (ing. euphony – yaxshi ovoz), ya'ni ohangdosh va ohangdorligi asarda shunchalik zarurki, uning tufayli ritm izchillashadi, poetik fikr latiflik (yoqimlilik) kasb etadi, hissiy ta'sirni kuchaytiradi. Nutq tovushlarining takrori orqali so'zlar ohangdoshligi, so'zlar ohangdoshligi orqali misralar ohangdoshligi voqye bo'ladi; ohangdoshlik, pirovardida, zaruriy musiqiylikni yuzaga keltiradi.

Poetik fonikaning unsurlari ko'p va ancha murakkabdir, hozircha ba'zilarining umumiy xususiyatlarini o'rganimiz.

Alliterasiya (lat. ad-ga, da; littera-harf) nutqda tovushlarning bir-biriga ohangdosh bo'lish hodisasidir. Alliterasiya ikki xil ko'rinishga ega:

1. Misra tarkibidagi unli tovushlarning ohang jihatidan o'zaro mosligi – **vokal alliterasiyani** yuzaga chiqaradi:

O'tar dunyoni o'tarini o'yladi
Tanqa tashlab Olatog'ni yoyladi
(“Alpomish”)

2. Misra tarkibidagi undosh tovushlarning ohang jihatidan o'zaro mosligi – **konsonant alliterasiyani** bunyod etadi:

Sochilgan sochingdek sochilsa siring
Anor yuzlaringni kimga tutasan.
(Cho'lpon)

Estetik nuqtai-nazardan ohangdorlikni yuzaga chiqarib, kitobxon diqqatini tasvirlanayotgan voqea-hodisa yoki holatga qaratmoq maqsadida so'zlar “buzub” ishlatilishi ham mumkin. Jumladan:

“Uchqur eding, qanotingdan qayrilding,
Yugruk bo'lsang, tuyog'ingdan toyrilding.

E'tibor bersangiz, baxshi birinchi misrada leksik-grammatik qoidani ataylab buzadi, “Uchqur eding, qanotingdan ayrilding ” deb kuylamaydi. Maqsad – konsonant alliterasiya yo'li bilan qalmoqlar eliga majburan jo'nab ketayotgan Barchinning holini hayajonli va ta'sircha ta'riflash. Ana shunday badiiy san'atni hosil qilish yo'lida ikkinchi misrada ham leksik-grammatik normativ buzilad. “Toyrilmoq” dialiktizmi “toymoq”, “sirpanmoq” so'zlariga sinonim. Barchinning Alpomishdan ayro tushushi yugruk otning tuyog'i sirg'anib muvozanatini yo'qotilishiga o'xshatilayapti. Demak, misralardagi “Qanotingdan qayrilding, tuyog'ingdan toyrilding” kabi ohangdosh birikmalarda fonik takrorning doston estetikasini yuzaga chiqarishdagi ahamiyati yana bir karra ayon bo'lar ekan”¹.

Alliterasiyaga asoslangan yaxlit she'rlar ham yaratilgan; “q” tovushining takroriga misol:

¹ Исомиддин Ёрматов. Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси бадийати (Ўқув қўлланма), -Т.: 1994, 132-бет.

*Qaro qoshing, qalam qoshing, qiyiq qayrilma qoshing, qiz.
Qilur qatlima qasd, qayrab qilich qotil qaroshing, qiz.
Qafasda qalb qushin qiynab, qanot qoqmoqqa qo'ymaysan,
Qarab qo'ygin qiyo, qalbimni qizdirsin quyoshing, qiz.*
(Erkin Vohidov)

“Yo” tovushining takroriga misol:

*Yomon – yomon,
Yolvortirgan yor yomon,
Yog'ib yotgan yozdagi yomg'ir yomon.
Yog'iy – yomon,
Yonboshida yoyi yomon,
Yosuman yolg'on yomon,
Yovuz yomon.
Yorni yodlab yonog'idan yoshi – yo
Yoqasiga, yostig'iga yog'sa yomon.
Yozug'ikim,
Yondirib yoronlarin,
Yoriga yolchimagan yolg'iz yomon...*

(“Yomon” - Malik Egamov)

Assonans (lat. Assonare - homohang) – satr, misra va banda bir xil unli tovushlarning takrorlanishidir:

*Botirlari kanal **qozadi**
Shoirlari g'azal **yozadi***
(h.Olimjon)

Dissonans (fr. Dissanage – nouyg'un tovush) – och qofiyadagi faqat undosh tovushlarga asoslangan moslikdir:

*Shaharlarga ishga **chiqib el**,
Odam bilan to'lar **Tekstil**.*
(h.Olimjon)

Monorim (fr. Monorime – yagona qofiya) – g'azal, qasida, qit'a, ruboiy, fard va boshqa lirik janrlardagi qofiyaga tegishli bo'lib unda **raviy** (tovush) butun asar davomida aynan takrorlanadi:

*Azim ayla sabo ul gulu **xandoning'a**,
Ne gulki, quyoshdek mohi **toboning'a**.*
(Alisher Navoiy)

“Xandoning'a - toboning'a” qofiyasidagi “n” tovushi raviy sanaladi...

Xullas, badiiy asar tilining o'rganilishi zarur bo'lgan xislat va fazilatlar, qonun va qoidalari ko'p. Mikro (jajji) obraz sanalmish so'zning qudrati beqiyos. Faqat so'zni, gapni asar matnidan yulib olib tahlil qilmaslik shart, u asar (jonli organizm) ichida, boshqa unsurlar (hujayralar) bilan hamkorlikda, o'zaro mustahkam aloqada yashar ekan, demak, u tirik holi (aloqa)da o'rganilishi lozim. Ana shundagina u o'zligini namoyon etadi, yaratish va ijod etish qudratini ko'rsatadi, qudratidan yangi olamlar – komil insonlar dunyoga kelishini yaqqol isbot qiladi.

Tayanch tushunchalar

Stilistik sintaktik vositalar. Intonasiya. Ritorik murojaat. Ritorik so'roq. Antiteza. Parallelizm. Takror. Anafora. Epifora. Apostrofa. Ellipsis. Inversiya. Poetik fonika: alliteratsiya, assonans, dissonans, monorim.

Savol va vazifalar

1. Stilistik figuralarni qanday tushunasiz?
2. Stilistik vositalarning har birini o'rganib, yangi misollar toping.
3. Stilistik vositalarning yana boshqa qo'rinishlari (klimaks, magistral kabi)ni izlang. Ularni misollar bilan boyitib, mashq daftaringizga qayd eting.
4. Poetik fonika va uning san'atlarini tahlil qiling.

Adabiyotlar

1. N.Shukurov va boshqalar. Adabiyotshunoslikka kirish, T., "O'qituvchi", 1979, 140-144 betlar.
2. E.Xudayberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish, T., "O'qituvchi", 1995, 132-140 betlar.
3. A.hojiahmedov. She'riy san'atlar va mumtoz qofiya. T., "Sharq", 1998.
4. N.hotamov, B.Sarimsoqov. Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha – o'zbekcha izohli lug'ati. T., "O'qituvchi", 1979.
5. O'zbek stilistikasi, T., "O'qituvchi", 1993.
6. I.Yormatov. O'zbek xalq qahramonlik eposi badiiyati (O'quv qo'llanma), T., 1994, 129-150- betlar.

Mavzu: Adabiy turlar. Epos, lirika, drama. Eposning janrlari

Reja:

1. Adabiy tur va janrlar haqida tushuncha
2. Eposning xususiyatlari
3. Lirikaning o'ziga xosligi
4. Drama predmeti
5. Eposning janrlari

Badiiy asarlar shunchalik rang-barang, ular "nima bilan nimani va qanday aks ettirishi" (Aristotel)ga qarab, asosan uch turga bo'linadilar. Bular: **epos, lirika, drama** hisoblanadi.

Davrning muhim ko'rinishlarini (nima to'g'risida), chuqur tahlil qilib, uning ko'pchilik e'tiborini jalb etadigan g'oya va muammolarini o'rta qo'yish(nimani gapirish) va shu asosda tug'ilgan ko'ngildagi fikrlarni aniq va yangi obrazlar vositasida ifodalash (qanday tasvirlash) – yaxlit, birbutun jarayon ("Bo'lishi mumkin bo'lgan" olamni yaratish)dir. Ularni bir-biridan ajratish mumkin bo'lmaganidek, epos, lirika, drama ham yagona adabiyot (daraxt)dir. Ularning ildizi, tanasi bitta – faqat bu "vujud" - taraqqiy etgan uchta "shox"dan-adabiy turdan iborat.

Uchchala tur ham bitta asos-hayotdan oziqlansalar-da, uchchalasi ham bo'lishi mumkin bo'lgan olamni kashf etsa-da, ayni paytda, ularning har birining o'ziga xosligini ta'minlovchi **predmeti** ham bor. **Eposniki – voqea, lirikaniki – ruhiy kechinma, dramaniki – harakatdir. Eposdagi qahramon – voqea, dramaning qahramoni – inson shaxsi (V.Belinskiy) lirikaning qahramoni insonning ichki tuyg'ularidir.**

Shu sabab, bugungi kunda "liro-epik tur" (she'riy roman, doston, ballada, masal, oda)ni, "tarixiy-badiiy tur" (ocherk, reportaj, kundalik)ni (L.Timofeyev) ixtiro qilish asossiz, chunki ularning "o'zlarigagina" tegishli bo'lgan – predmetlari (narsaning belgilari) yo'q. Shuning uchun ham V.Belinskiy "Poeziyaning hamma turlari... faqat uchta, bundan ortiq bo'lishi mumkin emas" – deydi va biz ham ayni shu haqiqatdan kelib chiqib, tur va janrlarning qonuniyatlarini ochishga o'tamiz.

Bundan aniqlashadiki, har bir turning predmetiga binoan, badiiy asarni vujudga keltiruvchi barcha vositalar – xarakter, syujet, konflikt, badiiy til va hokazo unsurlar ham turfa xil xususiyatlar kasb etadi.

E P O S

Eposda xalqning taqdiriga ta'sir ko'rsatgan buyuk voqealar olingani uchun uning bosh qahramoni tarixdir. Shu sabab unda xalq taqdiri ham, alohida shaxs taqdiri ham dunyoviy ahamiyatga ega bo'lgan tarixiy voqeaga bog'liq bo'ladi, ana shu tarixiy voqea ularni yurgizib - turg'izadi, taqdirini hal etadi.

Bundan ko'rinadiki, eposda odam emas, **voqea hukmronlik** qiladi. Shu asosga ko'ra, uning o'ziga xos qonuniyatlari quyidagicha voqye bo'ladi:

1. **Muallifning hayotga munosabati nuqtai-nazaridan.**

Eposda san'atkor hayotni "Xuddi Gomerdek, voqeani uning o'zidan ajralgan bir narsa sifatida" (Aristotel) tasvirlaydi. "Bunda shoir ko'zga ko'rinmaydi; plastik muayyan dunyo o'z-o'zidan taraqqiy etadi, shoir esa o'z-o'zidan vujudga kelgan hodisaning go'yo oddiy bir hikoyachisigina bo'lib qoladi" (V.G.Belinskiy). Bu xolislik, ob'ektivlikdir.

2. **Vaqt hissi nuqtai - nazaridan.** Eposda hikoya qilinayotgan o'tmish voqealari bilan asar yaratilayotgan vaqt o'rtasida uzoq yoki yaqin muayyan bir masofa bo'ladi. San'atkor **qachonlardir bo'lib o'tgan voqeaning hikoyachisi** tarzida ish ko'radi. Jumladan, "O'tgan kunlar"dagi voqealar XIX asrning ikkinchi yarmida bo'lib o'tadi va uni A.Qodiriy XX asrning yigirmanchi yillari (1926)da hikoya qiladi.

3. **Hajmi va tashqi ko'rinishi jihatidan.** Eposning hamma xislatlarini o'zida jamlagan romanni ko'rsak, u hajman katta asardir. Tashqi ko'rinishi jihatidan u ko'plab bo'lim va boblardan iboratdir.

4. **Xarakter.** Hayot bir azim daryo bo'lsa, epos shu azim daryoni butun ko'lami va salobati bilan qamrab olishga harakat etadi (I.Sulton). Ana shunday ko'lamdorlik va voqeabandlik tasvirlanayotgan xarakterlarning ham barcha yetakchi qirralarini (tug'ilgandan to vafotigacha bo'lgan hayot yo'li va faoliyatini ko'rsatish orqali) kashf etishga, g'oyaga muvofiq tarzda iker-chikirigacha batafsil tasvirlashga imkoniyat tug'diradi.

Jumladan, Tohir Malikning ta'kidlashicha, u to'rtta kitobdan iborat yaxshi qissa – "Shaytanat" ustida 17 yil (asarni 1984 yilda boshlagan) ishlagan, unda salkam 200 ta obraz bor, shulardan 50 tasi asosiy obrazlardir ("Ma'rifat" gazetasi, 1 dekabr 2001 yil).

5. **Syujet.** "Voqea – xarakterni ko'rsatish" (R.Uellek va O.Uorren) san'ati ekan, xarakterni ochish vositasi – syujetdir, syujet o'z navbatida asardagi obrazlarning o'zaro aloqalari, ularning tashkil topib borishi va rivojlanishi tarixidir. Shu sabab u eposda to'lib-toshib yashaydi. Epos ko'p hayotiy tafsilotlarni yoqtirgani uchun syujet barcha imkoniyatlarni ochib beradi. Syujet asarning mavzuiga, g'oyasiga muvofiq yaratiladi, ya'ni u asardagi voqealar mantig'idan xarakterlar mantig'i, xarakterlar mantig'idan voqealar mantig'i kelib chiqadigan universal qonuniyatga bo'ysinadi. Xarakter va voqea o'rtasidagi uyg'unlik, hamkorlik shu darajada bo'lishi lozimki, voqea xarakterni yaqqol ko'rsatishga, xarakter o'z navbatida voqea (tipik sharoit)ning mohiyatini tushunishga kalit bo'lishi lozim. Pirovardida shu kalit g'oyaning tirikligini, yuquvchanligini ochishi shart. Shu qonuniyat asosida epik asarda (masalan, "O'tkan kunlar"da uchta yo'nalishdagi voqealar...) syujetning ko'plab yo'nalishlari bo'ladi va voqealar silsilasi muayyan bosqichlar (muqaddima – dastlabki holat – tugun – voqea rivoji – kulminasion cho'qqi – yechim - xotima) bilan o'sib boradi.

6. **Badiiy til.** Eposda muallif nutqi va personajlar nutqi bir-biri bilan murakkab bog'lanishda to'liq voqye bo'ladi. Muallif barcha asarlarining hikoyachisi bo'lgani sabab, u "qo'mondonlik" vazifasini bajaradi: har bir personajning o'rnini, o'y-kechinmalarini, fikr-mushohadalarini, shart-sharoitni... so'zlar orqali tasvirlaydi, asardagi fikr-g'oyaning ro'yobi yo'lida ularni harakatga soladi. Bu holatlarni bir-biriga bog'lab, kitobxonga tushuntiradi. Ayni paytda, ma'naviyati, salohiyatini ta'sirchan qilib ochib beradi. Chunki har bir odamning nutqida uning bo'yi-basti (ruhiy kayfiyati, his-tuyg'ulari ham) aks etadi, shuning uchun ham so'z-xarakter ko'zgusi sanaladi".

LIRIKA

V.G.Belinskiy yozganidek, "lirik asarning mazmuni ob'ektiv voqeaning taraqqiyoti emas, uning mazmuni - subyektning o'zi va u orqali o'tgan hamma narsadir... kishini mashg'ul etgan, to'liqlantirgan, shodlatgan, qayg'uga solgan, zavqlantirgan, tinchitgan, hayajonlantirgan nima bo'lsa, qisqasi, subyektning ma'naviy hayotini tashkil qilgan hamma narsa, subyekt ichiga nima kirsam, unda nima paydo bo'lsa, shularning barchasini lirika o'zining qonuniy boyligi kabi qabul qiladi" (Tanlangan asarlar, 184-bet).

Demak, lirikaning bosh xislati shoir qalbida yuz beradigan kechinma, shu kechinma uyg'otgan tuyg'ularni so'z orqali voqye qilish san'atidir.

1. **Muallifning hayotga munosabati nuqtai-nazaridan.** San'atkor "o'z shaxsini o'zgartirmasdan, o'z-o'zligicha qoladi"(Aristotel). "Bunda poeziya ichki dunyo elementida, sezuvchi va fikrlovchi xayol doirasida qoladi; bunda ruh tashqi reallikdan o'tib, o'z ichiga o'zi yashirinadi va tashqi dunyoni o'zida aks ettirgan ichki hayotning mislsiz jilo va jilvalarini poeziyaga hadya etadi. Bunda shoirning shaxsiyati birinchi planda namoyon bo'ladi, biz hamma narsani faqat va faqat u orqaligina qabul etamiz va anglaymiz" (V.Belinskiy). Bu shaxsiylik, subyektivlikdir.

2. **"Vaqt hissi" nuqtai-nazaridan.** Lirik asarni:

*Sensiz menga sabrdan o'zga nuqson yo'q,
Dilda hijroningdan o'zga armon yo'q,
Jonimda shu darddan o'zga xirmon yo'q,
Yo'q, yo'q, sabr ham yo'q, dil ham yo'q, jon yo'q!
(A.Navoiy "Devoni Foni")*

deya o'qir ekansiz, bu dil izhori **hozirgina qilinganday, hozirgina sodir bo'lib o'tganday taassurot qoldiradi.** Uning qalbingizdagi **harorati hali sovumaganday** tuyuladi.

3. **Hajmi va tashqi ko'rinishi jihatidan.**

Lirik asar eng kichik asardir, chunki u bir oniy tuyg'uning birvarakayiga hayajonli tarzdagi ifodasidir. Tashqi ko'rinishi – misralardan, baytlardan iborat, muayyan vaznga solib yozilganidan musiqiy bo'ladi.

4. **Xarakter.** Hayot go'yo bir azim daryo bo'lsa, lirika ana shu azim daryoning sekin va sokin joylariga nazar tashlaydi (I.Sulton). She'r bir oniy fikr va hisning mahsuli, mahsuli bo'lganda ham yaxlitligi – jonliligi bilan maftun etuvchi, ohangi bilan dilni qitiqlovchi bo'lgani sabab – bir zumlik "harorat" bilan uzoq yillarni, qalblarni "isitadi", boyitadi, orzularga qanot beradi, ishonchlarni mustahkamlaydi. Lirik qahramon "shoir shaxsi bilan estetik idealining quymasi" ekan, ular doimo yaxlitlashganda, musiqiylashganda, samimiylashganda doim ta'sirdordir, doim jozibadordir.

5. **Syujet.** Lirik qahramon tarixi (konkret har bir she'rdagi kechinma –obraz tarixi)ning mavjudligi lirikadagi syujetni voqye qiladi. Lirik asar bir oniy kechinmaga suyangani uchun ham undagi syujet eposdagi kabi "voqealar silsilasi" tarzida namoyon bo'lmaydi, balki u oniy – ruhiy harakat tarixi ifodasi tarzida yuzaga chiqadi.

Syujet adabiyotning uchinchi elementi va usiz badiiy asar bo'lishi mumkin emasligi qoidasini xotirga keltirsak, demak, lirikada syujet o'ziga xos bo'ladi. O'ziga xoslik – lirikaning subyektivlik mohiyatidan, lirik qahramonning dunyosidan kelib chiqadi va har bir lirik asarda ifodalangan oniy – ruhiy kechinma tarixi – boshlanishi, rivoji, xulosasi bilan o'lchanadi.

Nodir Jonuzoq to'rtligining birinchi bayti:

*Bir xabar ilg'adim sahargi yeldin,
Chiqqanmish qachondir Majnun bu eldin,-*

degan fikr-xabar berilsa, keyingi baytda:

*Yo Olloh, nahotki anglamadilar-
U soyam edi-yu... men endi keldim!*

tarzida fikrga yakun beriladi. Demak, lirik qahramon kechinmasining bir oniy parchasiga joylangan tarix, garchi kechinma harakati siqiq va oddiy bo'lsa-da, ushbu asarning syujetidir.

Shu sabab "Nazariyai adabiyot"ning muallifi Rahimi Musulmoniyonning "Azbaski dar lirika amaliyotu voqea tasvir nameyobad, sujet ham dida nameshavad"¹ ("Lirikada amaliyotu voqea tasvirini topmas ekan, demakki, syujet ham bo'lmaydi") degan hukmi asossizdir. Syujetning kechinma tarixi (bir onda, bir zumda boshdan kechayotgan holat, mikrovoqea) bilan bog'liqligini hisobga olmaslikning oqibatidir.

¹ Р.Муслумониён. Назарияи адабиёт, китоби дарсӣ, Душанбе, "Маориф", 1990, с- 131.

6. **Badiiy til.** Lirikada soʻz mazmunan his-hayajonga yoʻgʻrilgan, nihoyatda tiniqlashgan, teranlashgan boʻladi. Chunki, “haqiqiy sheʼrda har bir soʻz shakl-shamoyil, rang-boʻyoq, maza, salmoq vva ohangga ega” (Jamol Kamol)dir. “Soʻzlar poeziyada qofiya, vazn, band, tovush takrori, soʻz takrori (epifora, anafora, radif), inversiya, musiqiylik, ritm, turoq, misra, band, turkum, ritmik pauza jihatidan aloqador holda amal qiladi, prozada esa soʻz bunday vazifani ado qilmaydi... poeziyada gap, jumla, soʻzninggina emas, balki boʻgʻin, nutq tovushlarining unli yo undoshligi ham oʻziga xos ahamiyatga ega; ular kuchli “mehnat intizomi”ga, tajribaga boʻysinadi va yagona, muayyan sistemaga aylanadi, ayni shunday tartib nasrda yoʻq...”¹

D R A M A

“Drama hozirgi zamonda oʻquvchi yoki tomoshabin koʻzi oldida boʻlayotgan kabi koʻringan kechmish voqyedir”, -deydi V.G.Belinskiy va unda **shaxslar oʻzlarini harakatda ifoda qilishlari** kerakligini taʼkidlaydi.

Chunki “Epopeyada voqea, dramada odam hukmrondir”. Dramada harakat bosh alomat sanalgani uchun, u quyidagi sir-asrorlarni oʻzida jamlaydi:

1. Muallifning hayotga munosabati nuqtai - nazaridan.

Sanʼatkor “hamma tasvirlanayotgan shaxslarni harakat etuvchi va faol shaxslar sifatida” (Aristotel) tasvirlaydi. Bunda xatti – harakat – voqea bizga birdaniga va tamom tayyor boʻlib qolgan holda koʻrinmaydi, bizdan yashiringan samarador kuchlardan chiqqan, oʻz ichida erkin bir doira chizgan va keyin oʻz ichida taskin topgan voqea sifatida koʻrinmaydi – yoʻq, bu yerda biz xatti - harakatning individual ifodalar va xarakterlardan boshlanish, kelib chiqish prosesining oʻzini koʻramiz (V.Belinskiy). Bu dunyoning obʼektiv va subyektiv tomonini birlashtirib, shaxs harakati orqali tasvirlashdir.

2. **Vaqt hissi nuqtai - nazaridan.** “Temir xotin” (Sh.Boshbekov)ni tomosha qilar ekansiz, unda Qoʻchqor, Olimtoy, Alomat kabi obrazlar bilan bogʻliq hayotiy voqealar koʻz oldimizda hozir koʻrib turganidek, boʻlib oʻtayotgan voqealardek namoyon boʻladi.

3. **Hajmi va tashqi koʻrinishi jihatidan.** Dramaning hajmi taxminan 2,5 - 3 soat mobaynida koʻrsatishga moʻljallangani uchun, unchalik katta boʻlmaydi. U dialog va monologlardan, sahna va pardalardan tashkil topadi, ijrochilar-artistlar orqaligina asarning mazmuni roʻyobga chiqadi.

4. **Xarakter.** Hayot goʻyo bir azim daryo boʻlsa, drama ana shu azim daryoning tezoqar, eng nishab joylarini tasvir predmeti qilib oladi. (I.Sulton). Lev Tolstoyning fikricha, drama bizga odamning butun hayotini hikoya qilib berish oʻrniga, shu odamni shunday vaziyatga qoʻyishi kerakki, shunday bir tugun bogʻlamogʻi kerakki, bu tugunni yechish mahalida odam butunisicha roʻyobga chiqsin. Tolstoy aytgan “vaziyat” va “tugun” esa doimo inson hayoti oqimining eng shiddatli paytlariga toʻgʻri keladi: xuddi shunday “vaziyat” va “tugunlar” mavjudligida inson eng aktiv ruhiy hayot bilan yashaydi, voqealar girdobida javlon uradi, ehtiroslar olovida yonadi, chiniqadi.”¹

Shuning uchun ham dramadagi xarakterlar va ular xarakteridagi biror qirra gʻoyatda boʻrttirilgan boʻladi. Jumladan, Otelloda – rashk, Muqannada-ozodlik uchun fidoyilik oʻta mubolagʻadordir.

5. **Syujet.** Dramada sujet xuddi eposdagidek sokin, mukammal boʻlmaydi va u voqeaga bogʻlanmaydi, balki u tez va shiddatkor dramatisizmga judayam boy boʻladi. Sujet dramadagi xatti – harakat bilan mustahkam bogʻlanadi. Bu tigʻizlik va shiddatni, “ayovsiz” olishuvni sekinlatadigan hayotiy tafsilotlar emas, balki yanada rivojiga turtki beradigan voqealar tanlanadi va ular zanjirsimon – bir-biridan kelib chiqadigan tarzda voqye boʻladi. Shu xislati tufayli undagi xarakterlar kutilmaganda oʻzligini yaqqol koʻrsatadi va “tanish boʻlgan notanish”lar taqdiri bizning koʻz oʻngimizda namoyon boʻladi.

6. **Badiiy til.** Dramada muallif nutqi (remarkalarni hisobga olmaganda) ishlatilmaydi. Personajlar oʻzlarini oʻzlari va bir-birlarini soʻz orqali ochadilar. Dramada ishlatiladigan gaplar –

¹ Адабий тур ва жанрлар. II ;жилд (Лирика), Т., “Фан”, 1992, 54-55-бетлар.

¹ Иззат Султон . Адабиёт назарияси, Т., “Ўқитувчи”, 1980, 260-бет.

sodda, qisqa va ravon bo'ladi. Ularda tomoshabin tushunmaydigan birona ham so'z yoki ibora ishlatilmaydi...

Ushbu farqli xususiyatlar va qonun-qoidalarini istagancha davom ettiraverish mumkin. Lekin shu aytilgan gaplardan ayonki, har bir tur hayotning u yoki bu tomonini shunday yorqin va batafsil ifoda etadiki, bunga boshqa tur qodir bo'lmaydi. Izzat Sulton asosli ta'kidlaganidek, "Epik yoki lirik asar bajargan o'ziga xos g'oyaviy – estetik vazifani drama to'la ravishda bajarolmaydi: dramatik turda epik turga mansub bir qancha sifatlar (hayotni juda keng qamrab olish, uning turli ko'rinish va jilolarini bir asarda aks ettira bilish va hokazo) yo'q. Dramatik tur hayotni shaxsning ehtirosli hislari orqali, yuraklarni larzaga soluvchi oniy holatlarda ko'rsatish qobiliyatiga lirika darajasida qodir emas.

Xullas, adabiy turlar bir-birlarini to'ldirib yashaydilar va bir-birlarining ojizliklarini "qoplab ketadilar". Ularning har biri ham inson ruhining turlicha holatini aks ettiruvchi vositalar bo'lib, teng huquqli va juda zarurdir" ("Adabiyot nazariyasi, 236-bet").

II. ADABIY JANRLAR

Adabiy janr (fr. Genre –tur, jins) –adabiyot rivoji jarayonida yuzaga kelgan asarlarning tasvirlash yo'llari, kompozision qurilishi, bayon usullari, badiiy vositalar, hayotiy hodisalarni qamrash ko'lam va miqyosiga ko'ra ko'rinishlaridir. Adabiy janr muammosi shunchalik dolzarbki. "janr masalasini hisobga olmaslik, san'at nazariyasining haqiqiy falsafiy va sosiologik munosabatdan mahrum qilib, stilistik mayda-chuydalar bilan ovora bo'lishga olib keladi" (M.Baxtin. Voprosy literatury i estetik. M., "Xudojestvennaya literatura", 1975, str. 409).

Janrlar adabiy jarayon taraqqiyoti davomida turli –tuman o'zgarishlarga (jumladan, qadimgi epos ko'lamini ummonga qiyoslasak, hozirgi zamon eposi-minatyuradagi olamdir) uchragan, ixchamlashgan, boyib borgan. Ijtimoiy, ma'naviy taraqqiyotga mos holda ba'zi (masalan, mumtoz adabiyotimiz tarixida g'azal) yetakchilik qilgan, ba'zisi iste'moldan (masalan, XX asr o'zbek adabiyotida muammo) chiqib ketgan, ba'zilari (masalan, XX asr adabiyotimizda sonet, roman, tragediya kabi) paydo bo'lgan. Ayniqsa, epik turda ixchamlashish hamon davom etmoqda. Bu xususiyat epopeya, doston, roman, qissa janrlarida yaqqol ko'zga tashlanadi. "Janrlarning hajmi jihatidan bu tarzda ixchamlashishning muhim asoslari bor. Avvalo bu hodisa kishilarning turmush tarzidagi o'zgarishlar bilan bog'liqdir. Kishilarning vaqti yillar o'tgani sayin tig'izlashib boraveradi. Chunki ular o'z yashash sharoitlarini yaxshilash, qulaylashtirish uchun muttasil izlanishadi. Ularning ishi ko'payganidan ko'payib boraveradi. Kishilarning ehtiyoji ortgan sayin ularning vaqti qadrli bo'laveradi. Vaqt tanqis bo'lib borayotgan davrlarda esa odamlarga besh yuz, ming sahifali romanni o'qish malol keladi. Bunday hajmli asarni mutoala qilishga odamlar ulgura olmaydilar. Kishining tabiati esa shundayki, u agar biror-bir ishga ulgurishiga ko'zi yetsagina, o'shanga qo'l uradi. Bo'lmasa hafsa qilmaydi. Umuman, romanning hajmi jihatidan ixchamlashishiga kishilar hayotida vaqt qadrining oshgani sabab bo'ldi. Mashhur adib Onore de Balzak (1799-1850) o'z romanlarida qahramonlarining kiyim-kechaklari-yu uni qaysi tikuvchi tikkani, uning uyiga qanday borilishi, u joyning ko'rinishi manzarasini batafsil tasvirlagan bo'lsa XX asrning ikkinchi yarmida yaratilgan e'tiborli asarlarda bunday mayda-chuyda detallar, sahifa-sahifa tabiat manzaralari tasviri yo'q. Endilikda Stendal (1783-1842), Zolya (1840-1902) kabi adiblarning romanlari ham xuddi Balzak asarlari singari o'zining ko'pso'zligi bilan eskirdi. Roman janri o'zining an'anaviy ko'pso'zligidan voz kechish evaziga ixchamlashdi. Bu o'zgarishi bilan u zamona kishilarining hayot tarzi ehtiyojiga moslashdi" (Abdulla Ulug'ov, 64-bet).

Lekin bari-bir bu o'zgarishlarga qaramay, janrlarning o'zgarimas qonunlari ham (masalan, g'azal aruzda yozilgan, a-a, b-a, v-a... tarzida qofiyalangan) saqlanib qolgan va ular hamon amaliyotda qo'llaniladi. Ammo janrlarning o'zgarimas qoidalarini birgina janr misolida o'rganish kutilgan natijani bermaydi, uni muayyan janrlar birligida o'rganish ma'quldir, ana shundagina badiiy tafakkurning tarixiy va aniq davriy xususiyatlari ham hisobga olingan bo'ladi. Darvoqye, yuqorida ta'kid qilganimizdek, sof adabiy tur bo'lmaganidek, sof adabiy janr ham bo'lmaydi. Bir janrning xususiyati ikkinchisida ham yashashi mumkin, faqat u yetakchilik, belgilovchilik xususiyatiga da'vogar bo'lmaydi.

Shu asoslarga ko'ra janrlarning o'xshash va farqli tomonlarini hisobga olgan holda, ularni turlarga ajratish va tur ichida o'ziga xos o'zgarma qonuniyatlarini ochish asosliroqdir, zaruratdir.

1. EPIK TURNING JANRLARI

Voqealarni hikoya qilishdek ustivorlik asosiga qurilgan barcha asarlarning jami- epik turni vujudga keltirgan. Shu sabab epos, doston, ballada, masal, ertak, hikoya, qissa, povest, roman, novella, poema, ocherk, felyeton, pamflet, esse, mif, rivoyat, afsona, sayohatnoma, muhabbatnoma, safarnoma, "xamsa", hikmatli so'z, cho'pchak, marsiya, madhiya, matal, aforizm kabi janrlar eposning mulki sanaladi. Ularni bir necha guruhlariga ajratish mumkin:

A.Eposning katta janrlari

Epos (yunoncha epos –co'z, nutq, hikoya)ning eng yirik janri **epopeya**(yunoncha epopoiia-rivoyatlar, qo'shiqlar majmuidir). "Epopeya xalqning faqat go'daklik davrlarida, uning hayoti hali ikki qarshi tomonga – poeziya va prozaga ajratilmagan chog'da, xalqning tarixi faqat afsona bo'lgan zamonda, dunyo haqida uning tushunchalari faqat diniy tasavvurlardan iborat bo'lganda, uning kuch-qudrati va toza faoliyati faqat qahramonlik g'alabalarida ko'ringan zamonlardagina paydo bo'lishi mumkin" (V.Belinskiy, 167-bet).

Eposda xalq, millat, qabila taqdirini hal qiladigan buyuk tarixiy voqyelar tasvirini topgani sabab, uning bosh qahramoni tarix sanaladi. Eposda voqea hukmron bo'ladi va u "tabiatning o'zginasi"tarzida, "taqdirning irodasi" bo'lib namoyon bo'ladi. Uni inson o'zgartira olmaydi, balki u insonni o'zining irodasiga bo'ysindiradi. Homerning "Iliada" va "Odessiya"si, hindlarning "Mahobhorat" va "Ramayana"si, qirg'izlarning "Manas"i, o'zbeklarning "Alpomish"i yuqoridagi mulohazalarning isbotidir.

Folklorshunos Bahodir Sarimsoqov ta'kid etganidek, tarixiy shaxsning bahodirliklari bilan bog'liq voqealar haqida yaratilgan turkum liro-epik qo'shiqlar asoslik vazifasini o'taydi. Keyinchalik shu qo'shiqlar o'zaro birikib, epik jihatdan to'lishib yagona epopeya shakliga ega bo'ladi, ya'ni qo'shiqdagi memorat(xotira) xiralashib, fabulat(epika)ga aylanadi.¹

Biz bilgan "Alpomish" klassik epos shaklidir. U bu shaklga kurguncha tarixiy qo'shiq – arxaik epos—xalqaro ideal(syujet)—klassik epos jarayoni bosqichlarini o'tishi lozim bo'lganligini B.Sarimsoqov isbotlaydi: "Birinci bosqich-syujetning qadimgi shaklidan iborat bo'lib, biz uni shartli ravishda arxaik (eski) epos deb yuritamiz. Bu bosqichda qahramon urug' yoki qabila boshlig'i bo'lib, o'z xatti-harakatida urug' yoki qabila manfaatlarini himoya qiladi, uni dushmanlardan muhofazalaydi. Parchalanib ketshdan saqlaydi. U o'zga yurtlarda bahodirliklar ko'rsatib, o'z yorini olib keladi va oila qurish orqali ijtimoiy tuzumni izchillashtirishga intiladi. Shu bois, arxaik epos syujeti ixcham-bir qismdan iborat bo'ladi. Bunday syujetning esa xalqaro epik normalar miqyosiga ko'tarilishi qiyin. Chunki har bir urug' yoki qabila o'zining mahalliy tarixiga, qismatiga ega va bu tarix yoki qismat o'zga etnoslar uchun qadrlı bo'lmaydi"(135-bet).

Bu bosqichdagi syujetni ming yil bilan o'lchashdan ko'ra, yana shuncha yillar qo'shganda ham kamlik qilishini alohida ta'kidlash o'rındir.

Ikkinchi bosqichda urug' va qabilaga xos bahodirlik ideallari-el-elat yoki xalq ideali darajasiga ko'tariladi, buni voqye qiladigan yangi syujet qo'shiladi: "Erning o'z xotinining to'yiga notanish qiyofada kelishi va jasoratlar ko'rsatib, oxir oqibatda o'z yoriga, qo'lidan ketgan hokimiyatiga erishishdan iborat syujet esa xalqaro miqyosda tarqalgan syujet hisoblanadi. Masalan, bu syujet Homerga nisbat beriladigan yunon eposlari "Iliada" va "Odessiya"da, o'zbek "Alpomish"ida, rus bilinasi "Dobrynya va Alyosha"da ham uchraydi" (138-bet).

Arxaik syujetga xalqaro miqyosdagi syujetning qo'shilishi va uning yaxlitlashuvi-parchalanib ketgan urug' (el-elat)ni birlashtirish va xalq idealidagi adolatni qaytadan tiklash g'oyasini yuzaga chiqaradi; uning ta'sirchan ifodasi eposning umumbashariyligini ta'minlaydi; "Alpomish" klassik epos namunasiga aylanadi (mana shu holatga kelganiga ming yil bo'lganini ta'kidlash asoslidir); uning jahoniy mazmunidagi o'zbek milliy ruhining jozibasini barcha anglaydi, uning ulug'vorligi-yu go'zalligidan hamma xalqlar bahra topadi, saboq chiqaradi.

¹ "Алпомиш"- Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси, Т., "Фан", 1999, 133-бет (бундан кейинги иштибосларда саҳифаларнигина кўрсатамиз).

Davrlarning o'zgarishi – eposni ham yangilaydi, qadimgi eposda olam – keng ko'lamda , katta hajmda aks ettirilgan bo'lsa, hozirgi zamon eposida olam – miniatyura shaklida (tomchida quyosh aks etganidek) tasvirini topa boshladi. Shuning uchun V. Belinskiy “roman – bu miniatyuradagi olam” degandi. Bu I. Sulton yozganidek, realistik ijodiy metodning tug'ilishi hamda tantanasi bilan bog'liqdir.

Yangi eposda **ob'ektivlik** va **ko'lamdorlik** xislati ortadi. Haqqoniylik oliy darajaga ko'tariladi. **Voqeabandlik saqlangani holda, insonning hatti- harakati “taqdir irodasi” ga emas, balki real (tipik) sharoitning ta'siri bilan o'lchanadi.** Shu hisobga afsonalar, mifologiyalar, tasavvur etib bo'lmaydigan mubolag'adorlik o'rnini hayotning mohiyatini ochib beruvchi realliklar, asoslar, rostgo'ylik, haqqoniylik egallaydi.

Qadimgi va yangi eposning xususiyatlarini birdam tasavvur etish uchun ikkita **misol.** Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin” dostonining XXXI bobi sarlavhasi shunday:

“Farhodning teshasi toshni pora-pora qilmoq bilan tog' bag'riga kovkov solg'on sadoni Shirin eshitgoni va quyosh tog'din tulu' qilg'ondek, ul kuhi balo sarvaqtig'a yetgoni va aning metini lam'asining barqi muning xorodek ko'nglig'a asar etgoni va quyosh tuproqqa nur sochg'ondek, ul hokiyga mehr zohir qilg'och, aning tuprog'dog'ilaridek o'zidin ketgoni va umri quyoshi boshiga kelgach, aning hayoti sham'i uchg'oniga Shopurning sham'dek kuyub, yig'lab boshiga o't chiqarg'oni va o'lukni mahdg'a solgandek, ul quyosh oni tuproqdin ko'tarib, bihisht oso manzilg'a olib borg'oni”.

A. Qodiriy “O'tkan kunlar” romanining II bobi sarlavhasi shunday: “Xon qiziga loyiq bir yigit”.

Bundan shunday xulosa qilish mumkin: Qadimgi eposni – okean (ummon) ga qiyoslasak (uning to'liqlari shiddatini bir tasavvur qiling-a), hozirgi epos – daryoga tengdir. Hozirgi eposning eng katta janri “roman kichraytirilgan olam”(N.Ye. Saltikov - Shchedrin) deya ta'riflandi. Ummon ham, daryo ham bo'lishi mumkin bo'lgan olamni kashf etadi. Faqat ikkalasining tasvir doirasi, ko'lami, qahramonlari ikki xil. Birida romantizm barq ursa, ikkinchisida realizm kudrati namoyon bo'ladi.

“Zamonamizning epopeyasi **romandir. Eposning hamma asosi, muhim xususiyatlari romanda bordir,** faqat ayirmasi shundaki, romanda boshqa elementlar, boshqa manzara hukm suradi. **Bunda qahramonlik hayotining afsonaviy o'lchovlari, qahramonlarning azamat siymolari yo'q, bunda xudolar ishtirok qilmaydi:romanda, odatdagi, prozaik hayotning hodisalari ideallashtiriladi, umumiy tip ostiga olinadi... bunda odamning taqdiri uning jamiyatiga nisbatan muhim bo'lib qolmasdan, balki insoniyatga ham muhimdir**”(V. Belinskiy, 175- bet, ta'kidlar bizniki – H.U.).

V.Belinskiy fikrlarini davom ettirib, badiiy asar sifatida romanning vazifasi- kundalik hayot va tarixiy voqealarning- yashirin qalbini, jonli g'oyasini ochish ,tarqoq voqealarni ruh va aql maskani qilish ekanligini alohida ta'kidlaydi . Shu asosga tayanib, yozadi: “Roman badiiyligining darajasi asosiy ideyaning chuqurligiga va ayrim xususiyatlarda u ideyani tashkil etgan kuchga bog'liqdir .O'z vazifasini bajarish bilan roman ozod fantaziyaning mevasi bo'lgan hamma boshqa asarlar qatoriga o'tadi, mana shu ma'noda roman oddiy xalqning zarur ehtiyojlarini ta'min etuvchi yuzaki bellitristik asarlardan qat'iy ravishda ajratilishi kerak” (V.Belinskiy, 176- bet). Bu g'oyani chuqurligi romanga xos tafakkurning- hayot falsafasini teran tahlili bilan o'lchanadi.

Epos tadqiqotchisi E.A.Karimov Gi de Mopassan (“Roman olamning falsafiy konsepsiyasi asosida yuzaga keladi”) ta'rifiga asoslanib, “Olamning yaxlit falsafiy konsepsiyasi yo'q asar roman bo'lolmaydi”¹, - deydi va davom etib yozadi: “Roman – bu olam va tarixga, jamiyat va bashariyatga, uning muammo va tashvishlariga, urush va sulhlariga, siyosiy va sinfiy jang – jadallariga, qo'zg'olon va inqiloblariga, ulkan va kichik voqealariga ochiq qaratilgan adabiy – badiiy sistema, yirik badiiy shakl. Faqat roman emas, romanda tasvirlangan bosh qahramon ham, uning qalb va fikri olamga, koinotga qaratilgan”²

Professor S. Mirzayevning “O'zbek romanchiligi” qo'llanmasidagi o'zbek romanlarining xronologik ko'rsatkichiga tayansak, unda 1989 yilgacha 219 ta o'zbek romani yaratilganiga shohid bo'lamiz. Agar ularga keyingi o'n yilliklar ham qo'shilsa, o'rtacha 300 ga yaqin roman yaratilgan.

¹ Қаранг: Адабий тур ва жанрлар, Т., “Фан”, 1991, I том, 18- бет.

² Қаранг: Шу асар, 19- бет.

Demak, 1922 yilda A. Qodiriyning “O’tkan kunlar” romanidan boshlangan bu jarayon izchil davom etmoqda. Lekin yaratilgan hamma romanlar ham – roman janrining talablariga javob bera olmaydi; ularning judayam ko’pchiligida hayotni yuzaki tasvirlash oqibatida (“Yashil boylik” - S.Nazar, “Ziyod va Adiba” - Mirmuhsin, “Shinelli yillar” – Shuhrat, “Oqsoy” - S. Anorboyev, “Odam qanday toblandi” - I. Rahim, “Binafsha atri” - H.G’ulom, “Jimjitlik” - S. Ahmad) asosiy g’oya chuqur ochilmaydi, jamiyat va inson olami falsafasi talqini talab darajasida ko’zga tashlanmaydi.

Ko’pchilik (“Dushman”, “Ilon kuchi”, “Vafo”, “Chiniqish”, “Qizil Buxoro”, “Mashrab”, “Jannat qushi”, “Oqibat” singari) romanlar nomukammal, voqealar rivoji sust, ular markaziy o’qqa (g’oyaga) birlasha olmaydilar, tarqoqliklaricha qolaveradilar. Qahramonlardagi odamiy tuyg’u, xislatlar tasviri o’rnini siyosiy qarashlar, soxta g’oyalar, yasama oldi – qochdilar egallaydi.

“Olamning yaxlit falsafiy konsepsiyasi” “O’tkan kunlar” (A.Qodiriy), “Sarob” (A. Qahhor), “Qutlug’ qon”, “Navoiy” (Oybek), “Yulduzli tunlar” (P.Qodirov), “Ulug’bek xazinasi” (O. Yoqubov), “Girdob” (O’. Usmonov), “Lolazor” (Murod Muhammad Do’st), “Otamdan qolgan dalalar” (Tog’ay Murod) kabi sanoqli romanlardagina aksini topgan. Darvoqye, “Sharq” nashriyoti “XX asr o’zbek romani” turkumida shularga o’xshash 17 ta romanni eng sara va mukammal asar deb topgan va nashr etishga qaror kilgani ham bejiz emas. Ularda olam butun murakkabligi, ziddiyatlari bilan tasvir etilgan, hayot oqimining ichki qonun – qoidalari, insonning mohiyati, qalb tebranishlari kashf qilingan.

Asl romanlar ichidagi birlamchi o’rin hamon shu maktabning asoschisi bo’lgan Abdulla Qodiriyga, uning “O’tkan kunlar”iga tegishlidir. Tug’ilganidanoq jahonaro umrboqiy romanlar qatoridan o’rin olgan bu asar – o’zbek romanchilik maktabining (farang, rus, ingliz, olmon, hind maktablaridan keyingi oltinchi maktabni A. Qodiriy yaratib berdi, degandi Ye. E. Bertels) takomillashish jarayoniga badiiy nur berib kelmoqda.

Romanlarni siyosiy, tarixiy – biografik, ijtimoiy – psixologik, fantastik, tarixiy – sarguzasht, ijtimoiy – maishiy, roman – monolog kabi xillarga bo’lish (S. Mirzayev, 13-14- bet) o’zini oqlamaydi. Chunki bunda janr tushunchasidan chekiniladi, ya’ni adabiyot qonunlariga tayanmasdan, mavzuiga, undagi pafosning ko’rinishiga qarab sosiologiya nuqtai – nazaridan umumlashtiriladi. Unga asoslansak, roman xillarini istagancha davom ettirish mumkin: O’qituvchilar haqida roman, tadbirkorlar haqida roman, ijtimoiy – kulguli roman kabi.

Holbuki, tarixiy romanning o’ziga xos farqlanuvchi xususiyatlari bor. O’zbek adabiy tanqidida bu sohada (S. Mirvaliyev, U. Normatov, M. Qo’shjonov, N. Xudoyberganov va sh.k.) bahslarini tahlil qilib, professor Akram Kattabekov shunday xulosaga keladi: “Shunday qilib eng yaxshi romanlarga xos xususiyatlar:

1. Asarning ob’ekti sifatida xalq va jamiyat hayotida eng muhim sanalgan davrlar, voqealar va ko’zga ko’ringan shaxslar hayoti olinishi;
2. Tasvirlanayotgan davr va undagi voqealar, tarixiy shaxslarga nisbatan yozuvchi ilmiy - estetik konsepsiyasining bo’rtib turishi lozimligi, davr ijtimoiy – siyosiy xarakteristikasini yaratish;
3. Yozuvchi bilan tasvir ob’ekti o’rtasida jamiyat taraqqiyotining muhim etaplari bilan izohlanuvchi davriy masofani mavjud bo’lishi va nihoyat;
4. Tasvirlanayotgan voqealar va shaxslar hayotining chuqur badiiy tadqiq etilishi, tarixiy haqiqatning badiiy haqiqatga o’sib chiqishi shart ekanligi kabilar bugungi kun romanlarini baholashda asosiy mezon bo’la olishi mumkin”¹.

Bu mulohazalardan ikkita fikr (“yozuvchi bilan tasvir ob’ekti o’rtasidagi jamiyat taraqqiyotining muhim etaplari bilan izohlanuvchi davriy masofaning mavjud bo’lishi” va “tarixiy haqiqatni badiiy haqiqatga o’sib chiqish sharti”) dan boshqasi hamma romanlarga xos xislatdir. Zero “Tarixiy asarning eng muhim alomatlaridan biri shuki, unda o’tmishga yangi bir davr mafkurasi, estetik ideali, axloqiy – ma’naviy talablari nuqtai nazaridan baho berilishi lozim”. Biz ham shunday fikrdamiz. V. G. Belinskiy asoslaganidek, romanning ikki turi mavjud : tarixiy va zamonaviy roman. Boshqalarini asossiz o’ylab chiqishga, har biriga xos xususiyatni “kashf” etishga hojat bo’lmasa kerak.

Romandagi epik xarakterlar tasviri ikki kitobda nihoya topsa-**dialogiya** (“Tutash olamlar” - Hojiakbar Islomshayx), uch kitobda tugallansa – **trilogiya** (“Ufq” - “Qirq besh kun”, “Hijron

¹ А.Каттабеков. Тарих сабоқлари, Т., Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986, 280- бет.

kunlarida”, “Ufq bo’sag’asida”; Said Ahmad), to’rt kitobga sig’sa – **tetralogiya** (“Qora dengiz to’lqinlari” - “Oqarib ko’rinur yolg’iz bir yelkan”, “Cho’ldagi xutor”, “Qishki shamol”, “Sovetlar hokimiyati uchun”; V.Katayev), besh kitobga yetsa **pentalogiya** (“Uch mushketyor”, “Yigirma yildan so’ng”, ikki kitobdan iborat “O’n yildan so’ng yoki vikont de Brajelon”, “Temir niqob” - Dartanyan xarakteri tasviri bilan bog’liq Aleksandr Dyuma asari”) deb yuritiladi. “Urush va tinchlik” (Lev Tolstoy), “Tinch Don” (Mixail Sholoxov)lar to’rt kitobdan, “Jan Kristof” (Romen Rollan) o’n jilddan iborat bo’lishiga qaramay, ulardagi ko’lamdorlikning hajmi va sifatiga asoslanib **roman – epopeya** deb atash amaliyotda uchraydi.

Olamni birvarakayiga epik ko’lamdorlikda va ehtiroslar tug’yonida tasvirlovchi, g’oyatda mubolag’ador sarguzashtlarga boy, romantik bo’yoqdor yirik hajmdagi asar – **doston** (forscha-tojikcha so’z, ma’nosi, nazm yoki nasr bilan yozilgan hikoya, poema; epik asar; sarguzasht, kechmish voqealar) deb yuritiladi. U adabiyotimizdagi epos singari qadimiy va go’zal janrdir.

O’zbek xalq og’zaki ijodida birgina doston tasnifining o’ziyoq, epos janrlari va ko’rinishlarining ko’p qirraligini isbotlay oladi:

1. Qahramonlik dostonlari (“Go’ro’g’li”, “Ravshankom”);
2. Jangnomalar (“Yusuf va Ahmad”, “Alibek va Bolibek”);
3. Tarixiy dostonlar (“Shayboniynoma”, “Jizzax qo’zg’oloni”);
4. Ishqiy- romantik dostonlar (“Malikai ayyor”, “Rustamxon”);
5. Kitobiy dostonlar (“Farhod va Shirin”, “Tohir va Zuhra”);

Ko’rinadiki, dostonlarning barcha ko’rinishlari ham eposga mansub, ular xilma – xil bo’lsa-da, baribir epik niyatning yagona konsepsiyasiga bog’lanadilar.

“Go’ro’g’li”, “Kuntug’mish”, “Ravshanxon”, “Go’ro’g’lining tug’ilishi”, “Go’ro’g’lining bolaligi” kabi dostonlar xalq og’zaki ijodi namunalari sanalsa, “Yusuf va Zulayho” (Durbek), “Gul va Navro’z” (Lutfiy), “Lisonut tayr” (A.Navoiy), “Shayboniynoma” (Muhammad Solih), “Muhabbatnoma” (Xorazmiy)lar – yozma adabiyotning kashfiyotlaridir.

Ko’rinadiki, dostonlar asosi (og’zaki va yozma namunalari)da – ertak, afsona, rivoyatlar yotadi, ular har bir san’atkorning salohiyatiga mos tarzda qayta ishlanadi, muayyan davrning aniq ijtimoiy – siyosiy, ma’naviy – ahloqiy muammolarini jonlantiradi. “Bu asarlarda ishtirok etuvchi qahramonlarning soni ko’p va xilma-xildir. Ular, ko’pincha, katta - kuch qudratga ega bo’lgan kishilar, lashkarboshilar, podshohlar, donishmandlar, munajjimlar, oddiy odamlar, qanotli otlar, yalmog’izlar va ajdarlar, sirli qushlar va ilohiy kuchlar qiyofasida ko’rinadilar” (E.Xudoyberdiyev, 197-bet). Dostonlarda alohida kirish qismi (“Hamd”, “na’t”, “munojot”, “madh” va “sababi nazmi kitob” kabi) bo’lib, bularda Alloh va uning payg’ambarlari madhi, shu mavzuda avval boshqa shoirlar tomonidan yozilgan dostonlarning yutuq va kamchiliklarini baholash, ulardagi xatoliklarni rad etish, o’z asarining ulardan farqlari, dostonni yozishga nimalar sabab bo’lgani va hokazolar (masalan, Alisher Navoiy “Farhod va Shirin”ining 1-11 boblarida) ta’riflanganidan so’ng, asar syujeti (12 bobdan) boshlanadi. Dostonlarning xotimasida san’atkor zamoni va zamondoshlari (masalan, Alisher Navoiy “Farhod va Shirin” dostonida “sultonlik shajarasining samarasi shahzoda Abulforis Shohg’arib Bahodir madhida” bir necha so’z bilan nasihat beradi; “Kimki, olimlarga ta’zim qilsa, go’yo u payg’ambarlarga ta’zim qilgandek bo’ladi” tarzida hikmatlar sochadi) haqida mulohazalar yuritadi. O’zi va ijodi haqida, yaratgan asarining bitirish vaqti haqida (“Tangriga maqtovlar bo’lsinki, bu g’am dostoni, firoq ahlining motam dostoni, zamon umrim nomasini, tugatmay, visol ayyomi kabi oxiriga yetmoqda. Yozilgan yilining to’g’risini aytsam, hijriy 889 yil edi:

Bihamdillahki, bu g’am dostoni,
Firoq ahliga motam dostoni,

Tugatmay nomai umrumni ayyom,
Visol ayyomi yanglig’ topti itmom.

Chu tarixi yilin onglay dedim tuz,
Sekiz yuz sekson erdi dog’i to’qquz”)

batafsil ma'lumot beradi.

Dostonning ana shu xususiyatlariga tayanganda "Alpomish"ni (masalan, N.Shukurov, N.Hotamov, Sh.Xolmatov, M.Mahmudovlar kabi) doston deb yuritish o'zini oqlamaydi. "Alpomish"da qahramonlik eposining barcha xislatlari yaqqol ifodasini topganligi uchun – uni epos deb yuritish asoslidir. Unga Go'ro'g'li, Avazxon, Ravshanbek obrazlarini yuqoridagi olimlar singari Alpomishga tenglashtirish ham o'zini oqlamaydi, ularni doston janrida yaratilgan halq qahramonlari obrazlari tarzida talqin qilish to'g'riroqdir.

B. Eposning o'rtacha janrlari

Qissa (arabcha, ma'nolari "voqeyiy hodisa yoki afsonalar bayon qilingan epik asar; syujetning murakkabligi jihatidan romandan ko'ra soddaroq badiiy asar") – eng qadimgi janrlardan biri bo'lib, unda, asosan ishqiy mazmun yetakchilik qiladi. Ayniqsa, "muayyan payg'ambar yoki avliyo, dono shaxs yoki tengsiz pahlavonlar obrazlarining ibratomuz xatti-harakatlari misolida butun xalqning tarixini ideallashtirib ko'rsatish" (B.Sarimsoqov) qissalarning mohiyatini tashkil qiladi. Ularning barchasini umuminsoniy yagona ruh birlashtirib turadi. Bahodir Sarimsoqovning ta'kidlashicha, bu - hayotda pokdomon bo'lish, adolat uchun jon fido qilish, el-yurt qayg'usi bilan yashash, sadoqatli muhabbat nuridan bahramand bo'lishdir.

"Ibrohim Adham qissasi", "Amiri Axtam qissasi", "Bobo Ravshan qissasi", "Qissasi Rabg'uziy" (Nosiruddin Burhonuddin Rabg'uziy), "Hazrati Ali haqida o'n to'rt qissa" kabi xalq kitoblari nomi bilan chop qilingan asarlar (Ular ko'pincha to'y-hashamlarda, choyxonalarda, maxsus yig'inlarda – qissaxonlik kechalarida qissaxonlar tomonidan o'qilgan) qissa janrining namunalaridir.

Jumladan, "Hazrati Ali haqidagi o'n to'rt qissa" da ham Hazrati Alining Allohga qo'ygan ishq va shu ishq yo'lida ko'rsatgan qahramonliklari (masalan, Ajdarning halok etilishi, Maqsura otlig' kofirning yuz yigirma ming qo'shinini o'ldirilishi va hokazo) mo'jizalari keng hikoya qilinadi. Epik tasvir g'oyatda mubolag'ador tarzda, folklorga xos ohang va sodda til bilan bayon qilinadi, romantik tasvir yetakchilik qiladi.

Povest (ruscha so'z, ma'nosi hikoya, rivoyat qilish)ning asosiy belgisi, unda "Hayotiy qamrovning romanga nisbatan torligi, hikoyaga nisbatan kengligi; shunga muvofiq syujet va kompozitsiyaning ham romanga nisbatan soddaligi, hikoyaga nisbatan murakkabligi hisoblanadi" (N.Hotamov, B.Sarimsoqov, 235-bet). "Romanda olamning yaxlit falsafiy konsepsiyasi" bo'lishi shart bo'lsa, bu hodisaning bir qismi(parchasi)ni bir-ikki qahramon taqdiri misolida yechilishi povest uchun yetarlidir. Faqatgina hayotiy voqealar tasviridan katta umumlashmalar chiqarish, muayyan davr hayot tarzidan gumanizm falsafasini yorqin e'zozlash pafos darajasiga ko'tarilishi kerak. Shu sabab V.Belinskiy: "Povest ham ayni romanning o'zginasidir, faqat kichik hajmdadir, asarning hajmi mazmunning hajmi va mohiyatiga qarab belgilanadi", - degan edi "Poeziyaning xil va turlarga bo'linishi" maqolasida.

Povestda syujet ham, konflikt ham, kompozitsiya va boshqa unsurlar ham qissaga nisbatan ixchamroq bo'ladi, tezroq suratda rivojlanadi, realizm yetakchilik qiladi va chuqurroq ifodasini topadi. Asardagi asosiy personajlarning hayotlarida yuz bergan bir qator tipik voqealar siqiq tarzda, ko'pincha, bitta yetakchi syujet yo'nalishiga asoslangan holda yoritiladi. Jumladan, G'.G'ulomning "Yodgor" povestida Jo'ra xarakterining shakllanishi bilan bog'liq voqealar tasvirlanadi, barcha voqealar, Yodgor, Saodat, Mehrixon, Abdug'ani, Obid, Umar aka kabi obrazlar – qahramon Jo'ra xarakterining tipik xususiyatlarini ochishga, asardagi insoniylik g'oyasini bo'rttirib ko'rsatishga bo'ysinadi. G'afur G'ulomning "Shum bola", S.Ayniyning "Sudxo'ning o'limi", A.Qahhorning "Sinchalak", O'.Hoshimovning "Dunyoning ishlari", Ne'mat Aminovning "Bir asr hikoyati" povest janrining yetuk namunalari sanaladi.

Poema (yunoncha poiema – ijod)da hayot va odamlar qalbi epik (voqea) va lirik (kechinma - tuyg'ular) tarzida kashf etiladi. To'g'riroq'i, poemada epika va lirika birlashib, yaxlit liro-epik oqimni vujudga keltirib hayotiy voqea-hodisalarning va qahramon xarakteridagi kuchning ruhi (qalbi)ni ochadi, tahlil qiladi, hayajonli ifodalaydi. "Qisqasi, poema qalb qo'shig'i, undagi lirik element ham, epik element ham poeziya, qo'shiq darajasiga ko'tarilgan bo'lmog'i lozim... poemada voqea, dramatism asosan qahramon qalbi orqali o'tadi. Poemada kitobxonni voqealarning izchil

tasviri emas, balki voqealar tufayli qahramon qalbida tug'ilgan psixik kechinmalar – dramalar, o'ylar, tuyg'ular tasviri qiziqtiradi.”¹ Lekin, bu poemada epik tasvir ikkinchi darajali ahamiyat kasb etadi, degani emas. Balki qahramon qalbidagi cheksiz o'ylar, behisob tuyg'ular dramatzizmining haqqoniyligini, samimiyligini, boshqacha bo'lishi mumkin emasligini asoslovchi, keltirib chiqaruvchi, rivojlantiruvchi omildir. Ana shu xislati bilan u epik turning “qo'shig'i”dir.

Poema – lirik, epik, liro-epik, dramatik bo'lishidan qat'i nazar, ularning barchasida hayot (davr)ning epik qiyofasi shoir shaxsiyati (to'g'rirog'i, lirik qahramon) qalbi orqali ochiladi; voqea-hukmronlik qiladi, uning hukmiga asosan qalb qo'shig'ini kuylaydi. Lekin bu qo'shiq doston janriga nisbatan ixcham, anchayin kichik, ayni paytda, o'ta real, o'ta lirikdir.

“Zaynab va Omon” (Hamid Olimjon), “Toshkentnoma” (Maqsud Shayxzoda), “Surat” (Mirtemir), “Ruhlar isyoni” (Erkin Vohidov), “Jannatga yo'l” (Abdulla Oripov), “Xalil Sulton” (Usmon Azim)kabi barkamol asarlar poema janrining barcha hislatu fazilatlarini, mumtoz xususiyatlarini o'zida jam etganlar.

V. Eposning kichik janrlari

Ballada (gr.balare co'zidan fr. baler co'zi kelib chiqqan, ma'nosi 1) “tovushga taqlid qilish, masalan, ma'rash”, 2) “raqs tushish”) janridagi bosh xislat – kutilmagan syujet (voqea)ning kutilmagan final (xotima) bilan tugashiga, qahramon qalb kechinmalari va ruhiyatining dramatik izhoriga bag'ishlangan asardir; to'g'rirog'i, undagi bu ikki (epik va lirik) holat-davr va qalb dramasi kashfi birlashib, qalb faryodi izhoriga aylanganda ballada tug'iladi. Unda epik tasvir (yetakchi) va lirik tasvir (ichki tug'yon; ikkilamchi) nisbati buzilmasligi, lirizm voqeaning ichida yashashi lozimligi shart. Bu epik turning bosh qonuniyatidir.

Jumladan, “Jangchi Tursun” (H.Olimjon) balladasida Tursun “jon shirin” ko'ringanidan “qochmoqni xayol” qilib turganida, kutilmaganda onasidan xat oladi. Shu voqea tufayli asar boshida kutilgan voqea (“qochish”) boshqa (fashistlardan Vatanni ozod etish yo'lida jon berish bilan) tugaydi, ya'ni asar xotimasi kutilmagan final bilan yakunlanadi. Ana shu jarayonda qattiq qo'rquv ichida turgan Tursunning qalbida onaning faryodi tufayli o'zgarish yuz beradi, hayot mohiyatini, umr mazmunini chuqur anglaydi va ona, ona-Vatan ozodligi uchun ayovsiz jangga kiradi: “qochoq”lik “qahramon”lik bilan almashinadi. Balladada “muhim narsa voqea emas, u uyg'otgan sezgidir, o'quvchiga u bergan o'ydir” (V.Belinskiy, 191 – bet), saboqdir. “Jangchi Tursun”da bu quyidagicha ifodasini topgandir:

...Erkalanib yotadi

U Vatan tuprog'ida.

Yosh bola yotganiday

Onaning quchog'ida.

“Ballada syujetini harakatga keltiruvchi kuch lirizm va dramatzizmdir... Keskin dramatzizmsiz va kuchli lirizmsiz balladaning bo'lishi aslo mumkin emas. Keskin dramatik tuyg'ular, tug'yonlar mahsuli bo'lgan balladada to'liq bir voqeaning boshidan to oxirigacha tasvirlab berish shart emas. Unda ko'pincha inson hayotida kutilmaganda, tasodifan ro'y bergan, uning taqdirini hal etadigan, hayotida burilish yasay oladigan dramatik mazmundagi epizodlar tanlanib, ular nihoyatda tarang holatda, avj nuqtada, eng keskin va shiddatli, baland ruh va yorqin bo'yoqlarda, dialogik formada bayon etiladi. Balladada ko'pincha bir yoki ikki asosiy qahramon bayon markaziga qo'yiladi. Bu qahramonlarning irodasi o'zining eng yorqin namoyon bo'lgan paytida, faoliyati eng keskin joyida, xarakter xususiyatlari charaqlab ko'ringan momentlarda ko'rsatiladi” (Murod Ibrohimov. O'zbek balladasi, T., “Fan”, 1974, 125-126 betlar).

Masal (arabcha so'z, ma'nosi “namuna”) voqyelikni allegorik (kinoyaviy) va simvolik (ramziy) obrazlar yordamida ifodalovchi, real turmush va odamlarning ko'rinishlari, xarakter qirralarini kinoya, kesatish, kulgu, g'azab kabi xususiyatlar vositasida ochuvchi, “qissadan hissa” (bevosita yoki bilvosita) chiqaruvchi epik janrdir. U masal – hikoya, masal – ertak, masal – felyeton,

¹ У.Норматов. Жанр имкониетлари, Т., Фафур Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1970, 14-17 –бетлар.

masal – pamflet, masal – epigramma kabi ko‘rinishlarga ega bo‘lishidan qat’i nazar, voqyelikdagi barcha hodisalarning mohiyatini chuqur ochishga, ochganda ham axloqiy – didaktik saboq va xulosalari, o‘git va nasihatlar bilan insonni poklikka, ezgulikka yetaklashga qodirdir.

Masal janrining asoschisi Ezop bo‘lgani sabab, u “Ezop” nomi bilan ham yuritiladi: masal tili - Ezop tili kabi. Ezopdan so‘ng bu janrni Lafonten (fransuz), Krilov (rus), Gulxaniy (o‘zbek)lar yangi bosqichga ko‘tardilar. Masal, ko‘pincha, voqyelik va odamlar to‘g‘risidagi haqiqatni ochiqchasiga aytishning imkoniyati yo‘q paytlar ko‘plab yaratiladi va ramzli tarzda (pardali qilib) bu haqiqatlarga ishora etiladi. Obrazlilikni bu ko‘rinishi inson qalbini “jarohatlamaydi”, balki hissaning oson “hazm qilinishi”ni ta‘minlaydi, ya‘ni ko‘ngil xira tortmaydi, balki u haqiqat (syujet)ni qiziqarliligidan oson qabul qilganini “sezmay” qoladi. Jumladan, I.A.Krilovning “Xo‘roz va inju donasi” masali ana shunday asardir:

*Xo‘roz hadeb go‘ng titkilar edi,
Topib oldi-ku bir dona inju.
O‘zicha dedi: “Nega kerak bu?
Qanday bema‘ni, foydasiz buyum,
Bekor titibman go‘ng uyum-uyum.
Tentaklar borki, buni suyushar,
Hattoki qimmatbaho qo‘yishar.
Menga nima, bu-nimaga darkor,
Topib olsaydim bir dona arpa
Hyech bo‘lmas edim bunchalik xafa.
To‘g‘ri, arpada inju ko‘rki yo‘q,
Lekin, jig‘ildon bir oz bo‘lar to‘q.”*

*Nodonlar borki, tentak xo‘rozday fikr qiladi.
Yerga uradi asl buyumning qadrini bilmay.*

Go‘zallikning asl mohiyatini tushunmay, uni faqat o‘z nafsi, manfaati nuqtai nazaridan o‘lchaydigan farosatsiz insonlar Xo‘roz obrazi vositasida g‘oyatda kuchli piching (kesatiq) orqali fosh qilinmoqdaki, aslning , odamiylikning qadri balandligi, unga yetishish nodonlarning qo‘lidan kelmasligi baralla uqdirilmoqda. Nodonlikdan, tentakliklan forig‘lik(qutulish)ka chaqirmoqda.

Latifa(arabcha so‘z, ma‘nosi “nozik, yoqimli, zarif”) xalqning o‘tkir mushohadasi asosiga qurilgan yoqimli va nozik kulguli eng kichik va nodir “hikoya” (“zarifa”, “ajiba”) sidir. Unda eng qisqa shakldagi qiziq voqeaning bir epizodi nasriy yo‘lda kulguli qilib aytiladi, epizod qiziqarli umumlashmaga, muhim fikrga, yorqin ifodaga boy bo‘ladi, bu xususiyati-topqirlik va mahorat bilan yaratilgan bo‘lsa, kishi xotirasida uzoq saqlanadi. Ayni paytda, ular og‘izdan og‘izga tez o‘tib, yanada sayqallashadilar.

Latifaning eng muhim xususiyatlaridan yana biri undagi konfliktning ikki (ijobiy va salbiy) qutbligidir, uning yorqin, bo‘rtib ko‘rinishidir; “boshqacha bo‘lishi mumkin”, degan tushunchaga o‘rin qoldirmasligidadir.

Latifa hamisha hayot bilan aloqadorlikda tug‘iladi. Har bir davrning, qavmning, millatning salbiy illatlari ayovsiz fosh etiladi, poraxo‘rlik, lo‘ttibozlik, mansabparastlik, maishatbozlik, eskilik, go‘llik, laqmalik, kaltafahmlik, farosatsizlik, ziqnalik, xasislik, uquvsizlik, dangasalik kabi kamchilik va nuqsonlar ustidan achchiq kulgu qo‘zg‘otadi. Uni yaqqol misolini gabrovoliklar (Bo‘lg‘oriya), shildaliklar (Olmoniya), qazvinliklar (Eron), shirinilar (Buxoro), oltiariqliklar (Farg‘ona), xonqaliklar (Xorazm) latifalarida yaqqol ko‘rish mumkin.

“Ziqna Shirini ko‘k choy ichib, ishqomning soyasida yonboshlab yotgan edi, kimdir radiodan aytib qoldiki, har qaysi atom bombaning qiymati bir necha million so‘m turadi!

-E-e xudo!-deb yubordi Shirini falakka ko‘z tikkancha. - Axir seni saxovatli deyдилar-ku! Agar shunday bo‘lsa, chindan bor bo‘lsang, bir hikmat qil: shu bombaning aslidan bizning

chorboqqayam bittagina tashla, shunda kun ko'rib, odamga o'xshab yashay!"(Oxunjon Safarov. Shirinqishloq latifalari. Buxoro nashriyoti. 1994, 56 -bet).

Latifaning eng kichik ko'rinishi matbuotda "**xanda**"lar nomi bilan yuritiladi. Xandalar biron-bir epizodning "qaymog'ini" - mohiyatini birdaniga kulminasion cho'qqiga chiqaradi va dialogik nutq vositasida uni kulgili tarzda yechimga olib keladi. Jumladan,

"Folbin mijoziga fol ochayapti.

- *Ellik yoshgacha pulsizlikdan qiynalasan.*
- *Keyin-chi?*
- *Keyinmi?.. Ko'nikib ketasan".*

Hikoya (arabcha so'z, ma'nosi: "1) biror narsaning og'zaki bayoni, tafsiloti; 2) nasriy yo'l bilan yozilgan kichikroq badiiy asar") – Izzat Sultonning asosli ta'kidlashicha, latifa mazmuniga kirgan voqeadan kattaroq, ammo povestga mazmun beruvchi voqeadan kichikroq sarguzashtni, ko'pincha kishi hayotida bo'lgan bir epizodni tasvirlaydi. Darvoqye, u "... minglab bo'laklarga bo'lingan romandir... kishilik taqdirining poyonsiz poemasidan bir epizod... shunday voqea va hodisani tanlab oladi va o'zining tor ramkasida ifoda etadi" (V.Belinskiy). Hikoyaning eng ixcham ko'rinishi **novella** (it. novella - yangilik) deb yuritiladi. "Xarakterning muayyan vaziyatdagi holati voqeaning keskin burilish nuqtasida, dinamik syujet, kuchli drammatizm, kutilmagan yechim asosida ko'rsatish - hikoya (novella) uchun eng xarakterli xususiyatdir" (T.Boboyev). Abdulla Qahhorning "Anor", "Bemor", "O'g'ri" kabi asarlari hikoya janri talablariga to'liq javob berishi bois, ular mumtoz hikoyalar sanaladi. Ularda kitobxon uchun yangilik bo'la oladigan turmush voqealari realistik va qiziqarli tasvirlangan.

Novella janri inson hayotining tipik bir lahzasini tasvirlagani uchun, shu lahzani shunchalik yorqin ifodalashi kerakki, unda hamma so'zlar badiiy "yuk" tashishi, "so'z isrofchilikligiga sabab bo'ladigan ortiqcha detallar ham bo'lmasligi" lozim. Bu haqiqatni so'z san'atining buyuk ustasi Abdulla Qodiriy "O'qish-o'rganish" maqolasida A.P.Chexovning "Chinovnikning o'limi" nomli g'oyatda siqiq, quyuq yozilgan hikoyasi misolida asoslaydi. U yozadi:

"Hikoyani "ser suv" (ko'p suvli) qiladigan narsalardan biri ko'rsatish o'rniga so'zlab berishdir. Agar Ochumilovning "Baqalamun" ekanini uning so'zlari orqali ko'rsatilmasa, avtor tomonidan ta'riflansa, dunyo-dunyo so'z ketar edi. Chexov buni aytib bermasdan, Ochumilovning o'z so'zi bilan ko'rsatadi.

Ochumilovning dastlabki fikri:

"- Itni o'ldirish kerak, quturgan bo'lsa ham ajab emas".

It generalga qarashli, deyilgandan keyin:

"-It nozik, sen ho'kizday, bo'yingni qara! "

Yana it generalniki emas, deyilgandan keyin:

"-Generalning itlari qimmatbaho narsalar edi. Bu bo'lsa, egasiz daydi itga o'xshaydi. Epaqalik yungi ham yo'q. Shunday bema'ni itni ham saqlaydimi kishi!"

Yana, it generalniki, deyilgandan keyin:

"-Balki qimmatbaho zotli itdir".

Oshpaz, it generalniki emas, degandan keyin:

"-Bu egasiz daydi it".

It generalning akasiga qarashli ekani ma'lum bo'lganda:

"-Yaxshigina it ko'rinadi. O'lguncha yugurdak ko'rinadi".

Mana bu dialoglarga avtorning hyech qanday izohi kerak emas. Bu dialoglar ham voqeani siljitadi, ham hikoya qahramoni Ochumilovni xarakterlaydi...

"Baqalamun" hikoyasining biron so'zini chiqarib tashlash yoki biron so'zni qo'shish mumkin bo'lmaganligi, so'zga naqadar diqqat qilganligini ko'rsatadi."¹

G.Epik turning maxsus janrlari

Ko'pincha xat, ocherk, felyeton janrlari badiiy publisistika deb yuritiladi. "Badiiy publisistika gazeta janrlariga xos aktuallik, operativlikni o'ziga singdirgan eng hozirjavob janr... u mantiqiy muhokama

¹ Абдулла Қодирий. Кичик асарлар. Т., Ғафур Ғулом номидаги Бадий адабиёт нашриёти, 1969, 201-202 –бетлар.

va obrazlar bilan ish ko'ruvchi... fikr poeziyasidir" (Ochil Tog'ayev) deb baholanadi. Bu asosning mag'zida ham haqiqat bor... Lekin ularning barchasi ham ana shu maxsus xususiyatlariga qaramay, epik turning "farzandlari" sanaladilar.

Ocherk (rus. Chertit, ocherchivat-chizmoq, bayon qilmoq, tasvirlamoq) hayotda yuz bergan muayyan voqea - hodisaning asosiy xususiyatlarini yoki kishilar xarakteridagi muhim belgilarni qisqa, ixcham, yaxlit tasvirlovchi badiiy publisistik janrdir. Ochil Tog'ayevning fikricha, "badiiy adabiyotga xos belletristik va gazeta janrlariga xos publisistik xususiyatlarning uzviy birligi ocherkning muhim janr xususiyatini belgilaydi"¹, ya'ni bir vaqtning o'zida ocherkda hayotning badiiy manzarasi, voqea, qahramon taqdiri yaratiladi va ijtimoiy jihatdan keng, mufassal izohlanadi. Ocherklar manzilli va manzilsiz bo'ladi. Manzilsiz "ocherkda hujjatlilik faqat unda aks ettirilgan ijtimoiy hodisalardir, boshqa o'rinlarda xuddi o'zga janrlarda bo'lgani kabi avtorning qo'li erkindir. Bunda aniq adresni ko'rsatmasdan asarga to'qima personajlar kiritish, badiiy to'qima va umumlashtirishdan keng foydalanish mumkin" (V.Ovechkin). Manzilli (hujjatli) ocherklarda esa "yozuvchi, avtor shunday shaxs yoki hayot parchasini tanlab olsinki, u voqyelik uchun tipik bo'lsin" (V.Solouxin). Ayni paytda, badiiy to'qima faktning hujjatlilik xususiyatini ko'mib yubormasligi, balki uni qabariqli tarzda ochishi lozim; bu hamma vaqt hayotiy faktga asoslanishi shart.

Ochil Tog'ayev ocherkning g'oyaviy-badiiy xususiyatlarini jamlab, uning uch xili: 1. Portret ocherk, 2.Safarnoma (yo'l ocherki), 3. Muammo ocherk mashhurligini ta'kidlaydi. Uningcha, portret ocherkda asosan bir kishining hayoti, taqdiri markaziy o'rin tutadi (93-bet). Avtorning qishloqlar, shaharlar va mamlakatlararo safar paytida yig'ilgan mushohada va mulohazalari, o'rgangan va eshitganlarining badiiy publisistik tasviriga safarnoma (yo'l ocherki) deyiladi (99-bet). Muhim siyosiy, ijtimoiy, ma'naviy muammolar: a) kishilar obrazlari, b) obrazli publisistik vositalar orqali maxsus tadqiq etilgan ocherklar muammo ocherk deb ataladi (105-bet).

XX asr o'zbek adabiyotining bu janriga Abdulla Qodiriy, Hamid Olimjon, G'afur G'ulom, Abdulla Qahhor, Nazir Safarov, Sunnatilla Anorboyev kabi yozuvchilar salmoqli hissa qo'shdilar.

Felyeton (it.feuilleton - varaqa) ko'pincha hayotda haqiqatdan mavjud bo'lgan illatlarni, shu illatlarni o'zida tashuvchi aniq kishilarning qusurlarini tadqiq etuvchi, uning ijtimoiy mohiyatini yorqin fosh etuvchi satirik janrdir.

Darvoqye, D.Zaslavskiy aytgan gap (Sovetskiy pechat, 1959, №10, str.24) judayam asoslidir: "Felyetonning faktik jihati g'oyat aniq bo'lishi lozim. Fakti to'qishingiz ham, unga har narsa to'qib qo'shishishngiz ham mumkin emas. Felyetonning adabiy jihati esa, felyetonchining ishidir, uning mahorati, badiiy didi, g'oyaviy saviyasiga bog'liqdir".

Ushbu mulohazadan ko'rinadiki, hayotdagi har qanday ikir-chikirlar, yengil-yelpi voqealar emas, balki ijtimoiy qimmatga ega bo'lgan, rivojlanishga to'siq bo'layotgan konkret (manzilli) kamchilik va illatlarning ildizi, sabablari, mohiyati chuqur tadqiq va tahlil qilinadi; shundan so'ng "pishgan" material adabiy jihatdan ishlanadi: mazmunga mos shakl ixtiro etiladi; qiyoslash yoki tadrijiy ketma-ket bayon qilish, tipiklashtirish, badiiy to'qima bilan boyitish va hokazo usullar ishga tushadi. Alal oqibatda hujjatli yoki adabiy felyetonning yuragi bo'lgan satirik obraz butun bo'yi - basti, to'laqonli xakteri bilan namoyon bo'ladi. A.Qahhorning "Ig'vogar", "Quyushqon", "Pora", Said Ahmadning "Kolbasa qori", X.To'xtaboyevning "Muzeydagi besh surat", "Gipnoz" asarlari shu qabildadirlar.

Xotira (arabcha so'z, ma'nosi: "1) xotir, 2) Biror kimsa yoki narsa haqida yodda, esda saqlangan taassurot, 3) ism") ham hujjatli janr. U ko'rgan kechirganlarni shunchaki aytib (yozib) berishdan iborat emas, balki u muhim bir voqeaning yaxlit va ta'sirchan tasviridan iborat bo'lishi lozim. Ko'pincha, xotirada muayyan san'atkorning hayoti va ijodiga oid yodnomalar naql qilinadi, bu naql fakt-dalillarga suyanadi, chuqur tahlil va tadqiqni talab etadi. Jumladan, Habibulla Qodiriyning "Otam haqida", Olmosning "Ta'zim", Said Ahmadning "Yo'qotganlarim va topganlarim", Zarifa Saidnosirovaning "Oybegim mening", Kibriyo Qahhorovanning "Chorak asr hamnafas", Shukrulloning "Javohirlar sandig'i" kabi yodnomalari Abdulla Qodiriy, G'afur G'ulom, Oybek, Abdulla Qahhor kabi san'atkorlarning ijodiy va insoniy qiyofalarini to'liqroq, teranroq anglashimizga yetaklaydi, ularni hayajonlantirgan qahramonlarni asosliroq tushunishga, ijodiy

¹ Очил Тоғаев. Публицистика жанрлари, Т., "Ўқитувчи", 1976, 62-бет.

laboratoriyalariga, mashhur asarlarining yaratilish jarayoniga ko'proq kirib borishga, ijodiy tajribalaridan saboqlar va ibratli xulosalar chiqarishga imkoniyat tug'diradi.

“Sen elimning yuragida yashaysan”, “Abdulla Qahhor zamondoshlari xotirasida”, “Oybek zamondoshlari xotirasida”, “Mirtemir zamondoshlari xotirasida”, “Ustozlar davrasida” (Nosir Fozilov) kabi o'nlab to'plamlarning vujudga kelishi – san'atkorlar haqidagi qimmatbaho tarixiy hujjatlardir, qalb so'zlaridir, baholaridir. Ularning barchasi muayyan san'atkor qiyofasini tasavvurda jonlantirishda mutaxassislar va ixlosmandlar uchun bebahodir.

Tayanch tushunchalar

Adabiy turlar va ularning predmetlari. Epos, lirika va dramaning 1) muallifning hayotga munosabati; 2) “Vaqt hissi”, 3) Hajmi va tashqi ko'rinishi; 4) Xarakter; 5) Syujet; 6) Badiiy til jihatidan farqli qonun-qoidalari. Janrlar. Epik tur janrlari. Epos, roman, doston; qissa, povest, poema; ballada, masal, latifa, xanda, hikoya; ocherk, felyeton, xotira.

Adabiyotlar:

1. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari, T., «O'zbekiston», 2002, 459 -477- betlar.
2. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish, T., A. Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 2004, 166-181-betlar.
3. H. Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi, T., A. Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 2004, 208-224-betlar.

Mavzu: Lirikaning janrlari

Reja:

1. Lirikaning kichik janrlari (fard, musallas, ruboiy, tuyuq, to'rtlik)
2. Lirikaning o'rtacha janrlari (g'azal, marsiya, ashula, qo'shiq, sonet)
3. Lirikaning yirik janrlari (tarji'band, tarki'band)

“Kishini mashg'ul etgan, to'lqinlatgan, shodlatgan, qayg'uga solgan, zavqlantirgan, hayajonlantirgan nima bo'lsa, qisqasi, subyektning ichiga nima kirsam, unda nima paydo bo'lsa, shularning barchasini lirika o'zining qonuniy boyligi kabi qabul qiladi” (V.Belinskiy, 184-b). Demak, lirik asar shoirning sezgi mevasi, bir oniy ilhomining natijasi, bir zumda “pishib” yetilgan poetik fikr va tuyg'usining ifodasidirki, ularning ko'pi sarlavha (nom)siz bo'ladi, birinchi misra yoki radif nomi bilan nomlanadi:

“Bu narsa - ta'riflash uchun mazmuni tutqich bermaydigan, muzika sezgisi kabi, lirik asarning xossasidir” (V.Belinskiy, 189-bet). “Uni na aytib berish va na izoh qilish mumkin; lekin uni shoir qalamidan qanday chiqqan bo'lsa, xuddi shunday o'qib berish bilan ikkinchi odamda ta'sir qoldirish mumkin; agarda uni so'z bilan aytib berilsa yoki prozaga aylantirilsa, u qanotlari chiroyli rang-barang kapalak hozirgina ichidan uchib ketgan xunuk, o'lik bir chag'anoqqa aylanadi... bu narsa shuning uchun ham qiyinki, sof lirik asar go'yo bir kartinaga o'xshaydi, lekin unda muhim narsa kartinaning o'zi emas, u bizda uyg'otgan sezgidir” (V.Belinskiy, 141-142 betlar); bu sezgilarning turli-tumanligini o'zida jamg'argan va ularni voqye qiluvchi lirik tafakkurning janrlari ham xilma-xildir; R.Orzibekovning hisoblashicha, birgina mumtoz o'zbek she'riyatida 30 ga yaqin lirik janr va shakllar (R.Orzibekov. O'zbek she'riyati janrlari. SamDU nashri 1998, 10-bet)bor... Bular:

Debocha, nazira, faxriya, marsiya, soqiynoma, qasida, ta'rix, bag'ishlov, hasbi hol; madhiya, qo'shiq, ashula, alla, lapar, yor-yor; mushoira, shiru-shakar, muvashshah, g'azal, tuyuq, ruboiy, fard, masnaviy, mustazod, sonet, tarjeband, tarkiband; to'rtlik, musallas, murabba, muxammas, musaddas, musabba, musamman, mutassa, muashshar va h.

Bularning hammasi ham o'zining muayyan janriy xususiyatlariga ega; katta – kichikligidan qat'i nazar bo'lishi mumkin bo'lgan hayotning barkamol va betimsol obrazini – san'atning buyuk asarlarini voqye qilgandirlar; ularning ba'zilarini o'rganishning o'ziyoq, mulohazalarimizni isbot etadi.

A.Lirikaning kichik janrlari

Fard(arabcha so'z bo'lib, yakka, yolg'iz, toq ma'nolarini beradi) “shoir tomonidan ma'lum mavzu va g'oyaviy maqsadda ijod qilingan mustaqil she'riy baytdir. Fard bir bayt hajmidagi, shaklidagi

she'riy asardir. Unga berilgan janr atamasi ham baytning yakkaligiga asoslanadi. Binobarin, baytning yakkaligi uning janriy belgisini ham anglatadi. Shu nomning lug'aviy, istiholiy ma'nosida uning ixcham, o'ta mo'jaz she'r shakli ekanligi ham anglashib turiladi: qisqalik va siqqlik unda chuqur mazmunni, pandu hikmat va donolikni ifodalashni taqozo etadi" (R.Orzibekov. O'zbek she'riyati janrlari va poetikasi, II kitob, Samarqand, SamDU nashri, 1999, 4-bet):

*Haq yo'linda kim senga bir harf o'qitdi ranj ila,
Aylamak oson emas haqqin ado ming ganj ila.
(Alisher Navoiy)*

Fardni "mufradot", "fardiyot" deb ham yuritadilar. Turkiyalik olim Tohirul Mavlaviy, bir bayt qofiyadosh bo'lsa (yuqoridagidek) "musarra", qofiyadosh bo'lmasa (pastdagidek) "fard" deb yuritadi.

Xalq og'zaki ijodida bu shakl "maqol", "matal", "hikmat", "otalar so'zi" nomlari bilan yuritilgan:

*Dunyo chamanining bulbulisen,
Gul shoxida oshiyon etib ket.
(Nodira)*

*Ikki nafarning ovqati uch nafarga yetadi.
Yaxshi odamning mehmoni ko'p bo'ladi.
(“Otalar so'zi”)*

*Bo'lar odam yoshida bosh bo'lar,
Bo'lmas odam qirqida ham yosh bo'lar
(“Amir Temur o'gitlari”)*

*Bilagi zo'r birni yiqar,
Bilimi zo'r mingni yiqar.
(Maqol)*

Musallas (arabcha so'z, ma'nosi uchlik, uchlama) mumtoz poeziyamizda kam yaratilgan. "Bu shaklning kam qo'llanilganining sababi 1-2 juft misradan keyingi 3- misraning qofiya jihatidan toq bo'lishidir (aab). Bu holat esa she'rda notamomlikka, fikriy uzilishga sabab bo'lishi mumkin" (R.Orzibekov. O'zbek she'riyati janrlari, 52-bet) deb asoslash noo'rindir. Bizningcha, uning asosini davr va odamlar ehtiyojidan izlash to'g'riroq bo'lgan bo'lardi. Musallas Yevropa adabiyotida "tersina" (it. uchlik), bugungi poeziyamizda "uch chanoq" deb yuritiladi. Unda poetik olamning obrazi to'liq ifodasini topa oladi; bugungi "tezkor" zamonda kishilarning murakkab, ziddiyatlarga to'la, shiddatkor, betakror ruhiy dunyolarini borlig'icha namoyon etishga qodir kuch-mo'jiza bor. Unda olam mohiyatining, tuyg'ular mag'zining falsafasi ifodasi, bu ifodaning eng nozik va judayam ixcham jonli surati mujassam:

*Hyech bir inson anglamas bizni,
Itdek tepib o'tar kiborlar,
Eh, naqadar baxtsizdir ular.*

Rauf Parfi O'zturkning bu asaridagi poetik falsafani faqatgina uchlik real ifodalay oladi, uni boshqacha (ruboiy, to'rtlik, muxammas...va h.) janrlar kashf eta olmaydi. Bu fikrning isbotini Rauf Parfi, Vosit Sa'dulla, Anvar Obidjon kabi shoirlarning yetuk uchliklarida ko'rsa bo'ladi.

Ruboiy(ar. - to'rtlik) – "ikki baytli she'r"(Qabul Muhammad) bo'lib, uning yuzaga kelishiga, xalq she'riyatidagi to'rtliklar asos bo'lgan" (B.Sarimsoqov, N.Hotamov). Aruz hukmronlik qilgan davrlarda "hazaj bahrining "ahram" va "ahrab" shajaralaridagi 24 sho'bada yaratilgan... uning yetakchi janr belgisi – undagi chuqur mazmunni hazaj bahri vaznlarida ifodalash" (R.Orzibekov) sanalgan.

“Odatdagi ruboiyning birinchi misrasi tezis, ya’ni shoir keyin isbot etishi lozim bo’lgan fikrning da’vo shaklida o’rtaga tashlashidir. Ikkinchi misra antitezis, avvalgisiga zid, uning aksidek jaranglaydi. Biroq, dastlab qo’yilgan tezisning isbotiga xizmat qiladi. Uchinchi misra qofiyasiz bo’lib, moddai ruboiyya deb ataladi. Shoir xulosa chiqarishga tayyorlanar ekan, bu guyo asosiy maqsadga, xulosaga olib keluvchi ko’prik burchini o’taydi. Nihoyat so’nggi misra, maqsadni ochiq, ravshan aytib tugatilishi sintezdir. Ruboiy, to’rt misraga sig’dirilgan butun bir she’riyat dunyosi, insonning g’oyat xilma-xil va juda boy fikr-hislari, “qalb dialektikasi”ning ajoyib tarjimonidir” (M.Yunusov. Barhayot an’analar, T., 1969, 77-bet).

Ruboiy qofiyalanishga qarab ikki xil bo’ladi. Agar u a-a-b-a tarzida qofiyalansa **xosiy ruboiy**, - a-a-a-a tarzida qofiyalansa **taronai ruboiy** deb yuritiladi.

Bugungi poeziyamizda ham ruboiylar ko’plab yaratilmoqda “... inson hayotida, ichki kechinmalarida yuz bergan eng teran va keskin momentlardagi mulohaza va fikrlarni quyma satrlarda gavdalandirishi” (A.Hayitmetov. Navoiy lirikasi, T., “Fan”, 1961, 186 bet) va uning falsafiy mohiyatini g’oyatda chuqur va qabariqli, ixcham va lo’nda aks ettirish hazaj bahridan keyingi yetakchi belgiga aylandi.

*Shoiralar majlisi - hislar to’foni,
O’tkir tuyg’ularning tinmas bo’roni,
Unda olam tirik, ona-Yer uyg’oq,
Unga erisholmas dunyo sultoni.*
(To’lan Nizom. “Uch yuz uch ruboiy”.)

Ular (bahr va falsafiylik)ning birbutunligi, ayniqsa, Umar Xayyom ruboiylarida go’zal ifodasini topgan. Xayyom mayni - Allohni ulug’laydi, undan boshqa ishonchi ham, umidi ham, hamdami ham yo’q. Uning faryodi ham, tug’yoni ham, baxti ham, baxtsizligi ham-o’zligining mohiyati falsafasiga aylanib, quyma satrlarda jilolanaveradi. Ha, “Xayyom ruboiylari foni bandaning javobsiz faryodlaridir” (A.Muxtor).

Quloq tuting-a:

*May ichsang, oqilu dono bilan ich,
Yoki bir gul yuzli zebo bilan ich.
Oz-oz ich, goh-goh ich, ham yashirin ich,
Ezma, rasvo bo’lma, hayo bilan ich.*

Yoki:

*Ichganda, aqldan begona bo’lma,
Es jo’yib, jahlg sen xona bo’lma.
Istasang qizil may halol bo’lishin,
Hyech kimni ranjitma, devona bo’lma.*

Tuyuq (ar. – tushlash, tuymoq) – lirikaning o’ynoqi, shoirning so’z san’atini yaqqol ko’rsatuvchi janrdir. Uning tadqiqotchilaridan R.Orzibekovning ta’kidlashicha, tuyuq “to’rt misradan iborat mustaqil va to’liq ma’noga ega bir butun asar ekanligi; 2) ko’proq a,a,b,a ba’zan a, a, a, a shaklidagi qofiyalanish; 3) xuddi ruboiydagi singari tezis (1-misra), antitezis (2-misra), moddai tuyuq (3-misra) va sintez (4-misra) kompozitsiyasiga ega bo’lishi va nihoyat 4) murabba’ she’rlaridan farqli o’laroq so’nggi misralarda shoir taxallusining ko’rsatilmaligi kabi xususiyatlari bilan ruboiylarga o’xshasa ham, ammo o’ziga xos yagona vazn-“ramali musaddasi maqsur” (foilotun foilotun foilun)da yozilishi va shu “vazn bilan o’z badaniga noz libosini kiyishi”(A.Jomiy) aksar qofiyalarining tajnisli so’zlardan iborat bo’lishi bilan farq qiladi”(R.Orzibekov. O’zbek she’riyati janrlari, Samarqand, 1999, 98-bet).

Tuyuqlar tajnis san’atining ishtirok etishi yoki etmasligiga ko’ra 1) tajnisli va 2) tajnissiz tuyuqlarga bo’linadilar. Garchi bitta vaznda yozilishi shartligi – uning imkoniyatlarini cheklasa-da, shoirning omonimlardan foydalanish mahoratini to’liq namoyon etishi bilan ardoqlidir.

Jumladan,

G’am yuki to qomatim yo qilmadi,

*Ohim o'tig'a falak yoqilmadi,
Qilmadi rahmi mango, xud o'zgaga
Bilmadimkim, qildimu yo qilmadi.*

Ogahiyning tuyug'idagi qofiya shaklan bir xil, mazmunan uch ma'noga ega bo'lgan "yo qilmadi" so'zi asosiga qurilgan, birinchi misrada-qomatni egmadi, g'am yukida qomatim bukilmadi ma'nosida, ikkinchi misrada - ohim o'tidan falak yonmadi ma'nosida, to'rtinchi misrada – qilmadi ma'nosida qo'llanilgan.

To'rtlik – ruboiy va tuyuq janri talablari(vazni)ga javob bermaydigan to'rt misralik barcha she'riy asarlarni to'rtlik(qorishiq) janri deb yuritish asoslidir. To'rtliklarning mavzu va mundarijasi – hayotning barcha jihatlarini qamrab oladi; ularda bu jihatlar siqiy tarzda poetiklashadi:

*Xalqqa ayting, men aslo o'lganim yo'q,
Yov qo'liga taslim ham bo'lganim yo'q.
Men elimning yuragida yashayman,
Erk deganning tilagida yashayman.*

(Hamid Olimjon)

Mazkur "qorishiq janr"ning Jamol Kamol aytgandek, asosiy belgilari bor. "Bular: a) lirik ifodaning erkin parvozi; b) kechinmalar doirasiga tushgan eng uvoq mayda-chuydalarning ham shu ondayoq qayd etilishi v) bevosita nutq-monolog bilan chuqur suvrat-tasvirlarning almashinib turishi; g) vazn va mulohazalarning erkin qo'llanishi kabi xususiyatlardir"¹.

*Orzum shul, o'chmasin yongan charog'ing,
Yulduzday nur sochsin chashming-qarog'ing.
Magar chinor bo'lsang chinorday yasha,
Bevaqt uzilmasin biror yaprog'ing.*

(Abdulla Oripov)

Ko'rinadiki, bu xil to'rtliklar – "universal"lik xususiyatini kasb etadi va uning tarixi – xalq og'zaki ijodidan to hozirga qadar yaratilgan to'rtliklarning barchasini o'z ichiga oladi.

B.Lirikaning o'rtacha janrlari

G'azal (arabcha so'z, ma'nosi "Ayollarga sevgi va munosabat izhor qilish") asosan ishq – muhabbatni kuylovchi, muhabbat kabi judayam qadimiy, doimo yangi bo'lgan lirik she'rdir. G'azal mavlono Fuzuliy ta'biricha, "Shoir qudratini bildiruvchi, hunarning guli- gulistoni"dir, Mavlono Vohid Abdulla nazdida "Qalb qonidan ochilgan lola"dir.

G'azal aruzda ikki misrali bayt usulida yoziladi. Uning birinchi bayti "matla'" ("boshlanma") deb yuritiladi va undagi ikki misra qofiyadosh (a,a) bo'ladi. Keyingi baytlarning ikkinchi misralari matla'ga qofiyadosh (ba, va, ga, da ... va h.) bo'ladilar. G'azalning oxirgi-xulosaviy bayti "maqta'" ("tugallanma") deb yuritiladi va unda g'azal muallifining ismi yoxud taxallusi ("qutilish, xalos bo'lish") qo'llaniladi. G'azalda, ko'pincha, qofiyadan so'ng radif keladi.

G'azal 3 baytdan 19 baytgacha bo'lishi mumkin. Uning mumtoz shakli 7 baytdir. Jumladan, Alisher Navoiyning "Xazoinul maoniy" devonidagi 3244 asardan 2600 tasi g'azal bo'lib, ularning 1774 tasi 7 baytlidir. Ushbu ta'kididan ko'rinadiki, g'azal mumtoz adabiyotimizda janrlarning sardori bo'lib kelgan. Qofiyalanish tartibiga ko'ra g'azal: 1) oddiy (a-a, b-a, v-a, g-a...), 2) husni matla' (a-a, a-a, b-a, v-a, g-a...), 3) zulqofiyatayn (a-a, b-b, v-v, g-g...), 4) zebqofiyatayn (a-a, a-a, a-a, a-a...), ga, g'azal-mushoira, g'azal-chiston, g'azal-nazira, g'azal-muvashshah, g'azal-musajja', g'azal-qit'a ko'rinishlariga ega bo'lgan.

*Dunyoga kelib loyiga bilmay **bota** qoldim,
Darmon yo'qidin zahri balosin **yuta** qoldim.*

¹ Қаранг: Т.Бобоев. Адабиётшуносликка кириш, Т., "Ўқитувчи", 1979, 226-бет.

*Ko'rdim men oni dushmani ruhu tan ekandur,
Lo o'qi bilan ikki ko'ziga **ota** qoldim.*

*Mayxonaga kirdim, bila qoldim kuyarimni,
Masjidga kirib zohidi yaxdek **qota** qoldim.*

*Zohid, menga bir shishada may, senga namozing,
Ming taqvini bir kosai mayga **sota** qoldim.*

*Vahdat mayini piri mug'on ilgidin ichtim,
Mansur kabi boshimi dorg'a **tuta** qoldim.*

*To telbalig'im shuhrati olamni tutubdir,
Bir jilvasig'a ikki jahondin **o'ta** qoldim.*

*Ayb etmangiz bu Mashrabi bexudni yoronlar,
Naylayki, bu g'urbat ko'chasidin **o'ta** qoldim.*

Marsiya(arabcha so'z, ma'nosi "Biror shaxsning vafoti munosabati bilan uning xotirasiga bag'ishlab yozilgan motam she'ri") biror mashhur kishi vafoti munosabati bilan og'ir yo'qotishni, g'am-alamni, hasratu iztirobni kuylovchi asardir. U xalq og'zaki ijodida "yig'i" deb yuritilgan va unda o'limdan, bevafo dunyodan shikoyat qilingan. Bugungi marsiyalarda esa vafot qilgan buyuk shaxsning e'zozli ishlari ulug'lanadi, xalqning yo'qotishdan topgan alamli iztirobi kuylanadi; marhumning bajarishga ulgurmagan ishlarini davom ettirishga chorlaydi. Birgina jumla bilan aytganda, odamiylik o'lmasligini, uni boyitish har bir insonning vazifasi ekanligini – pafos darajasiga ko'taradi.

Zulfiyaning "Sog'inganda", "Bahor keldi, seni so'roqlab", Abdulla Oripovning "Onajon", "Alvido, ustoz", "Sorlochin uchdi", Dushan Fayziyning "Umr suvday oqar", Vohid Abdulloning "Yuzidan nur tomardi", Farruh Hamroyevning "Nuriddin Shukur marsiyasi", Nodir Jonuzoqning "Ustoz", Sa'dulla Hakimning "Yolg'on-shoir o'limi" marsiyalari yuqoridagi fikrlarimizning isboti bo'la oladi.

Mana, aytilganlarning eng so'nggisi:

*Rayhon qolur, gul qolur
Evoh, o'tar Muhammad,
Oshiq ko'ngil tul qolur,
O'rta ketar Muhammad.*

*Erka kiyikni endi
Kim suyadi erkalab.
Hayron ko'zi g'am to'la
Jayron ketar Muhammad?*

*Yurtim deya kuyganni
Kuyib-yonib suyganni,
Xirad to'nin kiyganni*

Kim unutar, Muhammad?

*Oy porlar o'sha-o'sha,
Yulduzlar qo'sha-qo'sha,
Nur yog'ilgan tinch go'sha,
Tonglar otar Muhammad.*

*Er ulug'lar elini,
Yolg'on-shoir o'limi.
Muhammadning yo'lini
Yana tutar Muhammad.*

Ashula (yakka xonanda, guruh yoki xor ijro etadigan vokal asar; qo'shiq) to'rt misradan iborat band tuzilishigi ega bo'lib, unda parallelizm keng qo'llaniladi, ya'ni to'rtlikning birinchi ikki misrasi ramziy obrazlar asosiga qurilsa, keyingi ikki misrada asosiy maqsad ifodalanadi. Birinchi ikki misra asosiy maqsad ifodalangan keyingi ikki misrani isbotlashga, aynan shunday bo'lishiga shubha qoldirmaslikka xizmat qiladi:

*Qaldirg'och qora bo'lur;
Qanoti alo bo'lur.
Yoshlikda bergan ko'ngil
Ayrilmas balo bo'lur...*

*Boshimdagi ro'molim
Gul shoxiga ilindi.
Bevafo yorga qarab
Yurak bag'rim tilindi.*

Qo'shiq (1.Vokal musiqiy asar, ashula; 2.Lapar, terma) ham ashula kabi eng qadimiy janrdir. Unda ham so'z, musiqa, raqs birlashadi. Ashuladek hayotning hamma jarayonlari (to'y, aza, bayramlarda, mehnat qilish, hordiq olish paytlarida ham)da kishilarga hamrohlik qiladi, dardu hasratlarni, shodligu quvonchlarni, orzu-armonlarni (qo'yingki, insonga xos barcha kechinmalarni) voqye qiladi, musiqiyiligi va ohanraboligi bilan barcha qalblarni zabt etadi, qalb torlarini chertib, kechinma va tuyg'ularga ezgulik jilosini beradi, harakatga yetaklaydi, hayotni sevishga, ardoqlashga, e'zozlashga chorlaydi.

Deyarli barcha nazariy adabiyotlarda, hattoki "O'zbek tilining izohli lug'ati"da ashula va qo'shiq (so'zlari) farqlanmagan. Holbuki, ashuladagi biz ta'kidlagan yuqoridagi xususiyatlar qo'shiqda uchramaydi. Unda ifoda etilayotgan his-tuyg'ular mantiqiy izchillikka bo'ysinadi. Birinchi misra (bayt)ni ikkinchi misra (bayt), ikkinchi misra (bayt)ni uchinchi misra (bayt)... to'ldirib boradi. Bu xususiyat g'azal, marsiya, lapar, yor-yor, alla kabi janrlarga ham xos bo'lgani (aslida bu xususiyat lirikaning deyarli barcha janrlariga tegishlidir) va yaqqol ko'zga tashlangani uchun, ularni qo'shiq qilib kuylash odat tusiga kirgandir. Ana shu asoslarga suyanib, adabiyot qo'shiq (aslida xirgoyi)dan boshlangan, desak mumkindir.

Bugungi adabiyotimizda Muhammad Yusuf, Oxunjon Hakimov, Normurod Narzullayev, Xosiyat Bobomurodova kabi ko'plab qo'shiqchi shoirlar bor. Ularning serzavq qo'shiqlaridan biri – Xosiyat Bobomurodovanning "Vatan yagonadir" asari hisoblanadi:

*Derlar shirin so'zning gadolari ko'p,
Yonib turgan ko'zning adolari ko'p,
Yurtlar bor, hattoki xudolari ko'p,
Vatan yagonadir, Vatan bittadir...*

*Nega uchgan qushlar qaytadi bot-bot,
Qozig'iga izlab kelur uchqur ot,
Dunyoda bor bo'lsin mehr-oqibat,
Vatan yagonadir, vatan bittadir!*

*Vatan, deb vatandan ketganlar aytsin,
Sog'inch yoqasidan tutganlar aytsin,
Pushaymonlig' zahrin yutganlar aytsin:*

Vatan yagonadir, Vatan bittadir!

*Birov bor-onasin tashlab ketadi,
Birov bor-bolasin tashlab ketadi.
Ammo Vatan tashlab ketmas hyech qachon,
Vatan yagonadir, Vatan bittadir!..*

Sonet (ital sonare –jaranglamoq) 14 misradan iborat bo'ladi: uchta to'rt misralik va bitta ikki misralik banddan, ba'zan esa ikkita to'rt misralik, ikkita uch misralik banddan tashkil topadi. Birinchi ikki band-dastlabki qism –“katren” (fr. quatrain – to'rtlik), yakunlovchi qism – “terset”(lat. Tres-uchlik) deb yuritiladi va ular g'oyaviy-kompozision jihatdan o'zaro bog'lanib, yaxlitlikni yuzaga chiqiradi. Sonetda fikr g'oyatda siqiq, ta'sirchan tarzda voqye bo'ladi. Oxirgi bandgacha fikr izchil rivojlanadi yoki uning qirralari detallashtiriladi – bor bo'y-bastining mohiyati ochilgandan so'ng, eng so'nggi bandda poetik fikrga yakun yasaladi.

I.Bexer sonetni badiiyatning eng yorqin dialektik ko'rinishlaridan biri; dastlabki to'rt misrasini tezis sifatida birinchi katren, keyingi to'rtlikni antitezis tarzida ikkinchi katren, so'nggi ikki uchlikni sintez deb yuritishni tavsiya qilsa, A.Muxtor uni – she'riyatning olifta kamzuli, deydi. Sonetlar dastlab Italiyada (XIII-XIV asrlar) paydo bo'lgan, Dante, Petrarka, keyinroq Mekelenjelo; V.Shekspir (Angliya), Miskevich(Polsha), Derjavin, A.S.Pushkin, Shchipayev (Rossiya) ijodlarida sonetning go'zal namunalarini yaratilgan. O'zbek adabiyotida sonetlarning namunalarini Usmon Nosir, Maqsud Shayxzodalar tomonidan yaratildi. Barot Boyqobilov 700dan ortiq sonetlar bitdi, uning ijodida sonetlar guldastasi yuzaga keldi. **Sonetlar gulchambari-magistral** (gr. magistralis-boshqaruvchi) **15 sonetdan** (210 misradan) **iborat bo'ladi**. Birinchi sonetning oxirgi misrasi bilan ikkinchi sonet boshlanadi. Ikkinchi sonetning oxirgi misrasi bilan uchinchisi boshlanadi. Shu tariqa 14 ta sonet yaratiladi va 15chi magistral sonet 14 sonetning birinchi misralaridan tuziladi. Oxirgi misra esa o'z navbatida birinchi misrani takrorlash bilan tugaydi. Muhammad Ali, Rauf Parfi, Mirzo To'ra, Ibrohim Yusupov kabi ijodkorlar ham ko'plab sonetlar ijod etdilar. Ularda falsafiylik, “yombi”lik - original fikrlar chuqurlasha boshladi, katren va tersetlarning vobastaligidan so'nggi band uchun zarur bo'lgan poetik xulosalar chiqarish san'ati rivoj topdi.

O'zbek sonetlarining eng go'zallaridan biri Cho'lponing “Men va boshqalar” (O'zbek qizi og'zidan) asaridir:

*Kulgan boshqalardir, yig'lagan menman.
O'ynagan boshqalar, ingragan menman.
Erk ertaklarini eshitgan boshqa,
Qullik qo'shig'ini tinglagan menman...*

*Boshqada qanot bor, ko'kka uchadir,
Shoxlarga qo'nadir, bog'da yayraydir.
So'zlari sadafdir, tovushi naydir,
Kuyini har yerda elga sayraydir.*

*Menda-da qanot bor, lekin bog'langan...
Bog' yo'qdir, shox yo'qdir, qalin devor bor.
So'zlari sadafdek, tovushi naydek
Kuyim bor... uni – da devorlar tinglar.
Erkin boshqalardir, qamalgan menman,
Hayvon qatorida sanalgan menman.*

V.Lirikaning “yirik” janrlari

Hajm kengligi jihatidan tarji'band, tarkibband, soqiynoma va qasidalar lirikaning yirik janrlari sanaladi. Jumladan, tarji'bandlar 16-24 misrali 5-10 band (Masalan, Alisher Navoiyning bir tarji'bandi har biri 10 baytli 10 banddan iborat. Bu degani 200 misradir)dan, tarkibbandlar 16 misrali bir necha bandlardan tashkil topadi. Ular mumtoz adabiyotimizda ham ko'p uchramaydi. Jumladan "Xazoyinul maoniy"dagi 3244 asarning to'rttasi tarji'band, bittasi tarkibbanddir, ikkitasi qasida va bittasi soqiynomadir.

Tarji'band (arabcha so'z, ma'nosi: banddagi takror) "asosan bir baytning har band oxirida aynan takrorlanib (tarji') kelishi bilan xarakterlanuvchi she'r bo'lganligi uchun shu takrorlanuvchi bayt "vosita bayt", "bosh bayt", "vosila bayt" deb yuritiladi va masnaviy shaklida (aa,bb,vv) qofiyalanadi. Chunki bandlardagi boshlang'ich baytning qofiyasi aa-dir, navbatdagi baytlarda esa g'azallardagi qofiyalanish usuliga o'xshab faqat ikkinchi misralar qofiyalanadi va ular oxirgi bosh baytgacha shu holda davom etadi. Har band oxirida, muayyan tarzda takrorlanib turuvchi baytda shoir aytmoqchi bo'lgan g'oyaviy muddao, asosiy fikr ta'kidlanadi va o'quvchi diqqati doim shu baytdagi xulosaga qaratib boriladi" (R.Orzibekov, O'zbek she'riyati janrlari, S., 1998, 112-bet).

"Badoye' ul-vasat" (A.Navoiy)dagi tarji'bandning har (jami 7 band) bandi 8 baytdan iborat bo'lib, har band oxirgi:

*Yodingni qilay harifi majlis
Fikringni etay ko'ngilga munis*

bayti takrorlanadi. Tarji'bandning oxirgi bandidagi tarji'bayt (vosita bayt)dan oldin shoirning taxallusi ham ba'zida ko'rsatiladi, ba'zida ko'rsatilmaydi. Aytilganlarni to'liq anglash uchun, ushbu tarji'bandning birinchi va so'nggi bandlarini qayd etamiz. Uning birinchi bandi:

*Ey kirpiki neshu ko'zi **xunxor**,
Jonimni necha qilursen **afgor**.*

*La'ling g'amidin ko'ngulda erdi,
Har qonki sirishkim etti **izhor**.*

*Hayhotki, hajring ilgidindur
Jonimda alam, tanimda **ozor**.*

*Yuzungni ko'rub meni ramida,
Ishq o'tig'a bo'lg'ali **giriftor**.
Sen erding majlisim harifi
Kim, yedi hasad sipehri **g'addor**.*

*Yuz hasrat ila meni ayirdi
Vaslingdin, ayo, xujasta **diydor**.*

*Emdiki firoq aro tushubmen,
Topquncha yana harif, yo **yor**.*

***Yodingni qilay harifi majlis
Fikringni etay ko'ngulga munis.***

Uning so'nggi(yettinchi) bandi:

*Ey kishvari husn uzra **hokim**,
Xo'blar bori hazratingda **xodim**.*

Buzdung bu ko'ngulni lojaram mulk –

Vayron bo'lur, o'lsa shoh **zolim**.

Hijron meni chunki o'lturur zor,
Sen ham madad etmaging ne **lozim**.

Har nechaki beinoyat o'lub,
Qilding meni begunoh **mujrim**.

Ummid budurki, yona tengri
Qilsa meni maqdamingg'a **azim**.

Iqbol kebi turub qoshingda,
Bo'lsam yana xidmatingg'a **jozim**.

Vaslingda g'azal tafakkur aylab,
Unutg'amen ushbu **baytnikim**.

Yodingni qilay harifi majlis,
Fikringni etay ko'ngulga munis.

Tarkibband(arabcha so'z, ma'nosi: bandni biriktirish) qofiyalanishi va kompozision tuzilishi jihatidan tarji'bandga o'xshaydi. Faqatgina tarkibbandda aynan takrorlanuvchi bayt bo'lmaydi, balki har bir band oxirida yangi va mustaqil qofiyaga ega bo'lgan vosila bayt ishlatiladi, u go'yo har bandga xulosa yasaydi.

Alisher Navoiy yaratgan birgina tarkibbandning ikki (jami 7 band, har bandi 8 bayt) bandini keltirsak, mulohazalarimiz isbot topadi:

Manga zulm o'ldi falakdinki chu bo'ldung **bemor**,
Kerak erdiki men o'lsam boshing uzra **g'amxor**.

Sharbating ezsam edi shirai jonim qo'shubon,
Ichururga qilibon jahd nekim mumkin **bor**.

Ham g'izo men kerak erdiki tutib ollingda,
Rag'bat aylarga desam erdi muloyim **guftor**.

Gah boshingni tuzatib, goh ayoqingni yopib,
Evrulub boshinga farzandlig' aylab **izhor**.

Gar qazo yetsa qilib ho'y ila olamni qora,
Yoqa yirtib etibon tosh ila ko'ksimni **figor**.
Navhalar tortibu na'shing ko'tarib egnimga,
Bosh yalang aylabu bexudlug' etib **majnunvor**.

Tark etib olam ishin qabring uzra sokin o'lub,
Ko'rsatib elgaki ne nav' kerak ermish **yor**.

Chora yo'qtur chu bu nav' ermas ekandur taqdir,
Mumkin ermas kishi taqdirg'a bermoq tag'yir.

Do'stlar, dahr vafosini **xayol** aylamangiz,
Burju kohig'a tama' g'ayri **zavol** aylamangiz.

*Turfa mahbub durur umru vafosi yo'q aning,
Andin istarg'a vafo fikri **mahol** aylamangiz.*

*Har kishi komil erur, bas ang'a haq bandalig'i,
Mundin o'zga tama'i kasbi **kamol** aylamangiz.*

*Yo'q jamol ichra vafo husnig'a dog'i bunyod,
G'arroi husn bo'lib arzi **jamol** aylamangiz.*

*Olami foni uchun ranju mashaqqat chekmang,
Mol uchun g'am yemangiz, fikri **manol** aylamangiz.*

*Ishq dardig'a Navoiy kebi mag'rur o'lmang,
O'zni har mahvash uchun shifto **hol** aylamangiz.*

*Turk piri kebi olamdin etakni silking,
Do'stdin g'ayri tamannoi **visol** aylamangiz.*

*To salomat bu xatar manzilidin solib kom,
Ma'mani vaslg'a bo'lg'ay tuta olmoq orom.*

Tayanch tushunchalar

Lirika. Uning kichik janrlari – fard, musallas, ruboiy, tuyuq, to'rtlik. Lirikaning o'rtacha janrlari – g'azal, marsiya, ashula, qo'shiq, sonet. Lirikaning “yirik” janrlari – tarji'band, tarkibband.

Adabiyotlar:

1. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari, T., «O'zbekiston», 2002, 477-512- betlar.
2. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish, T., A. Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 2004, 182-191-betlar.
3. H. Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi, T., A. Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 2004, 225-238-betlar.

Mavzu: Dramatik tur

Reja:

1. Teragediya, komediya, drama janrlari
2. Melodrama, monodrama, intermediya, libretto

Dramatik turda hayot va insonlar o'rtasidagi munosabatlar ifodasi tomoshabin ko'z o'ngida, muayyan sahna vaqti ichida **harakatda** sodir bo'ladi, shu sabab unda so'z va sahna san'ati birlashadi, birbutunlik kasb etadi.

Faqat harakat jarayonidagi g'oyalar kurashi aniq, yorqin, keskin, tomoshabinni larzaga soladigan tarzda ifodalanadi; bu o'z navbatida hayot qa'ridagi va inson ruhiyatidagi dramatik ziddiyatdan kelib chiqadi. Bu ziddiyatning turli-tuman xarakteri, ya'ni dramatismga to'liq voqea-hodisalar va xarakterlarning ko'p qirraligi ko'plab dramatik janrlar(ularning hammasini “pyesa”- “birbutun”, “ulush”deb yuritish odati ham hayot)ning tug'ilishiga sabab bo'lgan. Ular quyidagilar: tragediya, komediya, drama, tragikomediya, melodrama, insenirovka, intermediya, monodrama va sh.k.

A. Dramaning asosiy janrlari

Tragediya(yun. Tragos – echki(taka), ado - qo'shiq)da asosan ilohiy kuchlar va mifologik qahramonlar o'rtasidagi murosasiz kurashlar falsafasi, yuqori tabaqa vakillari (podshohlar, shahzodalar, qo'mondonlar, dohiylar, yo'lboshchilar, boshliqlar, yetakchilar)ning fojialari aks etgan.

Tragediya janrining xususiyatlari ham V.Belinskiy tomonidan yetarli asoslangandir. Ular quyidagichadir:

1. “Tragediyaning mohiyati... qalbning tabiiy jarayoni, maylning axloqiy burch yoki daf qilinmas bir to’siqlik bilan to’qnashuvidir... tragediya – qayg’uli tamosha! Agarda qon, o’liklar, xanjar, zahar tragediyaning odatdagi sifatlari bo’lmasa ham, lekin uning oqibati **harvaqt qalbning eng qimmatli umidlarining yemirilishi, butun bir hayot saodatining yo’qolivudir. Uning qora ulug’vorligi, uning buyuk azamatligi shundan kelib chiqadi: unda taqdir kuchi hukm suradi, uning mohiyati, asosi taqdir kuchidir**”.

2. Tragediya “asosida buyuk haqiqat, yuksak donolik yotadi. **Kurashda o’lgan yoki g’alabada halok bo’lgan qahramonga biz chuqur qayg’uramiz. Lekin bu kurashsiz, bu halokatsiz u qahramon bo’lmasligini, o’z shaxsiyati bilan abadiy substansial kuchlarni, jahonni va o’zgarmas borliq qonunlarni amalga oshira olmasligini bilamiz**”.

3. “Buyuk axloqiy vazifalarni hal qilish uchun taqdir eng asl ruhlarni, kishilik dunyosi boshida turgan yuksak ruhli shaxslarni, axloqiy dunyoning tiragi bo’lgan substansial kuchlarni o’zida gavdalantirgan qahramonlarni tanlaydi. **Faqat oliy tabiatli odam tragediyaning qahramoni yoki qurboni bo’la oladi; voqyelikning o’zida ahvol shunday**”.

4. “Har qanday tragediyadan **mash’um halokatni** yo’qoting, siz bu bilan uni buyuklikdan, butun ma’nodan mahrum qilasiz, buyuk asardan oddiy bir narsa yasaysiz, u birinchi galdayoq o’zining butun nafis kuchini yo’qotadi”.

5. “Tragediya ko’proq sun’iy asardir”. “Mana shuning uchun tarixiy shaxslarni buzib ko’rsatishga oz yo’l qo’yilsa ham; tragediyaning go’yo qat’iy huquqidir, bu uning mohiyatidan kelib chiqadi. **Tragediyachi o’z qahramonini ma’lum tarixiy vaziyatda ko’rsatishni istaydi: tarix unga vaziyat beradi, agar bu vaziyatdagi tarixiy qahramon tragediyasining ideyasiga muvofiq kelmasa, uni o’zicha o’zgartirishga u to’la huquqlidir**”.

O’zbek adabiyotida yaratilgan “Muqanna” (H.Olimjon), “Mirzo Ulug’bek” (Shayxzoda) tragediyalari ham V.Belinskiy fikrlarini to’liq isbotlaydi...

Komediya(yun. Comos-quvnoq kishilar(olomon) va oide-qo’shiq)da hayot voqea-hodisalari dramatik qahramonlarning kulguli fe’l-atvorlari, xatti-harakatlarida voqye bo’ladi. Bu xususiyati bilan u “tragediyaga tamoman qarshi...dir. Tragediyaning mazmuni buyuk axloqiy hodisalar olamidir, uning qahramonlari ma’naviy inson tabiatining substansial kuchlari bilan to’la bo’lgan shaxslardir, komediyaning mazmuni-aqliy zaruriyatdan mahrum tasodiflar, sharpalar dunyosi yoki bor kabi ko’rinib, haqiqatda mavjud bo’lmagan voqyelik hodisalaridir; komediyaning qahramonlari o’z ma’naviy tabiatining substansial (tub, mohiyat –H.U) asoslaridan voz kechgan odamlardir. Shuning uchun tragediyaning ko’rsatgan ta’siri ruhni qaltiraturvchi muqaddas dahshatdir; komediya ko’rsatgan ta’sir sho’x kulgudir... tragediya o’z hayotining tor doirasida faqat yuksak momentlarni, qahramon voqeasining shoirona momentlarini to’plasa, komediya har kungi hayotning oddiy ko’rinishlarini, uning mayda-chuydasini, tasodiflarini ko’rsatadi” (B.Belinskiy. Tanlangan asarlar. 204-bet).

Komediyaning mohiyati-komik konfliktga bog’liq bo’lib, unda “hayot o’z-o’zini inkor qiladi” (V.Belinskiy), ya’ni aslida xunuk, zararli, razil va nopok xulqli inson (mazmun) o’zini yaxshi, ilg’or, pok, odamiy qilib ko’rsatsa (shakl) yoki buning aksicha holatda bo’lsa, kulgu keltirib chiqaradi (Berdiali Imomov. Dramaturgik mahorat sirlari, T., G’afur G’ulom nomidagi Nashriyot-matbaa birlashmasi, 1991, 50-bet). Unda shoirning shaxsi faqat tashqi jihatdan ko’rinmaydi, - deb yozadi V.Belinskiy. – Lekin uning subyektiv mushohadasi yashirin fikr sifatida ko’p komediyada bevosita hozir bo’ladi, komediyada ko’rsatilgan hayvonlar va tasqara basharalar orqasidan sizga boshqa yuzlar, go’zal, insoniy yuzlar ko’ringanday bo’ladi, kulgusi sho’x xursandchilikni emas, alam va norozilikni ifoda qiladi... Badiiy komediyaning eng yaxshi namunasi Gogolning “Revizor” nomli asaridir(204-bet). O’zbek adabiyotida Hamza Hakimzoda Niyoziyning “Maysaraning ishi”, Abdulla Qahhorning “So’nggigi nusxalar”, B.Rahmonovning “Yurak sirlari”, Erkin Vohidovning “Oltin devor”, Said Ahmadning “Kelinlar qo’zg’oloni”, Abduqahhor Ibrohimovning “Zo’ldir” kabi asarlari ham komediya janrini rivojlantirish ishiga qo’shilgan hissalaridir.

Drama(yun. drame-harakat) atamasi keng ma’noda – dramatik turni, tor ma’noda – drama janrini bildiradi. Drama, V.Belinskiy asoslaganidek, tragediya bilan komediya o’rtasidagi janrdir, u ma’shum

falokatni ham, yumoristik va satirik kulguni ham talab qilmaydi. Balki hayot hodisalarini yuqori darajali tarzda, jiddiy holatda tasvirlaydi. “Dramada muhim narsa – uzundan uzoq hikoyalarning yo’q bo’lishidir, har bir so’z dramada harakat – amal bilan ifodalanishi lozim. Drama tabiatdan oddiy ko’chirmakashlik emas, ayrim sahnalarning, garchi ular go’zal bo’lsalar ham yig’indisi emas, drama ayrim, xos, yopiq bir dunyo bo’lishi kerak, unda har bir shaxs o’z maqsadiga intilib, faqat o’zi uchun harakat qilib, o’zi bilmasdan ham, pyesaning umumiy harakatiga yordam beradi, drama xayol, mulohaza orqali yopishtirilmasdan, balki fikrdan tug’ilgan bo’lsagina shunday xarakterga ega bo’ladi” (V.Belinskiy, 207-bet).

Dramaning qahramoni ko’pincha hayotdagi oddiy kishilar, ularning dramalizmga to’la qismatlaridir. Ularning taqdirilarida ro’y beruvchi jiddiy konfliktlarning oqilona bartaraf qilinishidir.

Agar tragediya qahramoni noilojlikdan halok bo’lsa, uni taqdir boshqarsa, drama qahramoni o’z irodasiga, xarakteriga muvofiq yakun topadi, uni tipik sharoit mantig’i to’liq asoslaydi. Izzat Sulton va Uyg’unning “Alisher Navoiy”, O’lmas Umarbekovning “Qiyomat qarz”, “O’z arizasiga ko’ra”, Izzat Sultonning “Imon” kabi asarlari – dramaning harakat birligiga asoslangan eng yaxshi dramalar sanaladi.

Agar tragediyani fojea, komediyani kulgu, dramani jiddiylilik boshqarsa, ba’zi dramatik asarlarda bu vositalarning birlashganini ko’rish mumkin. **Tragikomediya** (tragediya va komediyaga xos xususiyatlarning birlashuvi) janrida inson fojeasini kulguli voqealar orqali ko’rsatish yetakchilik qiladi. Sharof Boshbekovning “Temir xotin” asarida “lovullab yonayotgan ayolning dod-faryodi, yetim qolgan bolalar yoki dardu alam girdobiga iring’itilgan ota-onalarni ko’rmaysiz. Yuraklarni qon qiluvchi sud jarayoni ham yo’q” (Sh.Boshbekov), unda qishloq ayolining uqubatli, og’ir hayoti kulguli (yumoristik va ba’zan satirik) voqealar (masalan, Alomat nomli temir-robotning taqdiri) orqali tasvirlanadi (ko’rsatiladi).

Dramaturg o’z asarini “Jiddiy komediya” deb ataydi va “umuman inson fojeasi haqida komediya yozish” mumkinligini ham ta’kidlaydi. Bu ta’kidlar bitta xulosani isbot etadi, ya’ni sof adabiy janrlar bo’lmaydi, ularning barchasi hamkorlikda, o’zaro bog’liqlikda yashaydi.

Melodrama(yun.melos-ohang, kuy, drama-harakat), dastavval, **musiqali drama** asari sifatida yuzaga kelgan va undagi qahramonlar kuy jo’rligida so’zlashganlar (Shu sababli hozir ham Italiyada melodrama opera ma’nosida qo’llaniladi). Unga J.J.Russo “Pigmalion”(1762) asari bilan asos solgan.

Bugungi kunda “kuchli ta’sir kuchiga ega bo’lgan, favqulodda voqealarga, tendensioz ahloq va keskin intrigalarga boy dramatik asarlar” (N.Hotamov, B.Sarimsoqov)ni melodrama deb yuritish rasm bo’lgandir. Ayniqsa, “O’talar so’zi aqlning ko’zi” teleko’rsatuvlarida bu janrlarning ko’plab namunalari ko’rsatilmoqda. Melodrama janrida ko’plab kinofilm (masalan, amerikaning “Arvoh”...)lar yaratilgan, ularda qatnashuvchi xarakterlarning holat va xatti-harakatlariga uyg’un holda musiqa chalinib turadi.

Monodrama(yun.monos-bir, yakka, yolg’iz, drama-xatti-harakat)-bir aktyor tomonidan ijro etiladigan dramatik asardir. “Esilga qadar bo’lgan tragediyada bir aktyor maska va kiyimlarini o’zgartirib, bir necha rollarni ijro etgan. Bu aktyorning bir roldan ikkinchi rolga o’tguncha vaqt ichida qo’shiq va musiqali tanaffus bo’lgan. XIX-XX asr monodramalarida esa aktyor bir rolni bajarsa ham, biroq uning nutqi yo tomoshabinga, yo noma’lum personajga qaratilgan”¹.

Insenirovka(lat.inscaena-sahnalashtirish) pyesa shaklida yozilgan badiiy asarni (muallif yoki boshqa ijodkor tomonidan, yoki hamkorlikda yaratilgan) sahnada qo’yishga moslab qayta ishlashdir. Jumladan, XX asr oxirlarida Oybekning “Qutlug’ qon”, “Navoiy”, Pirimqul Qodirovning “Yulduzli tunlar”, Abdulla Qodiriyning “O’tgan kunlar”, “Mehrobdan chayon” kabi romanlari teleinseniroyka qilingan bo’lsa, Abdulla Qodiriyning “O’tgan kunlar” romani bir necha bor turli mualliflar tomonidan kinoinseniroyka qilindi. Adabiy asar inseniroyka qilinganda uning syujetiga o’zgartirishlar, ayrim qo’shimcha motivlar kiritilishi ham mumkin. Jumladan, “O’tkan kunlar” kinofilmida Otabek, Kumush, Zaynablar qozoqlar ovulida qimizxo’rlik qilishadi. Otda sayr qilishga Zaynab rozi bo’lmaydi. Otabek bilan Kumush ot choptirib ketishar ekan, ovul egasi sevishtanlarning bir biriga munosibligini alqar

¹ Н.Хотамов, Б.Саримсоқов. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати, Т., “Ўқитувчи”, 1979, 188-бет.

ekan, Zaynabga “Siz Otbekning kimi bo’lasiz?” deydi. Zaynab noiloj qolganidan “singlisi” deb javob beradi va qalbida yovuz rashk uyg’onadi... Bu epizod “O’tgan kunlar” romanida tasvir etilmagan...

Intermediya(lat.intermedius-ikki narsa oralig’ida) pyesa va operalarning pardalari oralig’ida tomoshabinni zeriktirmaslik maqsadida ularni kuldirish uchun hayotdagi ayrim nuqson va kamchiliklarni siqiq tarzda hajv(fars) qilishdir.

Bugungi adabiy jarayonga kelib, intermeiyalar o’z mazmunlarini saqlagan holda, pyesa va operalardan ajralib chiqdilar va “Miniatyura teatri”ni, “Tabassum ustaxonasida” degan radio eshittiruvini tashkil qildilar.

Libretto(ital.libretto-kitobcha) – opera, operetta, musiqali drama, oratoriya, kantatalar uchun yozilgan badiiy asar matnidir. Uning syujeti ba’zan she’r, ba’zan nasr bilan yoziladi. Librettoning matni musiqa bilan uzviy bog’langandagina (so’z san’atkor va kompozitor mehnati uyg’unlashganda) to’liq ta’sir kuchiga ega bo’ladi. Libretto dramaturgiya qonun qoidalariga amal qilib yozilsa-da, uning syujeti ko’proq ariya va ansamblarning ta’sirchanlik xislatlari bilan bog’lanadi. “Bo’ron”, “Maysaraning ishi”, “Zaynab va Omon” kabi operalarning librettolari aytilagn mulohazalarga asosdir.

* * *

Biz yuqorida adabiy jarayon taraqqiyoti davomida shakllangan tur va ba’zi janrlarning qonun-qoidalarini o’rgandik. Buning nima zarurati bor? “Naqadar baland chiqsang shu qadar ko’pni ko’rasan”, degan maqolni mag’zidan kelib chiqsak, san’atkor qanchalik janr qonun-qoidalarini, texnikasini egallasa, u shu qadar yuksak asarlar yarata oladi. Chunki badiiy asarlar janrlarining eng zurur talabi va xususiyatlarigina uzoq davrlar va ijodiy jarayon taraqqiyoti davomida yashab qolgan, billurdek sayqallashganki, ularni mukammal bilmasdan (bor tajribalarini, saboqlarini o’rganmasdan) yuksak mahoratli san’atkor bo’lish mumkin emas. Bu haqiqatni yozuvchilar ham tasdiqlaydilar. Jumladan, o’zbek hikoyasining piri – Abdulla Qahhor “Hayot haqiqatidan badiiy to’qimaga” maqolasida yozadi: “...har bir janr o’ziga xos xususiyatlarga, uzoq yillar davomida jahondagi adabiyotchilar va o’tib ketgan yozuvchilar to’plagan maxsus priyomlar kompleksiga ega bo’ladi, buni e’tiborga olmaslik, **bugungi kunda gugurtning mavjudligidan o’zini bexabarlikka solib, ikkita chaqmoq toshni bir-biriga o’rib o’t yoqishga urinishday tentaklikdir**”(Ta’kidlar bizniki-H.U.),

Yoki janrlarning xususiyatlarini chuqur o’rganmasdan turib, yuzaki fikrlar yuritish noto’g’ri xulosalarga olib kelaveradi. Natijada, “Povest o’zbek adabiyotshunosligida “Qissa” deb yuritiladi”(Abdulla Ulug’ov, 63-bet), “Sharqda poema “doston” deb yuritiladi”(Erkin Xudoyberdiyev, 196-bet) kabi asossiz fikrlar haqiqatdek aytilaveradi.

Demak, o’qish va o’rganishsiz, to’plangan ijodiy saboq va tajribalarni chuqur o’zlashtirishsiz – o’zida mehnatga nisbatan mehr va hurmatni tarbiyalamasdan adabiyot dargohida yangilik kashf qilish judayam qiyin. Demak, janrlarni o’rganmay turib uni tushunish, o’sha janrda yuksak asarlar yaratish ham mumkin emas.

Tayanch tushunchalar

Drama. Dramatik turning janrlari. Tragediya, komediya, drama; tragikomediya, melodrama, monodrama, insenirovka, intermediya, libretto. Janrlarni o’rganish zarurati.

Adabiyotlar:

1. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari, T., «O’zbekiston», 2002, 512-519- betlar.
2. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish, T., A. Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 2004, 191-199-betlar.
3. H. Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi, T., A. Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 2004, 239-244-betlar.

Mavzu: Badiiy uslub va ijodiy metod

Reja:

1. Uslub haqida umumiy tushuncha
2. Uslubni yuzaga keltiruvchi zarur omillar

Borliqdagi biror bir hodisaning aynan takrori yaratilmagan. Hatto qor qalinligi 50 sm bo'lgan har metr kvadratda 1.000.000 dona atrofida qor uchqunlari bor. Shunga qaramay, butun yer yuzini qor qoplasa-da, hyech bir qor zarrasi shaklan bir - birini takrorlamaydi. Bu haqiqat amerikalik Vilson Bentleyning 50 yil davomida olib borgan kuzatish va tajribalarining xulosasida 1985 yilda ayon bo'ldi. Xuddi shunday ovozlarni, siymolarni, barmoq uchlarining aynan o'xshashi yo'qligi bugungi kunda ko'pchilikka ayon.

Hayotning ana shu betakror qonunidan kelib chiqsak, ikkita bir xil yozuvchi (shoir) ning bo'lishi ham mumkin emas. Chunki, yaratilgan har bir insonning ichki va tashqi tuzilishi o'ziga xos biqiq bir olamki, uning betakrorligi o'zligida mujassam etilgan. Shunga asosan har-bir san'atkorning olami – hayotiy tajribasi, bilim darajasi, didi, go'zallikni ko'ra bilishi, tasavvuri, xayolot dunyosi, qalb ko'zi o'zigagina tegishlidir va ana shu o'zlik uning har bir asarida akslanadi. Shuning uchun “Uslub – odam” (Getyo) tushunchasi asosli va hayotiydir. Shunga asosan V.G. Belinskiyning “Yozuvchining mazmun bilan shaklga quyma bir holat bag'ishlay olish qobiliyatini va shu bilan birga hamma - hamma narsaga o'z shaxsi, o'z ruhini takrorlanmas, original muhrini tushirib o'ta olish xususiyatini ” - uslub deb belgilashi to'g'ridir.

Hazrat Alisher Navoiyning “El netib topgayki meni, men o'zimni topmasam”, - deganlarida hikmat bor. Mavlono Zahiriddin Boburning:

“Qachonki ko'rgaysan mening so'zimni,

So'zimni o'qib anglaysan o'zimni,” -

deganlarida haqiqat bor.

Adabiyotda uslub faqat “o'zlik” bilan cheklanmaydi, faqat individual belgilarning yig'indisi emas. Unda, albatta, “o'zlik” ni vujudga keltirgan, o'stirgan ijtimoiy muhitning ta'siri bo'ladi, unda “shaxsiylik va umumiylik juda murakab dialektik birlikda bo'lib, o'zaro shartlangan, bir – birini ifodalaydigan ” ¹ tarzda voqye bo'ladi. Shunga asosan romantik tasvir uslubi, realistik uslub, davr uslubi, zamonaviy uslub, milliy uslub, adabiyot uslubi, tasviriy san'at uslubi... degan sohalarning mavjudligini ham tan oladi.

Uslubda ob'ektivlikning mavjudligini tan olgan holda shuni aytish lozimki, “o'ziga xoslik”, ijodkor qalbining betakror urishi – uslubning bosh alomati sanaladi. Uslub asarning “butun yaxlit sistemasida namoyon bo'luvchi badiiy o'ziga xoslik” (G. L. Abramovich), “Adabiy asar unsurlarining bir – biriga bog'liqligi va ularning yozuvchi talantiga mos tarzda garmonik chatishuvi” (Vuysiskiy) dir.

Uslub bir vaqtning o'zida mazmun ham, shakl ham, g'oya ham, motiv ham. Bularning barchasi birlashganda asar busbutunligini uslub ta'minlaydi. Shunga ko'ra yozuvchi uslubini so'zga, tilga – ulardan foydalanishdagi o'ziga xoslikka bog'lab qo'yish noo'rindir. To'g'ri, adabiyot – so'z san'ati, til adabiyotning birinchi elementi bo'lsa-da, uslubni yuzaga keltiruvchi vositalardan biri – zaruriy elementi sanaladi.

Uslubni yuzaga keltiruvchi eng zarur omillardan yana biri – san'atkorning hayotni, hayotning mohiyatini, uning qa'ridagi haqiqatni tadqiq va tahlil qila bilishi bilan bog'liqdir. Inson ruhiyatining boy va yashirin sirlarini, ularning tub estetik qimmatini kashf etish san'ati – ruhiyat bilimdonligi bilan bevosita aloqadordir.

Demak, **uslub – yozuvchining voqyelik va insonni idrok qilishi, ularning qalbidagi haqiqatning kashf etishi va uni so'z vositasida obrazli ifodalay olishi – bu vazifalarni individual (“o'ziga xos”) tarzda yaratish san'atidir.** Uslub doim yozuvchi (shoir) ning butun borlig'idan – tabiatidan kelib chiqadi va har bir yaratgan asarida ana shu o'ziga xos olamning hayotbaxsh nurini – insoniylashgan tuyg'ularini tiriltiradi, ko'pga ulashadi, ezgu tuyg'ular tarbiyachisi vazifasini o'taydi. Shuning uchun ham uslub **“kuchsiz adib – yozg'uvchining asarlarida o'zini ochiq ko'rsata olmaydir.** Kuchsiz yozuvchilarning uslublari bir – biriga o'xshab qoladir” (Fitrat, 26-bet). **“Uslub zamon bilan o'zgargani kabi shaxs bilan ham o'zgaradir.** Hatto, yana biroz chuqurroq borib, **bir kishining sochim – tizim (nasr va nazm – H. U.) yozganida ham uslubning o'zgarib qolganini ko'ramiz.** Navoiyning uslubi tizimda hashamatli bir ohang bilan yuradir, sochimda esa og'irlashib qoladir. Yana biroz

¹ Художественный метод и творческая индивидуальность писателя, М., 1964, стр. 234.

ingichkaroq qarag'anda ***bir shoir uslubining asarning mav'zuiga ko'ra o'zgarganini ham ko'ramiz.*** Navoiyning "Layli va Majnun" idag'i o'ynab qaynag'an uslubini uning "Lison ut - tayr"ida ko'rib bo'lmaydir. Biroq bu o'zgarishlar (ya'ni: asarning shakli yo mavzuiga ko'ra bo'lg'an o'zgarishlar) asosiy emasdir. ***Navoiy va Cho'lponning uslublari sochim – tizimda, yo mavzui'ga ko'ra o'zgarmak bilan ularning "o'zlik" larini (shaxsiyatlarini) yo'qotmaydir.*** Cho'lponning Cho'lponligi, Navoiyning Navoiyligi bu shoirlarning tizim – sochim asarlarida mavzu' o'zgarishiga qaramasdan ko'rinib turadir ” (Fitrat, 28-bet, Ta'kidlar bizniki – H. U.).

Hayot yozuvchini boyitgandek, tajribasini oshirganidek uning uslubini ham tobora sayqallashiga sabab bo'ladi. Lekin yozuvchi "o'zligi" xuddi gen belgilaridek asardan asarga o'taveradi. Shu sabab yozuvchining butun ijodidan kelib chiqib, aniq asarining uslubini aniqlash asosli haqiqatlarning kashfiga olib boradi.

Fikr – mulohazalarni isbotini ko'rsatish maqsadida Oybek va A. Qahhorning adabiyotshunoslar ta'kidlagan o'ziga xos belgilarini ajratib ko'raylik:

Oybek:

Hayot manzarasini barcha
ikir chikirlarigacha
erinmasdan, uning poe-
ziyasini (jozibasini)
ko'rsatishga intiladi.

Romantik tabiatli,
xayolotga boy, falsa-
fiy mushohadasi kuchli

Epik kenglik, serbuyoqlik

Lirik shoir, mohir prozaik

Roman janrida mashhur

Lirik harorat – proza-
epiklik –pafos egasi.
lirikasida zo'r
Shafqatli daho
("Добрые гений")

A. Qahhor:

Hayotning ko'proq kulguli
va fojiali jihatlarini
siqiq tarzda tasvirlaydi.

Vazmin tabiatli, sovuq-
qon, satirik mushohadasi
kuchli

Qisqalik, voqeani qiziq
bir ko'rinishdan boshlash

Mohir prozaik, taniqli
dramaturg

Hikoya janrida mashhur

Yumoristik va satirik sida kuchli,
Kinoya, piching, istehzo, hazil –
mutoyibasi kuchli
Haqiqatni hamma narsa-
dan ustun biluvchi daho

Ushbu izlanishlardan shunday **xulosa** qilsa bo'ladi:

1. Poetik (badiiy) dunyoni yuzaga keltiruvchi individual ("o'ziga xos") qudratning salohiyati uslubni voqye qiladi.
2. Uslub – ijodkor dunyosidir, uning xayoloti, tasavvuri, aqli, bilimi, so'zshunosligi, talanti, geniysi, insoniyligi – butun borlig'ini namoyon etuvchi badiiy hodisa, vositadir.

Tayanch tushunchalar

Badiiy uslub Individual uslub Uslubda ob'ektivlik Uslub omillari Oybek uslubi A. Qahhor uslubi

Adabiyotlar:

1. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari, T., «O'zbekiston», 2002, 549-554- betlar.
2. D. Qur'onov. Adabiyotshunoslikka kirish, T., A. Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 2004, 208-212-betlar.

3. H. Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi, T., A. Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 2004, 190-192-betlar.

Mavzu: Romantizm va realizm. Adabiy oqimlar

Reja:

1. Ijodiy metodning yuzaga kelish sabablari
2. Romantizm va realizm
3. Ijodiy oqimlar

Badiiy uslub har bir yozuvchi-san'atkorning, har bir yetuk asarning, har bir davr adabiyotining o'ziga xos barcha xususiyatlarini qamrasa, badiiy metod muayyan guruhga mansub san'atkorlar ijodining umumiy va mushtarak barcha belgilarini o'zida tashiydi. Bu xususiyat va belgilar hayot materialini tanlash, umumlashtirish, baholash, aks ettirish borasidagi umumiylik va ayni paytda, ana shu umumiylikning yakka shaxs (yozuvchi) talanti, qudrati ila "pishib yetilishidir". Ko'rinadiki, garchi uslub va metod bir-biriga o'xshamasa-da, lekin ular birlashganda, bir-biri bilan chatishganda voqye bo'ladilar, ana shundagina ular yaratish xislatiga, ta'sirdorlik fazilatiga, go'zallikni bunyod etishga qodirlik kasb etadi.

Bundan ko'rinadiki, badiiy asar yaratilganidanoq,- uslub ham, metod ham tug'iladi. Nazariy adabiyotlarda aytilganidek, dastavval, romantizm, keyinchalik yoki to'g'rirog'i XIX asrga kelib realizm dunyoga keldi degan tushunchani rad etadi. Demoqchimizki, uslub va usul (metod) adabiyotning paydo bo'lishi bilan bir vaqtda tug'iladi. Faqat adabiyotning rivoji, kamolot sayin o'sishi, g'oyaviy badiiy kashfiyotlarning umumlashtirilishi va saboqlariga bog'liq holda uslub ham, usul ham turfa xillik kasb etadi; jamiyat taraqqiyotidagi o'zgarishlarga javob tarzida usul ham, uslub ham yangicha sifat kasb etib, bahor yanglig' qayta tug'ilib boraveradi.

Har bir yilning o'z bahori bo'lganidek, har bir yozuvchining o'z uslubi tashida, qobig'ida metod vazifasini o'tayveradi.

Shuning uchun "Iliada" ham, "Ramayana" ham, "Xamsa" ham, "O'tkan kunlar" ham, "O'zbek Navoiyni o'qimay qo'ysa" ham asrlarni tan olmasdan, hamma avlodlarga estetik zavq ulashaveradi, insonni komillik yo'lida tarbiyalayveradi. Chunki ularning hammasida ham hayot va inson mohiyatini tushunish, idrok etish, ezgulikni ulug'lash va uning amaliyotiga chorlash - bosh pafosdir, insoniyat tuyg'ulari tarbiyasi uchun o'lmas namunadir; ana shu sohadagi anglangan jihatlardan saboq olib, anglanmagan qirralarini kashf etish - adabiyot taraqqiyotining tuganmas, nihoyasi yo'q yo'nalishidir.

Shu mulohazalardan kelib chiqsak, hayot va insonning badiiy modelini yaratishning ikkita yo'li eng qadimgi davrdan bugungacha davom etib kelayotgani aniqlashadi va bu haqiqatni allomalar ham tasdiqlaydilar. Jumladan, Aristotel "Poetika" asarida: "Sofoklning aytishicha, u odamlarni qanday bo'lishi kerak bo'lsa shunday tasvirlagan, Yevripid esa qanday bo'lsa o'shanday tasvirlagan" (53-b.) Rusning buyuk tanqidchisi V.G.Belinskiy ham (XIX asrda) bu haqiqatni tasdiqlaydi: "Aytish mumkinki, poeziya ikki usul bilan hayot hodisalarini qamrab oladi va qayta tiklaydi. Bu usullar, garchi biri ikkinchisiga qarama-qarshi bo'lsa ham, bir maqsad tomon yetaklaydilar. Shoir uning narsalarga nazari tarziga, uning dunyoga munosabatiga, o'zi yashagan asri va xalqiga bog'liq idealiga moslab hayotni qayta yaratadi (peresozdayet) yoki shoir bu hayotni butun yalong'ochligi va haqqoniyligi bilan qayta tiklab (vosproizvodit) hayot voqyeligining hamma tafsilotlariga, bo'yoqlariga va nozik tomonlariga sodiq keladi. Shuning uchun aytish mumkinki, poeziyani ikki bo'lakka- ideal poeziyaga va real poeziyaga bo'lsa bo'ladi" (Qarang: I.Sulton, 356-bet).

I.O.Sultonov: "Hozirgi zamon adabiyotshunosligida birinchi xil badiiy tafakkur- "romantik tafakkur tipi", ikkinchi xil tafakkur-"realistik tafakkur tipi" deb ataladi" (I.Sulton, 356-bet),-deb yozadilar va "Romantik tafakkur yoki realistik tafakkurning ma'lum tarixiy davr uchun xarakterli va hukmron ko'rinishini **ijodiy metod**" tushunchasi bilan yuritishni taklif etadilar...

Darvoqye, hayotni obrazli tasvirlashning ikki yo'nalishi "ham aslida inson tabiati bilan bog'liq hodisa sanaladi. Chunki odam real hayot qo'ynida, ham orzu-havaslar dunyosida yashaydi. Inson tabiatida mavjud hayot tarziga qanoat qilishdan ko'ra, turmushni o'zgartirish istagi, uni yanada yaxshilash havasi baland turadi. Bu havas... kuchli bo'ladi" (A.Ulug'ov, 79-bet).

Ana shu ikki yo'nalish – ijod tipi turli – tuman davrlarning, jamiyatlarning talablariga doimo javob berib kelmoqda, faqat, bizningcha, evolyusion rivojlanish – romantizmni, revolyusion taraqqiyot – realizmni birinchi o'ringa olib chiqadi. Ko'pincha badiiy asarlarda ijodning bu janrlari qo'shaloqlashgan bo'ladi. Realistik asarda romantizmning xislatlari yordamchi vazifani bajarsa, romantik asarda realizmning unsurlari ham shunday vazifani o'taydi. “Xamsa” (Navoiy)da ham, “Qiyomat” (Ch.Aytmatov)da ham, “Yolg'izlikda yuz yil” (G.G.Markes)da ham, “O'tgan kunlar” (A.Qodiriy)da ham bu holat yaqqol ko'zga tashlanishi va barchaga ayonligi isbot talab etmaydi.

Shunday bo'lsa-da, yana bir asos: Sadridin Ayniyning ta'kidlashicha, “Xamsa” dostonlarida Navoiy salbiy tiplarni o'z zamonasidan olgan, ijobiy tiplar esa – Navoiy fantaziyasi va idealining maxsulidir, lekin romantizm ustundir.

Yana shuni ta'kidlash lozimki, muayyan yozuvchi ijodida, muayyan asarda yo romantizm, yo realizm doimo yetakchilik qiladi. Professor Abduqodir Hayitmetov ilmiy xulosalari ham shu hodisalarni isbot qiladi. Uningcha, Navoiyning asosiy metodi-romantizm, ayni paytda, uning Said Hasan Ardasheriga yozgan maktubi, “Mahbubul-qulub”, satirik g'azallari va qit'alari, “Lisonut tayr”dagi ba'zi hikoyatlari realistik xarakterdadir.

Albatta, har bir san'atkorning “o'ziga xos”ligini unutmash kerak. Birida isyonkorlik, birida jamiyat bilan kelishib yashaydigan donolik ustun bo'lishi ham mumkin. Biri realliklarga chiday olmay, biri undan ko'ra orzular dunyosida yashashi-o'zini voqye qilishi ham tabiiydir.

Jumladan, Alisher Navoiy inson haqidagi orzu havaslarini akslantiruvchi asarlar yozgan bo'lsa, uning yosh zamondoshi Bobur o'z zamoni voqea va odamlarini haqqoniy, real tasvirini beradi. G'.G'ulom, H.Olimjonlar socialistik voqyelikni ulug'lagan bo'lsalar, A.Qodiriy, Cho'lponlar bu voqyelikdan isyonga keladilar. Mirmuhsin,

H.G'ulom, Shukrullolarda jamiyat bilan kelishib yashash ustunlik qilsa, A.Oripov, E.Vohidovlarda bu jamiyatning kirdikorlarini fosh etish, yuksakroq voqyelikni istash tuyg'ulari kuchlilik qiladi va hokazo.

Jahon adabiyoti taraqqiyoti tarixidagi realizm va romantizmni-ijod tiplari, ijod yo'nalishlari, badiiy tafakkur tiplari deb yuritish ham asoslidir. Chunki ularning turfa xil ko'rinish va qirralarini turli davrlar ro'yobga chiqargandir.

Jumladan, **klassisizm** (P. Kornel, J. Rasin), ekzistensializm (Jan Pol Sartr, M. Prust, F. Kafka), syurrealizm (Pol Elyuar, Oskar Uayld, A. Axmatova), tanqidiy realizm (Maxmur, Muqumiy, L. Tolstoy, F. Dostoyevskiy), socialistik realizm (Oybek, G'.G'ulom, M.Gorkiy) va sh. k. romantizm va realizm (ikki daryo)ni metod deb yuritish va bu ko'rinishlarning hammasini oqimlar (irmoqlar) deb atash, (ikki daryoning birikuvidan tug'ilgan irmoqlar deya tasavvur qilish) ma'qulga o'xshaydi. Chunki oqimlarning hammasi ham yo realistik, yo romantik tasvirlash prinsiplarining qonuniyatlariga bo'ysinadi. Shu qonuniyatlarga tayanganlari holda, uning hali to'liq anglanmagan yangi qirralarin ochadilar, xolos.

Yangi qirralarni kashf etish va ifodalash jarayonida muayyan o'ziga xosliklar ham yuzaga kelishi tabiiydir. Jumladan, realizmning o'ziga xos bir ko'rinishi – klassisizm (lot. “namuna”, “ibrat” ma'nolarini beradi)ni ko'raylik. Uning vakillari o'tmish antik adabiyoti namunalarini o'zlari uchun ibrat namunasi deb sanaganlar. Ular adabiyotda hamma narsalar aniq va qat'iy qoida asosida tasvirlanishi shart deb tushunganlar va estetik qarashlarini “uch birlik”ka moslaganlar: asarda tasvirlanayotgan hodisa bitta yaxlit syujetda gavdalanirilishi (“harakat birligi”), bir joyda bo'lib o'tishi (“joy birligi”) va yigirma to'rt soat ichida yuz berishi (“vaqt birligi”) lozim bo'lgan. P. Kornelning “Sid” (“Said”), “Gorasiy”, J. Rasinning “Andromaxa”, “Britanik”, Molyerning “Xasis” singari go'zal, betakror asarlari shu qoidalarga muvofiq yaratilgan.

Klassisizm vakillari “Adabiyot saroy va shahar uchun yaratilishi kerak”(N. Bualo) deb hisoblaganlar va janrlarni tabaqalashtirganlar. Ularning estetik tushunchalaricha drama eng yuksak janr, komediya quyi janr hisoblangan. Roman, qissa, hikoya janrlariga ikkinchi darajali unsurlar deb qarashgan. Ko'pincha ularning asarlarida inson hayoti va xarakterining bir qirrasini chuqur va batafsil tasvirlangani uchun, insonning ko'pqirrali xarakteri to'liq gavdalanmagan...

Sentimentalizm (fr. Sentiment-hissiyot, his qilish) oqimi XVIII asr o'rtalari (Angliya)da feodalizm sarqitlariga qarshi kurashni, oddiy kishilarning oliyjanobligini, qalbini tasvir markaziga olgan. Chunki klassisizm oqimi kishilarning ichki dunyosi tasviriga yetarli e'tibor qilmagan, oliy

ijtimoiy tabaqa hayotini bo'rttirib aks ettirgan va adabiyotni "uch birlik" (harakat, joy, vaqt) qolipiga solgan edilar.

Sentimentalistlar klassisizm qoidalarini unig qoliplarini "buzdilar". Aql- idrokdan his-tuyg'uni ustun deb bildilar. O'rta va quyi sinf vakillari hayotini, ma'naviy jihatdan yetukligini, pokligini, boyligini, odamiyligini chuqur tasvir etdilar va ana shu jarayonda yuqori tabaqa vakillari dunyosining tubanligini, jirkanchligini fosh etdilar. Ingliz Sterning "Tristram Shendi", Richardsonning "Pamela", farang Russoning "Yangi Eloiza", rus Karamzinning "Bechora Liza" asarlari buning isbotidir.

Sentimentalizm oqimi oddiy qahramonlar qismatini har qanday kitobxonni achintiradigan tarzda tasvirlaydi. Xo'rlangan, haqoratlangan, aybsitilgan qahrmonlar bilan tanishgan o'quvchi qalbida "u ham inson-ku, dunyoga u ham baxt uchun kelgan-ku! Nahot insonlar ularning qadru qimmatiga yetmasa? Insoniyat qachon birodarlikka, komillikka erishadi?" degan tuyg'ular uyg'onadi va qalbni iztirobga soladi. Qahramonlar hayoti va qalbining chuqur va ta'sirchan ochilishi – achinish tuyg'usini – insoniylikning zarur belgisini voqye qiladi. F. Dostoyevskiyning "Xo'rlanganlar va haqoratlanganlar", A.Chexovning "Uyqu istagi" ham xuddi shu yo'nalishda yozilgan bebaho asarlardir.

Shuning uchun ham XX asrning klassigi Ch.Aytmatov yozgan edi: "... Dostoyevskiyning adabiyotda aytgan eng aziz va umriboqiy so'zi, menimcha, berahm va oriyatsiz ekspluatatorlar jamiyati girdobida azobu uqubatga botib, bo'g'ilib yotgan insonga cheksiz achinishdan iborat bo'ldi. O'sha dahshatli pallada rus yozuvchisi gumanistik adabiyotning eng muhim vazifalaridn birini- axloqiy sog'lom kishini tarbiyalash vazifasini jada yuqori ko'trdiki, **shunday achinishsiz inson haqiqiy inson hisoblana olmaydi.**

Achinish qobiliyatini Dostoyevskiy insoniylikning eng oliy o'lchovi darajasiga ko'tardi... Va bugungi dunyoda, atom bombalari dunyosida, imperialistlarning bosqinchiliklari bo'lib turgan dunyoda, irqiy muammolar va zo'ravonlarning jabrini tortayotgan dunyoda Dostoyevskiyning hayajonli bongi to'xtovsiz eshitilib turibdi va insonlikka, gumanizmga chaqirayotibdi. Uning **butun dunyoni tutgan achinishining mohiyati**, bizningcha, ana shundadir. Uning abadiy va borgan sari ortayotgan shuhratining boisi ham shudir." (Ta'kidlar bizniki-H.U.).

Sentimentalizm oqimiga xos bo'lgan adabiy asar tilining – oddiy va soddaligi, his-tuyg'ular dunyosi tasvirining chuqurligi, rahm-shafqat ham insoniylik o'lchovi ekanligi xususiyatlari hamon adabiy jarayonda tirikdir. Uning yaqqol misolini O'tkir Hoshimovning realistik povesti "Dunyoning ishlari"da ko'rish mumkin.

Syurrealizm (fr. Surrealisme-yuksak realizm yoki realizmdan ham yuksak) Fransiyada XX asr boshlarida dunyoga kelgan. Hayot voqea hodisalarining mohiyatini, ichki dunyoni murakkab ramz va shakllarda, kutilmagan obrazlarda tasvirlashgan. Syurrealizmni – sara realizm(Ozod Sharofiddinov) deb ham yuritadilar va unda simvolizm (ramziylik)ning asosiy yutuqlar, romantizmning kuchli bo'yoqlari jamg'arilganligi sabab, fikr va tuyg'ularning zanjirli, ramzli, tagdor va murakkab qirralari kashf etiladi. Bu oqim jahoniy hislat kasb etgani uchun uning vakillarini turli adabiyotlarda ko'plab uchratish mumkin. Pol Varlen, Pol Elyuar, Emil Verxare, Oskar Uayld, Anna Ahmatova, Marina Svetayeva, Aleksandr Blok, Garsiya Lorka, Pablo Neruda, Nozim Hikmat, Rauf Parfi kabi san'atkorlarning ijodlarida ularning dilbar namunalarini ko'rsa bo'ladi.

Jumladan, Anna Ahmatovaning "Na sirlar va na g'amlar" she'riy to'plamidagi asarlarning biriga – asliga diqqat qiling va undagi tagdor mazmunni ilg'ashga intiling:

Ya jivu, kak kukushka v chasax,
Ne zaviduyu ptisam v lesax.
Zavedut-i kukuyu.
Znayesh, dolyu takuyu
Lish vragu
Pojelat ya mogu.¹

Modernizm (fr. Moderni- zamonaviy) dastavval, XIX asrning oxirida Fransiyada paydo bo'lgan. Hayotni yuzaki, aynan(naturalizm) tasvirlashdan, uni etika va estetika (axloqiy va go'zallik)

¹ Анна Ахматова. Не тайны и не печали... Т.. Издательство литературы и искусства имени Гафура Гуляма, 1988, стр.9

chegarasidan chiqib aks ettirishdan ko'ra voqea- hodisalarning falsafiy mohiyatini, ichki jarayonini tasvirlashni afzal bildi. Modern adabiyotining J.Satr (1905-1980), J.Joys(1864-1941), A.Kamyu (1913-1960), F.Kafka (1883-1924) kabi vakillari ijodida inson tabiati, fe'l- atvori, munosabatlari oshkoro gavdalandiriladi; insonni salbiy yoki ijobiy qilib tasvirlashdan voz kechib, unig tubanligini ham, buyukligini ham, iztiroblarini ham, xavotirlarini ham, sevgisini ham, nafratini ham, mehru oqibatini ham, razilligini ham- qo'yingki, uning butun borlig'ini(Rahmoniy va shaytoniy xislatlarining barchasini) ochish - bosh xususiyat sanaladi.

Ana shu oqimning eng yaxshi yutuqlari qarashlari Istiqlol adabiyotining estetik qarshlariga mos kelgani sabab, u o'zbek shoirlari E.Vohidov, R.Parfi, U. Azim, Sh. Rahmon, A.Qutbiddin, S.Ashur, nasrnavislari Murod Muhammad Do'st, H.Shayxov, T.Murod, N.Eshonqul va shu kabilar ijodida o'zining go'zal namunalarini bera boshladi. O'zbek adabiyotining insonshunoslik mohiyati yana jahoniy xislat kasb et boshladi. Ana shu xislatning chuqurlashuvi hozirgi o'zbek adabiyotini jahoniy miqyosga chiqarishga asoslardan biri bo'lsa, ajabmas... Bir necha oqimlarning siqiq bayonidan ham ko'rinadiki, hyech bir oqim hayot va inson tasvirining hamma jihatlarini qamrab ola bilmaydi, inson haqida anglagan haqiqatlarning saboqlarini o'zidan keyingi oqimlar uchun uzatadilar va ana shu saboqlar yangi bosqich poydevori bo'lib, yangi oqimlar tarixida hali anglanmagan haqiqatlarni kashfi davom etaveradi; adabiyot rivoji to'xtovsiz harakat qilgani sayin – inson haqidagi haqiqat tobora chuqurroq aksini topaveradi.

Demak, metod ham, oqimlar ham hyech vaqt **yozuvchi talantini, san'atini o'lchovchi, baholovchi mezon bo'la olmaydi.** U “adabiy asarlarni bir-biridan farqlash, adabiy davrlar o'rtasidagi tafovutlarni ko'rsatish, aniqlash va belgilashning o'ziga xos mezoni sanaladi”(A. Ulug'ov, 87-b).

Har qanday asar o'z davrining hukmron estetik qarashlari, muhitning bosh alomat va haqiqatlari bilan qoliplangan bo'ladi. Garchi bu haqiqatni takrorlayotgan bo'lsak-da, ana shu qolip (davr mohiyati) asarga o'z nuqsini bosadi: nafasini, ruhini, ohangini, aqidasini, a'molini, “o'zligi”ni qoldiradi. Ana shu holatlarni umumlashtirish, xususiyatlarini ochish uchun “metod” va “oqim” tushunchalari o'ylab topilgan va ularning hammasi ham “romantizm va realizm” ijod tiplaridan bunyod bo'lgan, ularning haqiqiy “farzandlari” sanaladi.

Adabiyot hayotni badiiy obrazlarda so'z vositasida akslantirish san'ati ekan, u hamon bosh qonun-adabiyotning konstitusiyasi vazifasini bajararkan, u bilan tug'ilgan romantizm va realizm ham umriboqiy, doimo harakatdagi unsurdirki, bizningcha, faqat ana shu ikki qudratni-metod tarzida, qolganlarini oqim sifatida aniqlashtirish asosliroqdir, adabiyot ruhiga monanddir, uning rivojlanish bosqichlariga xosdir.

Romantizm. Bu metodning bosh xislati “idealga moslab hayotni qayta yaratish” (V. Belinskiy)dir, ya'ni orzu qilingan voqyelikni tasvirlashdir; uni go'zal va mukammal hayot tarzida ko'rsatishdir; ana shu hayot qahramonlarining afsonaviy kuch-qudratga egaligini, mo'jizakorligini ideallashtirishdir. Esxilning “Prometey”, Sofoklning “Shoh Edip”, Yevripidning “Yelena”, Navoiyning “Xamsa”, Rustavelining “Yo'lbars terisini yopingan pahlavon” kabi asarlarida “odamlarning qanday bo'lishi kerak bo'lsa, shunday tasvirini” berilgani ham yuqorida aytilgan bosh xislatni tasdiqlaydi. Jumladan, Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin” dostonidagi Farhod real shahzoda obrazi emas, balki, Navoiy orzu qilgan hukmron timsolidir. U shahzoda bo'lishiga qaramay, hunar egallaydi, ilm-fanni chuqur o'rganadi. Yoshligidanoq mo'jizakor kuch-quvvatga ega bo'ladi, ming-minglab odamlar eplay olmagan ishlarni bajaradi. U teshasi bilan arman tog'i toshlarini xuddi pichoq sariyog'ni kesganday kesib, kanal qazadi; Xisravning minglab qo'shini ko'ngliga g'ulg'ula soladi, ularga bir o'zi bas keladi...

Romantik asarlarda voqea-hodisalar va qahramonlar boshqa tarixiy davr va mamlakatlarga ko'chirib tasvirlanadi. “Farhod va Shirin” (A. Navoiy) dostonida voqea-hodisalar avval Chin (Xitoy)da, so'ng Arman o'lkasida yuz beradi. Farhod, Bahrom-xitoylik, Mehinbonu, Shirin-armani, Shopur, Xisrav, Sheruya-eronlik. Holbuki, bu qahramonlar xarakteri, a'moli, ruhi bilan o'zbeklarga tegishlidir, undagi voqea-hodisalar asosida Navoiy davri hayotining tipik manzaralari aksini topgandir.

Insoniylikni ulug'lash, ezgulikni kuylash, muhabbat va sadoqatni yuksak darajada madh etish, unga ishontirish romantizmning eng xarakterli alomatidir. Unda hayotni judayam ko'tarinki ruhda,

serjilo bo'yoqlarga boy tarzda, yorqin va nozik ifoda etish- xislatga aylanadi va bu xislat kitobxon qalbini larzaga soladi.

“Farhod va Shirin”da tasvirlanishicha, Farhod o'limidan so'ng Shirin: “Men uning hajrida bemoru bedilman, xuddi chala so'yilgan qushdayman”-deydi.

**Aning hajrida men bemori bedil
Qushemenkim, qilurlar nim bismil¹.**

Farhodni Armaniya tog'idan keltirib, uni quchoqlab, jismiga jismin va joniga jonin ulaydi. Yuzini yuziga, ko'ksini ko'ksiga qo'yib o'z bedilini quchog'iga oladi. So'ng yuragidan alangali bir oh tortib, uning ko'zi ham birga uxlagani u bilan uyquga ketadi:

**Qo'yubon ro'y-barro' do'sh-bardo'sh,
Bo'lib o'z bedili birla hamog'ush.
Ko'nguldin shu'laliq ohye chiqardi,
Ko'zi hamhobadek uyquga bordi.**

Mehinbonu va uning yonidagilar kajavaga yaqin qadam qo'yib borib, pardani ochib sanamni ko'rdilar. U yuzini yuziga, ko'ksini ko'ksiga berib, Farhod bilan hamog'ush yotar edi. Ko'zi ko'zining ustida, qoshi qoshining ustida. Birorta mo'y tashqarida ekanligi ko'rinmasdi.

Cheksiz-chegarasiz ayriliqlar ketib, uning o'rmini benihoya visol egallagan edi. O'lgan oshiq bilan jonsiz ma'shuqa sarv daraxti bilan pechak guliday chirmashib yotar edilar. Ma'shuqa o'z sevgilisini mahkam quchoqlab yotar, sevgilisi ham ma'shuqasini xuddi shunday quchoqlab yotardi:

**Amori sori qo'ydilar qadamni,
Ochibon parda, ko'rdilar sanamni
Ki, Farhodi bila yotib hamog'ush,
Qo'yubon ro'y-barro' do'sh-bardo'sh.
Ko'ziyu qoshi uzra, ko'zu-qoshi,
Sari mo' bo'lmayin zohir tahoshi.
Ketib ul furqati behaddu g'oyat,
Bo'lub ro'zi visoli benihoyat.
O'luk oshiq bila ma'shuqi bejon,
Nechunkim sarv birla ishq pechon.
Quchub o'z oshiqin ma'shuqi mahkam,
Nechunkim, oshiq o'z ma'shuqini ham.**

Bunday ajib holatga – muhabbatning bunchalik vafoga, sadoqatga yo'g'rilganini, pokligi va go'zalligini ko'rgan Mehinbonuning fig'oni ko'kka ko'tarildi. Shu fig'on bilan birga uning joni ham chiqib ketdi. Chunki Shirin uning joni edi. Usiz o'lishi mumkin edi. Shu paytda undan ajralgan edi, jonidan ham ajraldi qo'ydi:

**Chiqib gardun sori afg'oni oning,
Fig'oni birla chiqti joni oning.
Chu Shirin joni erdi, onsiz o'ldi,
Damekim o'ldi onsiz, jonsiz o'ldi.**

Ko'rinadiki, inson bekorga va bir o'zi hyech vaqt o'lmaydi. Mehru muhabbat rishtalari bilan bog'langanlar birga yashaydilar yoki birga rixlat qiladilar; bu vafoning, sadoqatning, insoniylikning, poklikning, niyatning yetukligi natijasidir; romantik tasvirning qudratidir.

¹ А. Навоий. МАТ, Саккизинчи том, Т., “Фан”, 1991, 441-б.

Romantik metodning asosiy xususiyatlaridan yana biri har qanday jamiyat (quldorlik, feodalizm, kapitalizm, sosializm)ning antigumanistik mohiyatini doimo fosh etish va qoralashdir. Ijodda va hayotda erkinlik, shaxs ozodligi va komilligi uchun kurashdir. Bu xususiyat hamma romantik ijodkorlar faoliyatida pafos darajasiga ko'tarilgan, o'lmaydigan ruh bag'ishlaydigan "hamma xalqlarda va hamma zamonlarda umumiy bo'lgan hodisadir"(V.Belinskiy).

REALIZM. Bu metodning bosh xislati- "Hayotni butun yalong'ochligi va haqqoniyligi bilan qayta tiklash" (V.Belinskiy)dir. Bu qonuniyat – adabiyotning tug'ilishidanoq paydo bo'lgan bo'lib, uning tarixiy rivojlanish taraqqiyoti davomida to'xtovsiz tarzda sayqallashdi, yangi-yangi xususiyatlar dunyoga keldi, tobora boyib takomillashishda davom etmoqda. Romantizm bilan doimo bahslashib, uni ham boyitib, undan ham ruh olib, birgalashib "bir maqsadga yetaklashda" (V.Belinskiy) musobaqa qilmoqdalar. To'g'ri, adabiyot tarixi davomida romantizmning ham, realizmning ham barcha oqimlari hamma vaqt ijobiy natijalarga olib kelgan emas. Jumladan, naturalizm oqimi – hayotni o'ta yalong'och va butun tafsilotlari bilan iker-chikirigacha tasvirlash orqali- ta'sirdorlik xususiyatini muayan darajada yo'qotgan bo'lsa, sentimentalizm oqimi hayotni tasvirlashda aql-idrokdan his-tuyg'uni ustun bildi, uning musoffaligini yagona mezon darajasiga ko'tardi; xo'rlanganlar, jabrdiydalar, jafokashlar, baxtsizlar, nochorlarning ideal obrazlarini yaratdilar va shu bilan hayotning bosh lokomotivi – kurashchanlikdan, yaratishdan ma'lum darajada uzoqlashdilar. Bunday holat tabiiydir, izlanish, o'sish, taraqqiyot yo'lidagi yutuqlar va kamchiliklarning bo'lishidir. Romantizm va realizm qudratining turli darajadagi (go'yo dengiz qudratidan hosil bo'lgan ulkan) hayotbaxsh yoki halokatli to'lqinlaridir.

Gumanizm, erkin va ozod hayot, baxt va tinchlik uchun kurash – insoniylik romantizmning ham, realizmning ham bayrog'idir. Faqat **realizm inson va jamiyat hayotini real (aniq) va rost tadqiq etish yo'lidan bordi**. U B.L.Suchkov yozganidek, realizm "kishilarning harakatlari va hislari ehtirolarning yoki ilohiy irodaning oqibati emasligi, balki ular real sabablar, aniqrog'i, moddiy sabablar bilan tayin etilishini tushuna boshlagan paytda paydo bo'lgan". Bu tushuncha eng qadimgi davr kishilarida (Neandartal odamlarda) ham bo'lganini fan isbotlamoqda. Tarixda shaxs va jamiyat orasidagi ijtimoiy munosabatlarni bugungidek badiiy ta'sirchan va haqqoniy (Sosial va psixologik determinizm (shartlanganlik)ka asoslangani holda) aks ettirish darajasi bo'lmaganligi ayon, lekin, ayni paytda, bugungi darajaning yuzaga kelishida o'tmishdagi realizm poydevor bo'lgani ham haqiqatdir. Bobur, Maxmur, Turdi, Muqimiy, Furqat, A.Qodiriy, A. Qahhor, P.Qodirov, O.Yoqubov, M.Muhammad Do'st, T.Malik, T.Murod kabi yozuvchilar ijodi ham ularning shu soha bo'yicha saboqlaridagi vorislik ham isbotdir.

Realizmning estetik prinsiplaridan yana biri – hayot voqea – hodisalarini haqqoniy detal va tafsilotlar vositasida tipik xarakterlarni tipik sharoitda tasvirlashdir (Darslikning "Hayotiy haqiqat va badiiy haqiqat", "Syujet va kompozitsiya" qismlarga qarang). Ana shu tasvir asosida kishilik jamiyati taraqqiyoti uchun muhim bo'lgan ijtimoiy – ma'naviy muammolar turishi, ular badiiy umumlashtirilishi, tipiklashtirilishi zarur. M.Gorkiy jahon adabiyotida yaratilgan badiiy obrazlar xususida shunday yozadi: "Mana shu sanab o'tilgan odamlar turmushda bo'lgan emas: ammo ularga o'xshash kishilar hayotda bo'lgan va shu borlari ham ancha mayda bo'lib, u qadar mukammal bo'lmaganlar, ayrim g'ishtlardan minora... yasalgani kabi, mana shu mayda, chakana kishilardan so'z san'atkorlari umumlashma tiplarini, turdosh tiplarni yaratganlar, "to'qiganlar". Shunday "to'qima" natijasida biz endi har bir yolg'onchini Xlestakov, xushomodgo'yni Molchalin, ikkiyuzlamachini Tartyuf, rashk qiluvchini Otello va hokazo deb ataymiz"(M.Gorkiy, Adabiyot to'g'risida, 72-bet).

Ko'rinadiki, realist – san'atkor hayot qa'rida yotgan haqiqatni kashf etuvchi uning ko'p qirrali va qarama-qarshi tomonlarini ro'yi-rost ochuvchi, uni tadqiq va tahlil qiluvchi hislatga ega bo'lishi kerak; hayotning ob'ektiv manzarasini xolis tasvirlovchi yozuvchi bo'lishi lozim. Bu – realizmning bosh talabi, uning mohiyatidir. Hayotga yaqinligining, romantizmga teskariligining yaqqol ko'rinishidir. Romantizm va realizm metodining barcha hususiyatlari, hislatlari haligacha voqye bo'lgan emas. Shundan bo'lsa kerakki hyech kim ularga mukammal ta'rifni ham bera olgani yo'q. Biz ham ta'riflashdan voz kechamiz, chunki ularning xususiyatlarini yetarli tarzda o'rganishga va kelajakda voqye bo'ladigan alomatlarini bashorat qilishga umr kamlik qiladi, lekin shu yo'ldagi izlanishlarga baraka tilaymiz.

Tayanch tushunchalar

Ijodiy metod va uslub Ijodiy metodning yuzaga kelishi Romantizm Realizm Ijod tiplarining o'zaro aloqasi Oqimlar va ularning kelib chiqish sabablari

Adabiyotlar:

1. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari, T., «O'zbekiston», 2002, 519-549- betlar.
2. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish, T., A. Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 2004, 208-214-betlar.
3. H. Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi, T., A. Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 2004, 248-259-betlar.

1. Adabiy jarayonni qanday tushunasiz?
2. Tradisiya va novatorlik nima, ular o'rtasidagi vobastalik-chi?
3. Adabiy maktablardan yana qaysilarini bilasiz?
4. Abdulla Qahhor(adabiyotda), Vohid Abdulla (adabiyotshunoslikda) maktablaridan xabardor-misiz? Bilmasangiz – o'rganing, asoslang, tahlil qiling.
5. Janrlarning yuzaga kelish sabablarini izohlang.
6. Epik turning yirik janrlarini bilasizmi? Ularning o'ziga xosliklari-chi?
7. Epik turning qissa, povest va poema janrlarining qoida va qonunlarini sharhlang.
8. Epikaning kichik janrlariga misollar to'plang. Yod oling.
9. Ocherk, felyeton, xotira janrlarini yangi misollar bilan to'ldiring.
10. Lirik turning kichik janrlariga misollar toping. Yod oling.
11. G'azal, marsiya, ashula, qo'shiq, sonet janrlarining o'ziga xosliklarini aniqlang.
12. Soqiynoma, qasida janrlarini mustaqil o'rganing. Misollar bilan tahlil qiling.
13. Lirik turning barcha janrlariga misollar topib, o'zingizga yoqqanini yod oling. Mashqlar daftaringizda tahlil va tadqiqingizning natijalarini qayd qiling.
14. Tragediya, komediya, drama janrlarining o'ziga xosliklarini yangi misollar bilan isbotlang.
15. Tragikomediya, melodrama janrlarining qoida va qonunlarini sharhlang.
16. Intermediya, insenirovka, libretto janrlarini o'rganib, ba'zi yangi misollar bilan boyitib mashq daftaringizga ko'chiring.
17. Badiiy uslub va uning o'ziga xosliklarini aniqlang.
18. Ijodiy oqimlar va ularning o'zgarish sabablarini o'rganing.
19. Romantizm metodining xususiyatlari va umumiy belgilarini toping.
20. Realizm metodi va uning ko'rinishlarini tahlil qiling.

Uchinchi qism uchun adabiyotlar

1. H. Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi, T., A. Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 2004.
2. N. Shukurov va boshqalar. Adabiyotshunoslikka kirish, T., "O'qituvchi", 1979, 182-240- betlar.
3. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. T., "O'qituvchi", 1995, 181-270 – betlar.
4. M.Yunusov. Tradisiya va novatorlik problemi, T., "Fan", 1965.
5. M.Yunusov. Barhayot an'analar, T., G'afur G'ulom nomidagi Badiiy adabiyot nashriyoti, 1969, 3-74-betlar.
6. Habibullo Qodiriy. Otam haqida, T., G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1974.
7. V.Belinskiy. Poeziyaning xil va turlarga bo'linishi. Manba: V.Belinskiy. Tanlangan asarlar, T., O'zdamnashr, 1955, 131-165 betlar.
8. I.Sulton. Adabiyot nazariyasi, T., "O'qituvchi", 1980, 238-297; 366-405-betlar.
9. Л.Тимофеев. Основы теории литературы, М., 1959, ст. 320-368.
10. Sobir Mirvaliyev. O'zbek romani, T., "Fan", 1969.
11. A.Abrorov.O'zbek povesti, T., "Fan", 1973.
12. U.Normatov. Janr imkoniyatlari, T., G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1970.
13. Sh.Hasanov. Zamonaviy doston poetikasi, SamDU nashri 2001.
14. Shavkat Xolmatov. O'rta Osiyo xalqlari adabiyotlarida masal janri. SamDU nashri, 1989.
15. Murod Ibrohimov. O'zbek balladasi, T., "Fan", 1974.

16. Oxunjon Safarov. Shirinqishloq latifalari, B., "Buxoro", 1994.
17. Ochil Tog'ayev. O'zbek badiiy publisistikasi, T., "Fan", 1973.
18. Ochil Tog'ayev. Publisistika janrlari, T., "O'qituvchi", 1976.
19. N.Shukurov va boshqalar. Adabiyotshunoslikka kirish, T., "O'qituvchi", 1979, 182-240-betlar.
20. T.Boboyev. Adabiyotshunoslikka kirish, T., "O'qituvchi", 1979, 186-285-betlar.
21. V.Belinskiy. Tanlangan asarlar, T., O'zdnashr, 1955, 131-193-betlar.
22. Б.С.Михайличенко. Поэтика узбекского сонета, Самарканд, СамГУ, 1999.
23. Rahmonqul Orzibekov. O'zbek she'riyati janrlari, Samarqand, SamDU nashri, 1998.
24. N.Hotamov, B.Sarimsoqov. Adabiyotshunoslik terminlarning ruscha o'zbekcha izohli lug'ati, T., "O'qituvchi", 1979.
25. A.Qahhor. Hayot hodisasidan badiiy to'qimaga. //Adabiyotimiz avtobiografiyasi, T., G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1973.

* * *

1. Alisher Navoiy. MAT, 3,4,5,6 jildlar, T., "Fan", 1988-1990.
2. Mashrab she'riyatidan, T., O'zKPMK nashriyoti, 1979.
3. X.Bobomurodova. Jonimning egasi, S., "Zarafshon", 2001.
4. E.Vohidov. Shoiru she'ru shuur. T., "Yosh gvardiya", 1987.
5. A.Oripov. Ehtiyoj farzandi, T., "Yosh gvardiya", 1988.
6. Ehtirom. T., "O'zbekiston", 1995.
7. Sh.Boshbekov. Temir xotin. Jiddiy komediya, "Yoshlik", 1989, №5, 21-35-betlar.